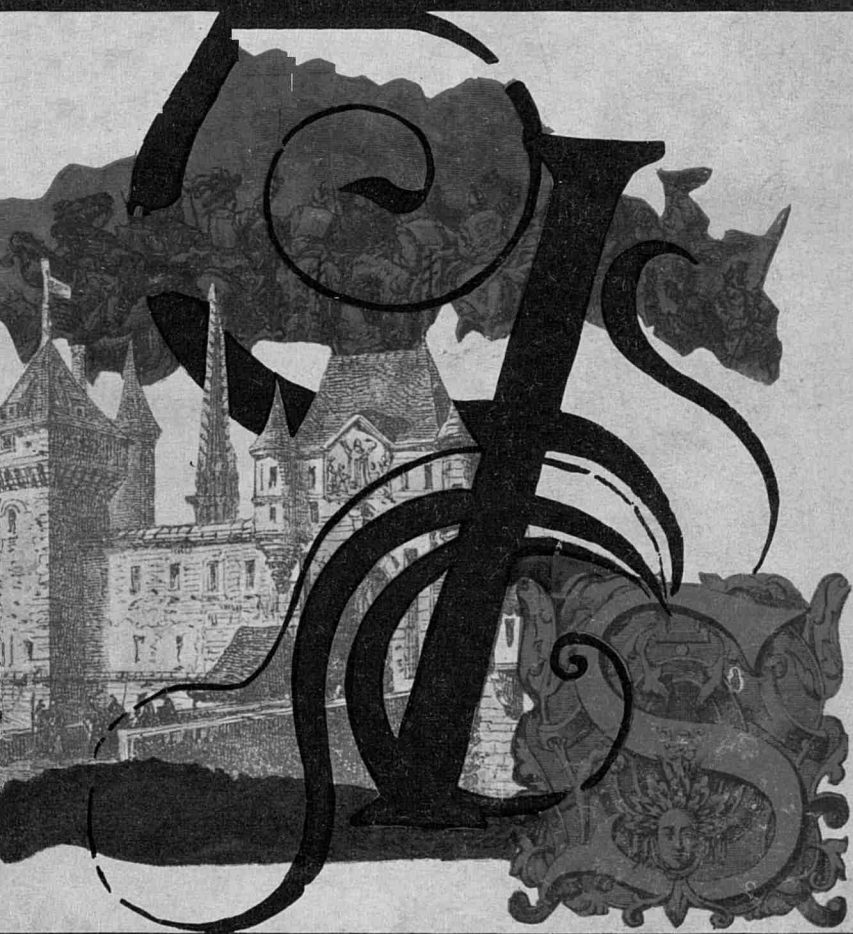


N. Iorga

# SCRIBERI ISTORICE

★ ★



Lyceum

---

N. Iorga

SCRIVERI ISTORICE

Vol. II

---

Desenul copertei  
de MAGDA BÎRSAN

Lyceum

---

---

N. Iorga

# SCRIERI ISTORICE

Vol. II

Ediție îngrijită  
și tabel cronologic  
de BARBU THEODORESCU

Studiu Introdactiv  
de AURELIAN SACERDOȚEANU

Editura Albatros

---

---

## BAZELE NECESARE UNEI NOI ISTORII A EVULUI MEDIU

Comunicare la Congresul de istorie din Londra  
(martie 1913)

### I

Va trebui să se revie la marile istorii universale, inspirate de aceleași concepții filozofice și din care se desprind aceleași concluzii. E desigur una din cele mai mari nevoi ale timpului și una din cele mai grabnice. În radicalismul cotropitor al epocii noastre, ușor cucerită de sofismul îndrăzneț, de străduințele unei false originalități de analogii înșelătoare, se va impune curînd friul experienței istorice, căci ea este singura forță care poate să împiedice ruina totală a tradițiilor, prăbușirea unui echilibru social și politic absolut necesar umanității.

Nu e vorba de a reabilita aici vechea concepție, definitiv condamnată, de: *magistra vitae*, a unor societăți trăind sub direcția istoricilor moraliști, în stare să dea soluții tuturor greutăților momentului, să dezlege problemele cele mai grele ale unei ere noi. Contemporanii noștri, ca și cei care vor veni după noi, vor ține samă în primul rînd, dacă nu exclusiv, de propriile lor interese și vor ceda numai sugestiilor poruncitoare ale sentimentelor lor. Nu este nimic de făcut în acest domeniu și încercările pline de cele mai bune intenții nu duc la un rezultat.

Dar trebuie păstrat civilizațiilor moderne acel *simț istoric*, care este o parte, o foarte mare parte din bunul simț uman. Trebuie să li se procure mijlocul de a reacționa contra tendințelor unui simplism primejdios, care ar fi în stare dintr-un moment în altul să schimbe chiar bazele vieții sociale, fără să-și dea sama de forțele pe care le distruge și pe care nu le va putea înlocui prin altele. În sfîrșit, trebuie pusă față în față, mulțămîntă învățămîntelor istoriei, concepția unui organism sănătos cu cea, așa de vătămătoare, a transformărilor anorganice, mecanice, care sînt totdeauna cu

putință și care dau, din nenorocire, aproape totdeauna aceleași rezultate.

Este deci absolut necesar a da istorie universală, în chipul cel mai larg, membrilor societății noastre; și nu o istorie universală „erudită”, o înșirare de fapte și date sau o istorie universală de caracter impersonal, ințepenită în „obiectivitatea” ei nefolositoare. Provocată de către nevoile vitale ale mediului nostru, ea trebuie să aibă vioiciunea, căldura, caracterul practic, ba chiar polemic, al operelor care vor să influențeze, să mențină sau să prefacă.

Dacă nu vom da-o noi, alții, de speța inferioară a vulgarizatorilor, vor da-o fără spirit istoric și fără nici un simț al responsabilităților, unei lumi dornice să o capete.

Este oare această istorie cu putință? Numărul lucrărilor de amănunt, și acum foarte mare, și care crește mereu și repede, o îngăduie?

Dacă ar trebui să se cunoască toată această informație, noi am răspunde fără îndoială: nu. Dar nu este de loc cazul. Istoria universală nu este un *corpus* masiv de incidente istorice, biografii, studii cronologice, de dezvoltări naționale; la pleacă de la izvoare și de la izvoare caracteristice, pentru a avea legătura necesară cu realitățile omenești în propriul lor mediu; ea adună ceea ce interesează pe istoric cu privire la scopul pe care și l-a propus și la concepția care-i însuflețește opera și, în sfârșit ea verifică, cu ajutorul lucrărilor de a doua mână, bazate pe o muncă, pe o analiză critică ce i-ar fi cu neputință de refăcut, informațiile pe care se vor sprijini raționamentele sale, a căror sinteză, al căror sistem formează îndreptățirea existenței sale.

## II

În această mare lucrare, așa de folositoare, istoria evului mediu trebuie să ocupe o parte întinsă.

Dar ea nu poate să fie cea admisă acum o sută de ani, în epoca unui Schlözer și unui Gatterer, când se impuse necesitatea împărțirilor permanente ale istoriei universale.

Greșeala este vădită în chiar numele care a fost dat atunci acestei epoci de o mie de ani, care conține cel din urmă timp al Romei imperiale și începutul Romei papilor, invaziile acelor popoare, germani, slavi, turanieni, care nu erau cîteodată decît popoarele noi, creatorii viitorului, apoi cele dintîi organizații regale, întreg fastul Bizanțului în Orient, al Germaniei continentale, peninsulare și insulare în Occident, progresul arab și expansiunea cuceritoare a raselor turcești, și înainte de toate luptele pricinuite și întreținute de ideea romană în stat, în biserică și în civilizația umană.

În această concepție ea ar fi numai un „ev mediu“, adică o epocă de tranziție, incapabilă de a trage ea însăși contururile unei noi organizații a omenirii, de a hotărî principiile unui nou spirit uman. Nu: este o individualitate care se ivește, se afirmă și dispăre încet înaintea altor idei și altor forțe, nu fără a lăsa cu toate acestea în gîndul nostru, în sentimentele, în instituțiile noastre, chiar în cele care au primit mai des pecetea Romei, urme adînci și care vor persista chiar dincolo de schimbările îndrăznețe ale timpului nostru. Căci evul mediu, acest intermezzo hibrid și disprețuit nu trăiește oare încă pe pămîntul Angliei, fără să împiedice în nici un fel, fără să jeneze cîtuși de puțin dezvoltarea liberă și energică a uneia din națiunile care conduc această altă epocă în care trăim?

Aceste prejudecăți de antipatie față de veacurile întunecate, față de societățile fanatice, față de anarhia feudală și „copilăria“ unei arte „naive“ erau atunci destul de naturale. Timp de trei secole se trăise, s-a voit să se trăiască numai din antichitate, așa cum o înțelegeau umaniștii timpului, antichitate romană mai ales, antichitate greacă tălmăcită, ca la Plutarh și la Polibiu, după scrupulele de morală privată și morală publică, de patriotism, în sensul latin, pe care „evul mediu“ nu le cunoscuse, căci ele nu corespundeau principiilor existenței sale chiar. Se ura în această lume a secolului al XVIII-lea, flămîndă de libertate, visînd cetăți libere, nădăjduind eroi și mari fapte republicane, această rasă a unui Odoacru și a unui Attila, distrugători ai imperiului, rasa unui Clovis și a unui Carol cel Mare convertînd

prin lovituri de sabie, cea a regilor „pioși“ și „sfinți“, ingenuncheați în fața altarelor „superstiției“, acele armate de cruciați mergînd să tulbure în Orient civilizațiile înfloritoare, pentru că ele concepeau pe Dumnezeu în alt chip, acele bande de baroni care tăiau negustorului drumurile și care făceau din sărmanul țăran nutritorul și victima lor. Universitățile chiar, îndopate cu scolastică, nefolositoare ca știință și vătămătoare pentru societatea pe care o conducea, toată arta acestei epoci și toată literatura, aspre sau naive, șovăitoare în idei nedesăvîrșite ca stil, se cuprindeau în mod natural în această dezaprobare. Trebuie învierea aceluia *ordo romanus*, pentru ca să se termine cu aceste bolboroseli ale spiritului, cu aceste neorînduiri ale legăturilor sociale.

Gînditorii veacului al XVIII-lea nu credeau să le fi rămas ceva din acele timpuri de stare pe loc sau îndelungate dibuiri în întunec dureroase pentru spiritul uman. Ei se simțeau elevii și voiau, nădăjduiau să fie rivalii celor vechi, pentru a duce mai departe opera lor, pentru a reda omenirii o fericire pierdută de prea mult timp. Monarhia absolută va face loc republicilor de cetățeni, clasele se vor topi în egalitate, morala fraternității va înlocui prosternările și ingenuncherile înaintea lui Dumnezeu și a aceluia pe care el i-a ales dintre dînșii pentru a fi bogați, nobili și puternici. Chiar cele trei secole ale epocii moderne nu puteau fi considerate decît ca o pregătire pentru ora apropiată a triumfului definitiv; tot ceea ce nu intra în această noțiune erau resturi ale acestui ev mediu urît — decădere romană și preludiul noros al unei epoci noi de fericire omenească.

Cînd națiunile ieșiră cu totul înarmate din revoluția universală învinsă în esența ei umanitară, internațională, prin însăși victoria ei, trebui totuși să li se caute drepturi, și în acest scop patrioți entuziaști scotociră izvoarele aceluia negru trecut de decădere și de dispreț. Se avură în vedere în curînd cronicile, analele, legile, documentele, monedele acelor timpuri, cînd din turnul Babel al imperiului roman, pe care voiau să-l reconstruiască cu orice preț, roiră popoarele, vorbind fiecare limba sa. Istoriile naționale întovărășesc pre-



tutindeni renașterile naționale și le favorizează în mod esențial.

Evul mediu — numele fu păstrat — există de acum înainte numai ca reunirea mai mult sau mai puțin îndeminatică a acestor istorii naționale, lipite împreună. Cu toate acestea nu existase conștiință națională, literatură națională, organizare națională în limitele strict etnografice ale statelor-popoare. Nu se dorea atunci acea izolare, care seamănă cu părăsirea marilor amintiri și a ambițiilor înalte. A fi tu însuși, hotărît, părea prea puțin pentru toți acești oameni, care voiau să continue Roma. Și ar fi fost chiar ceva nelegiuit, căci s-ar fi sfișiat unitatea bisericii, ca veșmintele lui Hristos murind pe cruce. Nu are a face, trebuia descoperit și urmărit geniul național în formarea complicată a acestui vechi teren! Și după ce au fost puse să defileze astfel drapelurile tuturor națiunilor, s-a crezut că s-a asistat la marele spectacol plin de mișcare al înseși civilizației omenești, în acel timp de schimbări vizibile și de catastrofe răsunătoare.

Chiar când acest entuziasm slăbi, sistemul fu păstrat. O nouă fază, tot așa de romantică, pune cel mai mare preț pe tot ce era originalitate naivă, sentimentalitate dezordonată, violență crudă. Dar evul mediu tocmai prezenta la fiecare pagină a analelor sale spectacole bogate în culori, interesante în ce privește conturul. Se pasionară deci pentru această exhibiție, extraordinară de îndrăzneală, sfințenie, nebunie, cruzime. Și s-a ajuns a se crede că violența imagine împes-trițată cu toate aceste fapte puțin obișnuite, de un caracter straniu, formează chiar evul mediu.

Legiunea erudițiilor se apucase acum de lucru în școlile speciale destinate a pregăti pe bibliotecari și arhiviști, în seminariile universităților, analizând cu răbdare, cu dragoste cronicile și documentele. Pentru ca asemenea operă să fie îndeplinită erau necesare cunoștințe profunde; ușa fu închisă diletanților, amatorilor, coloriştilor stilului, și chiar bunilor anticari, fanatici pentru conacele și clopotnițele lor. În lumea aceasta nouă evul mediu fu apreciat cu ușa închisă, din cauza greutăților care trebuiau învinse pentru

a fi inițiat în toate secretele sale. A fost frumosul timp — și el durează încă — al arhiviștilor — paleografi, al oneștilor „Forscher“ care, îngrijind fiecare un colț al grădinii, negau existența întinsului peisaj, a marii lumi vegetale, din care și aceia făceau parte neapărat. Erau de ajuns studiile medievale; istoria evului mediu nu mai putea fi întreprinsă fără a ridica protestări sau a pricinui cel puțin o înălțare din umeri.

### III

Și cu toate acestea nu există o epocă în care diversitatea aparențelor să acopere un fond așa de unitar ca acest ev mediu, care trebuie să trăiască prin esența sa, diferită de a celorlalte epoci din dezvoltarea umană, prin originalitatea sa bine hotărîtă.

Antichitatea, care e studiată, iubită și imitată mai ales, a fost de fapt ultimul termen, bine situat, al unei lupte îndelungate între ierocrații, ale regilor, ale preoților în Orient, și între „umanitățile“ bazinului Mediteranei orientale, al unui conflict mai întins încă între cetăți, dintre care fiecare își avea Olimpul său divin și istoria sa umană. *Orbis romanus* ca o concepție unică și eternă se desfăcu încet, cu greutate, cu prețul a lungi sacrificii, care încep cu primele războaie între civilizațiile născînde, ascunzîndu-se în dosul zidurilor protectoare, al căror acces este interzis străinului.

Cu toate acestea, o dată atins acest mare rezultat, o dată unitatea umană descoperită și recunoscută, nu era forță capabilă să o distrugă. Blindul anarhism frățesc al creștinismului originar nu dură mai mult decît entuziasmul provocător al martirilor, simpatia „trădătorilor“ pentru barbari. A doua zi după negările inverșunate din *Civitas Dei*, în care cu toate acestea tresare de mai multe ori mîndria romană, patriotismul cetățeanului și conștiința superioară a literatului, noua religie, cu toate misterele ei, dorința ei de singurătate, dragostea ei pentru sărăcie, se supunea condi-

șiiilor de viață romană. Ea învinse imperiul substituindu-i-se, înlocuindu-l și perpetuându-l în același timp.

Barbarii, cu tradițiile lor sacre, cu regii lor de origine divină, cu limbile lor nesigure, puteau ei să reziste mai mult decât opera lui Hristos și a apostolilor la acest farmec cuceritor? Desigur, nu. Astfel întreaga lor activitate politică, în tot cursul acestei epoci este consacrată restabilirii acestui imperiu roman pe care Odoacru nu socotea să-l înlocuiască prin regalitatea lui rău definită, care nu era măcar teritorială, rămânând încă pur germanică, în legătură cu soldații clanului său, pe care-l conducea la război. Teodoric imită la Roma pe predecesorii săi de altă rasă și, în afară de încăpăținarea sa ariană, nimic nu arată din parte-i sentimente de antagonism contra învinșilor, contra populației, cucerită și dominată de către ai săi. Clovis se mândri de a fi recunoscut și numit patriciu de către acest împărat al Orientului, mult mai puternic decât el, având la dispoziție mari forțe organizate, care se considera ca stăpînul legitim al imperiului întreg și care dăduse lui Teodoric delegația de a întreprinde războiul în Italia.

De la Constantinopol, de la acest Bizanț, născînd, se inspiră chiar Insulele Britanice, și aceasta este de asemenea motivul simpatiilor lui Beda Venerabilul pentru limba greacă și tradițiile religioase ale Orientului. Dacă ar fi putut să domine la Roma, longobarzii ar fi reluat desigur opera lui Teodoric, a doua zi după victoria asupra soldaților imperiului de la Constantinopol.

Din partea lor, francii sacrificară totul pentru a ajunge la strălucirea imperială a marelui lor rege Carol, aclamat Cezar, la Roma chiar, de către acea mulțime ai cărei strămoși hotărîseră cu privire la tronul vechilor împărați. Dar se exagerează rolul lui dacă se abate către Aachen toată istoria timpului. Noul împărat de Apus are scrupule de conștiință cînd e vorba de drepturile unui imperiu răspicat mai legitim decât această nouă creație imperială, datorită intereselor papei, amenințat de către alți barbari. El respectă amintirea lui Constantin cel Mare, și ezită atunci cînd pornește, peste longobarzii și saxonii învinși, către moște-

nirea sa. Prin Veneția ca și prin Panonia, de la care îndepărtează pe avari, el se îndreaptă către acea lume orientală, a legitimității bizantine, unde Irina și fiul ei Nichifor, în ceartă între dinșii, dețin puterea. Puțin a trebuit ca acele planuri de a refăce unitatea imperiului să nu devie o realitate. Numai atunci Carol ar fi putut crede îndeplinită opera sa de restaurare.

După plecarea goșilor, Orientul, la rîndul său, a avut candidați barbari la coroana romană. Cu palatele și băile sale din piatră, cu Curtea sa formată în mare parte din romani, cu încercările sale de a cîștiga populația de dincolo de Dunăre și din insula Sirmium, Atila, care-și conduce oștile în Galia și pe drumul Romei, are o vagă înfățișare de Cezar hidos și dezgustător. Bulgarilor, amestecați cu locuitorii slavo-romani ai acestei provincii și rău lustruiți de civilizația greacă, le vine în minte să proclame împărat, la sfîrșitul unei expediții contra Constantinopolului, pe „regele” lor Simion. Ei de asemenea venerază Bizanțul și încearcă să-l imite, să-l reproducă.

Plecînd de la Carol cel Mare, rasa germană va încerca să facă din noul imperiu creat de către franci o realitate durabilă. În Orient același rol revine bulgarilor, care creează după țaratul lui Simion pe cel al lui Samuil, susținut de albanezi și vlahi, pe urmă pe cel al lui Ioniță, el însuși de rasă vlahă.

Tot ceea ce se petrece în Europa și în regiunile vecine ale Asiei, pînă la califatul arabilor, care părăsește repede caracterul său patriarhal, burnusul și sacul de curmale al primilor urmași ai Profetului pentru a încălța brodechinii imperiali, poate fi clasat sub această rubrică a luptelor pentru restabilirea imperiului. Este adevărata unitate a istoriei evului mediu. Ea nu trebuie să înceapă deci prin analiza germeilor de națiune, care nu se vor dezvolta decît peste cîteva sute de ani, ceea ce aparține istoriei moderne, care se ocupă de regalitățile moderne, ci să urmărească bine aceste lupte nesfîrșite, această continuă încordare a tuturor popoarelor pentru a avea imperiul, singurul imperiu.

## IV

Nu trebuie făcută o excepție nici chiar pentru dezvoltarea Bisericii. Numai cealaltă formă, mai degrabă un *revers* al perpetuității romane apare și se menține în prima linie. Până târziu de tot, papa nu se manifestă ca stăpînitor decît în momentele cînd imperiul însuși nu există sau se arată neputincios de a-și îndeplini datoria; în epoca lombardă, și în timpul neînțelegerilor dintre urmașii lui Carol cel Mare și al desfacerii moștenirii lui. Și, cum la Constantinopol exista mereu împăratul, șeful religios nu va fi decît umilul lui capelan, numit și scos după voința stăpînului.

Cînd, după spaima anului o mie, a sfîrșitului lumii, izbucnește cearta pentru investitură între papa, care locuiește la Roma, și împăratul roman, care de obicei nu apare acolo decît o singură dată, nu este vorba de puteri de aceeași esență, ci de înfățișare diferită și de interese contrarii. Spiritul nou de la Cluny e cel care suflă asupra lumii: el ar vrea bucuros s-o transforme, dar numai pentru a da unității necesare, de nelipsit, un caracter de idealism superior.

Și această tendință de unitate nu se oprește la marginile aceluia Occident care a produs-o în mănăstirile sale din Franța: ea caută să atingă și să domine Orientul, prin mercenarii din Scandinavia tocmiți la Constantinople, prin negustorii din Amalfi, Pisa, Genova, Veneția, avînd controarele lor în întreg Răsăritul, prin normanzii celor Două Sicilii, care vor Albania, insulele Ionice, drumul către Bizanț și, în sfîrșit, prin cruciadele de atîtea ori reluate pînă ce un împărat latin fu ales și așezat la Constantinople, care ajunsese astfel, pentru ortodocși, eretică și dușmană timp de o jumătate de veac. Inocențiu al III-lea considera pe Balduin și pe Henric ca pe vasalii săi, tot așa după cum concepea coroana Apusului ca pe cea mai de seamă feudă a sa. Bizanțul fusese atacat pentru a i se distruge spiritul separatist în folosul unității romane, incarnată în biserică, pentru că imperiul, cea dintîi incarnație a acestei tendințe fatale,

dăduse — trebuie să o spunem — faliment. Dar împărații latini din Constantinopol se simțiră în curînd, în prima linie, urmași ai bazileis-ilor ale căror haine și pompă o copiară. Ei se luară la ceartă cu biserica aceea care le dăduse această coroană a Orientului și în același timp se văzură respinși de către vechii supuși ai Comnenilor, care le preferă pe bulgarii ortodocși și pe noul împărat al acestora, binecuvîntat și el de Sfîntul Părinte, dar rămas un schismatic încăpățînat, campionul opoziției religioase grecești.

Aceasta însemna o prăbușire totală a tuturor nădejzilor, a tuturor iluziilor, născute prin acțiunea energică și încrezătoare a papilor-împărați, moștenitori ei înșiși ai orbis-ului Cezarilor. Și, cînd Paleologii vor readuce la Constantinopol ortodoxia și elenismul, ei vor fi părăsit în exilul lor din Asia zdreanța imperială, tot așa ca și nevoia unei ortodoxii intransigente: ei negociază cu Roma la consiliul din Lyon și nu mai văd, cu toate că sint împărați, în provinciile lor micșorate și amenințate decît o *Rhormais*, un stat grec aproape național.

## V

Numai în această epocă începe decăderea teoriei politice a evului mediu. Acum trebuie urmărită o altă dezvoltare, aceea a germenilor unei lumi noi. Ei nu înfățișează o altă concepție, care ar fi fost pusă voit în locul celei care dispărea, ci numai o ordine de lucruri inferioară, care se impune cîtva timp din simplu oportunism.

Expunerea istoricului viitor va porni deci de la cele dintîi formațiuni locale, datorite asociațiilor defensive din timpul invaziunilor, apoi părăsirii de către puterea regală a drepturilor de guvernămint, pe care Roma veche le-a păstrat totdeauna cu gelozie, drepturi de primă stăpînire asupra teritoriilor cucerite de către armata năvălitoare. El va vedea în crearea sau învierea unităților politice orășenești un proces asemănător. O întregă ierarhie de feude amintește istoria

noi'or aşezări pe pământ roman; ea mărturiseşte caracterul idealist al acestei epoci, cînd dreptul este adesea principalul factor. Dar toate aceste vieţi autonome rurale şi urbane, sortite prin chiar faptul acesta să se topească în formaţiuni mai puternice şi mai trainice, sînt elementele *acelei realităţi teritoriale* care va fi semnul deosebitor al epocii ce se va deschide în curînd.

Conflictul dintre papă şi împărat va înceta după Frederic al II-lea. Un alt conflict s-a deschis: între descendenţii lui Frederic şi regalitatea franceză, care — nu fără o puternică amintire a imperiului şi tendinţa puternică de a-i lua locul — aşază pe un membru al ei în regatul de Neapole, unde Conrad va muri şi Conradin va fi dus la supliciu, pe urmă între regalitatea franceză care va reţine pe papă la Avignon şi ambiţia tenace a Sf. Scaun, între fragmentele papalităţii sfişiate de Marea Schismă şi suverarii care caută a-şi crea biserici de stat corespunzătoare stăpînirii lor şi în sfîrşit între cruciada din ultimul timp şi turcii, noua regalitate a Balcanilor, tot aşa ca între Bizanţul devenit grecesc şi concurenţii lui tot mai mult slavi: bulgarii şi sîrbii.

Pretutindeni noua viaţă modernă se afirmă şi cîştigă victoria. În curînd nu va lipsi decît intervenirea războaielor, ca acela de o sută de ani, care au misiunea de a stabili hotarele acestor teritorii regale, pentru ca evul mediu să fie definiţiv sfişiat.

Să păstreze de la un capăt la altul unitatea naturală şi absolut necesară, care poate să stăpînească foarte bine haosul faptelor, virtejul influenţelor, să trateze în acelaşi timp despre romani şi despre barbari, despre Occident şi despre Orient, să urmărească de asemenea toate legăturile acestei jumătăţi de lume europeană, cu mişcările militare şi politice ale Asiei vecine, să supuie în sfîrşit dezordinea faptelor feudalităţii principiilor superioare, — idealismul ierarhiei, realismul dominaţiei —, dar să recunoască în acelaşi timp caracterul oportunist, provizoriu al acestei organizaţii de apărare, prezervativă, ca şi, de asemenea, cea a oraşelor,

acesta trebuie să fie programul aceluia care va îndrăzni — și va trebui să îndrăznească — a scrie istoria celor o mie de ani ai evului mediu.

Acest program poate fi rezumat în două cuvinte, împrumutate chiar de la poporul care realizează noțiunea politică pe care o arată: *ordo romanus*<sup>1</sup>.

*Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944,  
p. 125 — 136.

---

<sup>1</sup> [Adaug că urmărirea formațiunilor libere, nestăpânite de imperiu, neocupate de barbari, *a românilor*, e azi pentru mine încă una din principalele linii ale istoriei evului mediu; 1933.]



---

## PREFAȚĂ LA „ESSAI DE SYNTHÈSE DE L'HISTOIRE DE L'HUMANITÉ“

După ce a predat istoria timp de treizeci de ani, după ce a scris istoria poporului său, pe aceea a imperiului bizantin, a imperiului otoman, autorul acestei cărți crede că nu depășește limitele discreției prezentînd, *mai întii în lucrări izolate, în românește*, apoi în această prelucrare în limba franceză, un sistem. Sistemul acesta nu are o mare originalitate, dar cred că prezintă laturi utile, pe care voi încerca să le scot în relief.

Este bine că, după toate experiențele făcute încă de la începutul secolului al XIX-lea asupra izvoarelor, considerate mai ales sub raportul filozofic și cronologic, s-a ajuns a se fixa pînă și cele mai mici detalii ale istoriei universale, pînă și cele ce sînt mai mult sau mai puțin de prisos, în afară de tezele de licență și de doctorat, care, dată fiind nevoia de a găsi un subiect nou, pot merge pînă foarte departe în domeniul detaliilor, care pentru autor nu sînt cu totul inutile, dar care nu intră decît într-o foarte mică măsură în sinteza istorică. Cred însă că, după ce s-a isprăvit această despoiere a izvoarelor și această interpretare filologică, această stabilire precisă a tuturor faptelor care pot intra în istorie, fapte interesante sau nu pentru o sinteză, și ținta trebuie să fie totdeauna o sinteză, cred că e altceva de făcut. E mai întii această sinteză însăși, și pentru a o realiza, toți specialiștii, ferindu-se de primejdiile pe care le oferă orice generalizare, cu nesfîrșita varietate a informațiilor bibliografice și cu verificarea, foarte grea, a fiecărui punct, sînt datori să-și aducă partea și altfel decît prin prezentarea detaliilor.

În această sinteză cred că trebuie să se țină seama de anumite elemente, care ar fi următoarele:

În primul rînd nu ai totdeauna izvoarele pe care ai dori să le ai. Sînt puncte foarte importante asupra cărora izvoarele lipsesc cu desăvîrşire. Informațiile date de izvoare tind către un scop care nu e totdeauna scopul epocii noastre, și cu atît mai puțin al operei la care lucrăm. Sînt detalii care aveau foarte multă importanță pentru epoca în care s-au dat și care pentru epoca noastră nu mai au decît foarte puțină. Fiecare despoiere a izvoarelor lasă deoparte un număr foarte mare de fapte cu care nu ai ce face, pe care nu le poți folosi, iar pentru ceea ce e esențial în concepția noastră izvoarele nu aduc deseori nimic. Trebuie să ne dăm seama că, nu numai pentru epocile mai vechi, dar chiar pentru secolul al XVIII-lea, pentru începutul celui de-al XIX-lea, sînt nesfîrșit de multe informații diplomatice, militare, politice, care din ce în ce ne interesează oarecum mai puțin și că în felul în care concepem astăzi studiile istorice este ceva care ne interesează mult mai mult, chiar pentru viața maselor, privită în elementele ei materiale, și aceea e : psihologia acestor mase. Și din psihologia majorității unei națiuni, influențată mai mult sau mai puțin de personalitățile superioare, se naște istoria acelei națiuni.

Dar de cele mai multe ori tocmai informațiile asupra acestei vieți morale a majorității unei națiuni lipsesc. Pe dinaintea noastră se deapănă toate accidentele care formează biografia individualităților dominante, dar aceasta nu e de ajuns, și atunci pentru a avea ceea ce dorim, pentru a reda aspectul general al vieții unei epoci, trebuie căutat aiurea decît în izvoare.

Aceasta poate părea absurd. În afară de izvoare unde ne putem adresa? ce putem găsi? Un răspuns la aceasta se poate da.

Evenimentele istorice nu sînt decît foarte rareori noi: dacă le privim mai puțin superficial, vedem că se repetă. Sociologia o știe de mult și ea crede că o știe atît de bine, încît se dispensează, nu spun totdeauna, dar în multe cazuri, de a cunoaște istoria, pe temeiul căreia lucrează. Este foarte ușor să faci o sinteză pe baza unor elemente care nu au intrat

niciodată în critica personală a celui ce înalță frunzele construcției de idei care sînt sintezele.

Deci faptele se repetă. Sînt nume care se schimbă, accidente care diferă, dar în fond este același eveniment, aceeași situație. Pămîntul însuși, care nu se schimbă, determină situații care de la un veac la altul, deseori la răstimp de mai multe veacuri, corespund perfect între ele. Există în elementele temeinice ale rasei atribute care dau aceeași interpretare unor situații ale căror motive se aseamănă. Dacă nu ar fi decît pămîntul și rasa și elementele esențiale prin care se manifestă ființa omenească în anumite condiții, ar trebui totuși recunoscută această corespondență a situațiilor și a manifestărilor istorice, a elementelor, să zicem statice și dinamice, ale istoriei. Și dacă aceste elemente lipsesc pentru o epocă, pentru un teritoriu, pentru o națiune, pentru un grup de fapte, de acțiuni umane, trebuie să le cauți aiurea, deseori la o mare depărtare în timp. Dar pentru a recunoaște faptul corespunzător trebuie să cunoști în primul rînd mai mult sau mai puțin istoria întregă, pentru că: a nu da o interpretare oarecare este foarte neplăcut, dar a da o interpretare greșită, pentru că ai folosit o corespondență care nu există, este încă mai rău.

În al doilea rînd nu numai că faptul poate fi completat și în afară de izvoarele în strînsă legătură cu dinsul, dar e și altceva de adăugat la ceea ce ne dau izvoarele de-a dreptul: e acea manifestare, totdeauna egală, a rațiunii omenești și a faptelor care decurg dintr-însa, chiar în împrejurări care nu se aseamănă în toate elementele lor.

Și apoi e foarte ușor să vorbești de locuri pe care nu le-ai văzut niciodată, să explici ceea ce au făcut popoare cu care niciodată nu ai intrat în contact, să indicii migrațiunile pe drumuri care nu au existat niciodată și pe care tu însuși niciodată nu le-ai cercetat. Ajungi a scrie în felul acesta capitole de istorie care se prezintă foarte bine în ceea ce privește stilul și care sînt foarte interesante chiar în afară de stil, dar pentru oricine cunoaște locurile, cunoaște rasa, cunoaște drumurile, cunoaște realitatea lucrurilor, aceste sinteze nu pot fi perfecte. Cred prin urmare că primul lucru

care trebuie cunoscut înainte de a vorbi despre un fapt sau despre un grup de fapte istorice, este întreaga realitate actuală care corespunde cu aceea a trecutului care intră în compoziția acestui eveniment.

Se cere o experiență umană, dar această experiență umană nu e de un singur fel. Ea nu se referă numai la pământ, la rasă, la drumuri etc. Ea se referă în același timp la practica chiar a vieții omenești și a vieții politice în general. Sînt persoane care cred că pot vorbi despre cele mai grele probleme psihologice, înainte de a fi făcut primul pas în această viață politică, despre fapte economice fără a fi fost amestecate vreodată într-o mare dramă economică, despre fapte sociale fără a fi avut vreodată sentimentul că fac parte dintr-o anumită clasă, fără a fi simțit vreodată vibrînd în sufletul lor aspirațiile acelei clase.

Cred, așadar, că dacă istoria trebuie să înceapă a fi cunoscută la o anumită vîrstă, pentru a te încumeta să faci interpretări se cere mai întîi să cunoști bine viața, pentru că dacă nu plătești uneori prin suferință, dacă nu dobîndești prin muncă ceea ce propui ca explicație pentru evenimentele trecutului, riști să dai doar o schiță atunci cînd e vorba de a prezenta cu totul altceva: realitatea trecutului, cu trăsăturile și culorile ei.

Dacă am ajuns să tratez în felul acesta, mai întîi istoria țării și a rasei mele, apoi istoria întregului Orient creștin, a Orientului musulman mai pe urmă, și în sfîrșit istoria universală aceasta se datorește și caracterului cu totul decsebit al studiilor mele despre români. Poți vorbi despre istoria Franței fără a cunoaște altceva, în afară de imediata vecinătate și de contactul direct cu Franța, și cînd spun: Franța, înțeleg în același timp și influența exercitată de către națiunea franceză asupra diferitelor teritorii și asupra diferitelor națiuni.

Dar pentru a studia istoria românilor trebuie să cunoști mai întîi nu numai istoria tuturor vecinilor lor, ci și istoria întregii jumătăți orientale a Europei, și cum asupra acestei Europe orientale s-au exercitat la diferite epoci toate cu-

rentele de civilizație ale Occidentului, cum Orientul acesta a trăit de la un anumit moment cu tradiții, cu idei noi, care începînd de la anumite date i-au venit din Occident, ești dator să studiezi în același timp o largă parte, o întreagă latură a istoriei Occidentului. Așa că pentru a da o bună relatare a istoriei acestei națiuni care cuprinde, cred, ceva mai mult de treisprezece milioane de oameni, trebuie să cunoști în același timp istoria multor națiuni și a multor teritorii.

Apoi mai e și altceva: izvoarele privitoare la istoria românilor sînt foarte puține; sînt epoci întregi în care ele lipsesc aproape cu desăvîrșire. Mărturia mai veche nu caută niciodată să scoată în relief fapte chiar din istoria românească; abia din întîmplare dacă se vorbește de această națiune. Sînt secole în care nu se pomenește despre români. Persoane care ar gîndi filologic ar spune: „Dacă nu e mărturia scrisă, înseamnă că nu sînt români“. Existența noastră însăși ar fi să sufere lacune, pentru că dacă nu ai un document pentru a dovedi că în cutare moment existai, înseamnă că nu existai. Dacă e absurd să tratezi în felul acesta o biografie, e tot atît de absurd să tratezi în același fel istoria unei națiuni.

Am fost nevoit deci să caut și aiurea decît în izvoarele directe pentru a da o expunere neîntreruptă a istoriei românilor. A trebuit să trec prin această metodă și să o fac să intre în sistemul meu. Și în sfîrșit pentru a găsi interpretarea necesară, și uneori chiar informația însăși, am fost silit să recurg la viața aceasta populară, care are un mare avantaj. Viața populară adună în adîncurile ei, adesea de nepătruns, elemente luate din viața istorică, elemente care nu sînt fosile, care se păstrează vii în formele obișnuite, tradiționale, și în cazul meu anumit, atunci cînd izvoarele nu aduceau informații asupra vieții claselor dominante, trebuia să te afunzi în adîncurile acestei vieți populare pentru a găsi elementele suplimentare necesare pentru a da această expunere neîntreruptă a istoriei unui popor.

Am ajuns astfel, datorită acestor cerințe ale primelor studii de istorie privitoare la națiunea mea, să întrebuițez

acest sistem, și cînd te-ai obișnuit cu un sistem, încetul cu încetul capeți curajul de a-l aplica și altor subiecte. L-am aplicat la istoria Bizanțului, l-am aplicat la istoria imperiului otoman, pe care a trebuit să o refac, și pe urmă la istoria generală, cuprinzînd și pe aceea a Occidentului.

În acest sens încerc să dau această sinteză, ale cărei rezultate, ca orice rezultate ale unei sinteze, sînt supuse criticii.

*Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 149 →  
155.

---

## CUVÎNTARE LA DESCHIDERA IN- STITUTULUI PENTRU STUDIUL IS- TORIEI UNIVERSALE

(1 aprilie 1937)

Întemeierea acestui Institut, pe care o datorez bunei voințe a ministrului educației naționale, vechiul meu prieten, doctorul Angelescu, nu aparține acelor creații care nu corespund unor necesități incontestabile ale științei și ale culturii și care reprezintă desigur balastul cel mai împovăraător și uneori mai periculos pentru o societate. El nu este în intenția mea nici un mijloc de a putea continua cu o fațadă publică după plecarea la vîrsta obișnuită pe care n-ar trebui s-o înlătore nici o lege, de pe catedra universitară, a unei activități care se poate cheltui tot așa de bine prin conferințe, prin cursuri publice de caracter liber și prin acea ocupație științifică de fiecare zi, cu plăcerea descoperirilor necontenite, care este fără îndoială nu numai una din marile plăceri ale vieții, dar și însuși rostul adevărat al cui este deprins din cea mai fragedă vîrstă să cugete.

Deci nici o operă personală și nici un zadarnic sacrificiu, atît de modest în cazul acesta, pentru bugetul, cerut înainte de toate în alte domenii, al statului român.

El nu reprezintă nici imitarea unei forme străine. La Leipzig există de multă vreme, ca o creație a neuitatului meu profesor, îndrumător și ocrotitor în ce privește manifestarea mea în străinătate, și mai ales în Germania, Karl Lamprecht, un astfel de institut, al cărui sens este foarte larg, dar așa putea zice în alt domeniu, chiar într-un domeniu cu totul deosebit, acela numai de a verifica teoriile la care fostul meu profesor ajunsese cu gîndirea lui filozofică, aproape metafizică, și pentru care se căuta în dezvoltarea tuturor popoarelor, pînă și la poporul japonez, elementul de sprijin pentru teorii foarte interesante, dar care, ca toate teoriile de acest fel, au rămas legate de personalitatea care a ajuns

la dinsele, fără să poată face parte din bunul general al științei și al gândirii omenești.

Nu este vorba nici de o continuare a unui seminar universitar, care din cauza condițiilor vieții mele, din cauza unei activități destul de împrăștiate, corespunzând unor cerințe pe care nu le-am putut înlătura și, iarăși, din cauza unei producții personale care m-a atras neconținut pe drumuri noi, n-a fost un obiect de căpetenie ca pentru un Onciul, al activității mele de profesor de universitate.

Nu este prin urmare nici un seminar prelungit, care să-mi aducă elevi între studenții înscriși la Universitate, în afară de ceea ce tinerii sînt chemați să facă sub acela care îmi va urma în cuprinsul însuși al Universității.

Cred că în fe'ul acesta am înlăturat toate părerile false care ar putea fi în legătură cu acest Institut, a cărui alcătuire, adaug, este deocamdată foarte simplă, fiind mai mult adunarea unui număr restrins de cercetători de bune speranțe, în jurul unei biblioteci de peste 50 000 de volume, a cărei adunare, din puținii bani pe care i-am avut la dispoziție, reprezintă o adevărată epopee de silințe și un șir de înfrînări, menite să asigure țării acest tezaur, care prin bunăvoința statului român va fi așezat în sfîrșit în condiții mai asigurătoare și mai capabile de a permite cercetătorilor un lucru liniștit și plăcut, în condiții mai igienice decît în casa fără soare, unde mi-am mincat mai mult de un sfert de veac,

Adevăratul scop este acela pe care în aceste cîteva cuvinte înțeleg să-l comunic ministrului întemeietor, colegilor care au binevoit să fie de față, confrăților de la secția istorică a Academiei Române și aceluia care poartă un interes acestor probleme care, trebuie s-o spun și aici, sînt de cel mai mare interes pentru luminarea chestiunilor actuale în domeniul legăturilor dintre state și dintre popoare, fără a mai vorbi de tot ce poate rezulta din asemenea studii pentru formația însăși a unei vieți morale, mai bine orientată și mai sănătoasă decît cea pe care generația mea o vede astăzi lăsată în prada tuturor ispitelor și supusă tiraniei tuturor rătăcirilor.

Pentru a mă face înțeles mai bine, să mi se îngăduie să recurg la experiența mea proprie, care este lungă, și mi se



spune din ce în ce mai mult că este prea lungă pentru anumite ambiții pe care nu le pot satisface și pentru anumite pretenții pe care nu le pot distruge. Începînd cu literatura de care nu m-am desfăcut niciodată și nu înțeleg a mă desface vreodată, căutînd și astăzi a-i da o direcție, împotriva curentelor stricătoare și a jocului nestatornic cu cuvinte fără înțeles, am fost trimis acum treizeci și opt de ani în străinătate pentru studii de filologie clasică, de limba greacă, deși preferam să mă ocup de atrăgătoarea lume a ideilor într-un domeniu filozofic oarecare, fără să fi cerut ministerului schimbarea sensului bursei Iosif Niculescu, de care m-am folosit.

N-aș putea spune exact cum s-a făcut că am trecut la studiile istorice de care mă apropiasem prin mici cercetări de istorie literară și prin considerații generale asupra trecutului nostru.

Am găsit la Școala de înalte studii din Paris — mi se ceruse să asist și la lecțiile și conferințele altor zece institute, ceea ce ar fi însemnat să-mi petrec toată vremea în tramvaiele și autobuzele din Paris — o școală de erudiție după cel mai strict sistem german din anii 1870—1890, Sorbona nereprezentînd altceva decît cursuri pentru examen sau frumoase manifestații de talent literar și retoric.

Cu multă greutate, spiritul meu, care tindea spre alte orizonturi și era deprins cu o libertate absolută, spiritul acesta nerăbdător a trebuit să se supună acelei dure discipline a cercetărilor metodice de amănunte, foarte potrivite pentru mințile încete, dar chinuitoare pentru cele mai iuți, pe care totuși un Carducci le socotea ca o necesitate chiar pentru formația literară a cuiva, fixînd hotare și tăind drumuri sigure.

Fără a uita aplecările mele literare și urmărind și mai departe explicații, în marginile pe care le puteau avea atunci cunoștințele mele, am dat un șir de lucrări după tipul care mi se impusese și dincolo de care nu îndrăzneau a se manifesta decît reprezentanții unei școli învechite și demodate, socotită ca beletristică.

Școala pe care o urmasem era însă o școală de istorie universală, dacă nu în ce privește spiritul, cel puțin sub rapor-

tul orientării. Astfel, cînd, întors în țară, cea mai firească aplecare și cea mai imperioasă datorie față de poporul românesc m-au dus să ating subiecte care privesc dezvoltarea noastră istorică, le-am așezat în cadrul de istorie universală. Este, de altfel, și singurul lor merit și aceasta mi-a permis nu o dată să înnoiesc felul de a vedea o parte din istoria noastră, cu singura părere de rău că oamenii care nu s-au uitat ca mine jur împrejur, n-au putut face în generația mai nouă același lucru, cum este cazul astăzi pentru cutare carte apărută sub cel mai înalt patronaj și care nu este altceva decît reeditarea punctului de vedere de la 1860—1870.

Dar atît necesitățile catedrei de istorie universală pe care o ocup încă, pe cit și o curiozitate pe care nimic n-a putut-o împiedica și obosi, m-au făcut să mă amestec în toate domeniile istorice, de la evenimentele contemporane pînă la cele dintîi manifestări de civilizație, în timpurile preistorice.

Fără să mă las încîntat de teorii ca ale lui Lamprecht, care sînt de fapt un fel de metaistorie, precum metafizica este față de fizică, am ajuns la explicații din ce în ce mai largi, impunîndu-mi-se de la o bucată de vreme necesitatea absolută de a nu cugeta altfel decît pe linii care ar străbate toată dezvoltarea omenirii, alcătuiindu-se în modul acesta sisteme de felul aceluia pe care l-am prezentat în cartea mea franceză *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, pe care, după ce voi putea isprăvi o istorie a românilor, ajunsă la jumătate pentru partea cea mai grea a cercetărilor, am intenția s-o prefac într-o mare istorie universală în românește, reprezentînd punctul de vedere la care am ajuns în cercetarea și pregătirea deosebitelor probleme.

Trebuie să spun că, îndată ce am ajuns la această concepție, interesul și simpatia ce mi se arătau în străinătate au scăzut simțitor. S-a întîmplat chiar că am primit din partea unora dintre tineri, dar nu numai din partea lor, și critici de o mare asprime, pe care le consider ca nedrepte, ca tot ceea ce vine de la neînțelegerea punctului de plecare și țintei urmărite de un autor. S-au văzut repetiții unde nu era nici una, obscuritate acolo unde era lumina pe care am voit-o

și pe care cred că am realizat-o, un fel greșit de a compune, care pentru cutare tânăr francez înfățișează „ceva mai puțin decît embrionar“ și care nu este altceva decît rezultatul ultim al unei lungi și uneori chinuitoare cugetări asupra legăturilor dintre faptele și gîndurile omenești de pretutindeni și din toate timpurile.

Rezumîndu-mă, începusem cu obișnuita istoriografie și am ajuns, în această concepție de unitate absolută a vieții omenești, în orice margine de spațiu și de timp, la ceva care mi se pare nou și pe care l-am intitulat cu un cuvînt care n-a fost întrebuintat pînă acum și care poate multă vreme după moartea mea ar putea să se înscrie în vocabularul curent al cercetărilor: „istoriologie“.

Istoriologia trebuie desfăcută foarte neted de acea metaistorie de care am vorbit mai sus, și de tendința, intrupată într-o îndrăzneță și frumoasă operă a altui învățător al meu, Xenopol, de a supune faptele istorice la legi care nu se pot stabili, nu se pot verifica și, într-o concepție cuminte, trebuie să cedeze locul la altceva, anume la similitudini, la paralelisme, la repetiții istorice, elementele înseși din care se alcătuiește istoriologia de care vorbesc.

Mai ales în timpul din urmă, aici, în țară, ideile mele au răzbătut în destul de mare măsură și în anii din urmă am avut un număr de elevi care, deși spiritul lor este disputat de lecții făcute în alt sens și care trimit la ce este mai uscat în domeniul erudiției înguste, se arată preocupați în studiile lor de aceste legături cu istoria universală.

Cu acești tineri, dar, cum eu cred și în pregătirea personală a diletanților, uneori neprefuiți, care aduc rezultatul cercetărilor lor și al unei experiențe a vieții în domeniul politic și social care este absolut necesară și care, doritori de a ști neconținut, se poate întimpla să dea lucruri mai trăite, mai adîncite, decît cineva care, cu toată pregătirea școlară, a ieșit abia din anii adolescenței, și cu aceștia încep activitatea acestui Institut.

*Generalități cu privire la studiile istorice,*  
București, 1944, p. 213—217.

---

## PAPI ȘI ÎMPĂRAȚI

### I

#### PÎNĂ LA IUSTINIAN

Aiurea am arătat — și de mai multe ori — că istoria evului mediu e, de fapt, nu o varietate de națiuni, căci națiunile, în sensul modern, și nu în acela de entități constituționale privilegiate, nici nu există, ci o unitate de organizare și mai ales de conștiință, iar această unitate nu e decit termenul ultim al unei dezvoltări a societăților antice pe care cu greu numai le-am putea numi cu termenul, obișnuit, de state. Și, iarăși, cu același prilej s-a atras atenția asupra faptului că, deși în Apus un împărat stă lângă papă, pentru ca apoi numai acesta să rămîie, deși un împărat se păstrează și după aceea la Constantinopol — „pentru Răsărit“, cum se spune de obicei, această unitate pe care toată lumea o simte necesară, și pe care o profesează în teorie și cel ce o atacă mai esențial în practică se întrupează cu adevărat, nu în imperiu, ci în biserică, fiindcă aceasta a păstrat toate formele imperiale cucerindu-le și adaptîndu-le și fiindcă în sacrul cuprins al organizării sale imperiul intră la un loc cu atîtea alte elemente politice străine de dînsul.

În această serie de cercetări nu este altă intenție decit aceea de a urmări legăturile ce există între biserică, tot mai mult subsumată în tradiția monarhică papală, și între acel imperiu care, oriunde ar fi, are același caracter, aceeași semnificație și cuprinde în sine același drept.

Scaunul roman a încercat mai tîrziu — și a izbutit pînă la ascuțita critică interesată a științei protestante din vremea de tot nouă — să „dovedească“, prin falsificația „isidoriană“ și prin altele<sup>1</sup>, cît de veche e situația lui de hegemonie venind încă de la Petru pe a cărui „piatră“ Mîntuitorul a „clădit

---

<sup>1</sup> Sfaturi către patriarhul de Ierusalim, în care se vorbește de dreptul ce i s-a dat, fără voie, de Sf. Petru, actul papei Silvestru pentru

biserica lui". În realitate, la început, chiar fără a se ținea seamă de concurența împăratului prezent, situația acestui scaun—și aceasta *indiferent de însemnătatea bisericii înseși, care pretutindeni creiază noua ordine de lucruri* — e foarte mădestă.

Roma papei nu e, de la un timp, principalul centru italian. Cînd Augustin vine în Italia, din Africa lui, el caută orașul Sfîntului Ambroziu, Milanul. Împărații veacului al IV-lea stau la Ravena, care-și are, pe apă, relațiile cele mai ușoare cu noua capitală răsăriteană a lui Constantin cel Mare. R ma, sărăcită, scăzută ca demnitate, despoiată de oameni și de lucruri pentru acel Constantinopol, n-are decît un episcop cu mijloace puține și, deci, cu autoritate restrînsă.

Lucrul de căpetenie rămîne, fără vreo legătură locală și în afară de orice tradiție națională, imperiul însuși. Cum o spune Marcellinus Comes, el e unul singur, în esența sa, chiar după ce fiii cei doi ai lui Teodosiu se așează în două capitale deosebite, *imperium unicum distinctis tamen sedibus*. Dioclețian fă use doar o împărțire mult mai hotărîtoare, mai radicală — deși mai puțin durabilă, și pentru că era numai inițiativa tentativă — decît cea de la 395; pe dînsul îl lega de Diocleia lui, de litoralul balcanic al Mării Adriatice și însăși originea; pe de altă parte, el îndrăznise a face din Nicomedia asiatică reședința unui Cesar. Constantin cel Mare n-a făcut decît să revie asupra unei orînduiri care intrase acum în conștiința publică; creînd noul centru al lumii romane, el avea curajul, pe care nu-l avuseră alții, de a face capitala după nevoile înseși ale imperiului, pe cînd vechea Romă se adaptase numai cu greutate, și pînă la un anume punct și la un anume moment, după aceste nevoi.

În Apus, după această schimbare a reședinței împărătești, n-a fost vreo părere de rău cu atît mai puțin vreo protestare: dacă monumentele înseși fuseseră puse pe drum, cu atît mai mult demnitarii, funcționarii, familiile senatoriale. Cînd măsura teodosiană așează pe Honoriu în Italia, a trebuit să

---

biserica Armeniei, care avea nevoie de asemenea mărturii, relații ale lui Anastasiu I-iu cu episcopii germani și burgunzi (400), corespunzătoare cu Sf. Ioan Irișostom.

se caute ca din nou Capitala pentru Apus, și împăratul cel tinăr s-a oprit, cum am spus, la Milan, la Ticinum-Pavia, la Ravenna mai mult decât în această Romă, părăsită, sărăcită, deslocuită. Toți se obișnuiseră cu ideea că există o singură legitimitate, fără vreo legătură cu cele materiale, aceea care dăinuia în locul unde domina dreptul roman, unde se concentra concepția politică romană.

După rătăcirile lui Honoriu<sup>1</sup>, care face impresia că nu se poate înrădăcina nicăiri, mai ales în urma prădăciunilor rugilor și vizigoților la începutul veacului al V-lea, Cesarii occidentali care urmează lui Valentinian al III-lea, dispărut înainte de vreme, printr-o crimă, sînt confirmați, hirotonisiți, am zice, de „colegii“ lor din Constantinopol. Astfel face Leon pentru Maiorian, iar, dacă Libiu Sever, la 461, cutează a-și lua însuși locul, cu simpla legitimare a unei alegeri de către Senat, același Leon trimite, pentru a-l reprezenta oarecum, pe acel Antemiu, care poartă un așa de înfloritor nume grecesc (467). Numele lui Olibriu, urmașul lui Antemiu, are același sunet elenic, și al lui Gliceriu arată și el cît de mult se elenizaseră în noul lor sălaș neamurile desfăcute din vechea Romă. Ridicat la Ravenna, el e silit de un nepot, Marcellinus, să se facă episcop la Ostia. După Iulius Nepos, liber măcar în nume de asemenea influențe, „pononianul“ Oreste, grec de nume răsăritean de proveniență, face împărat pe fiul său, care se pare a fi fost pregătit din lașagă pentru o asemenea misiune, de vreme ce i se zisese și Augustus (în satira vremii, apoi, Augustulus).

Exilat în sud, fără să-și dea cineva osteneala de a-l ucide — caz unic de împărat dispărut fără abdicare și s-ar putea spune chiar fără violență și rămas în viață, la o parte de orice interes al contemporanilor —, cel din urmă Romulus e înlocuit, dar numai ca putere materială, nu și ca autoritate, de barbarul Odoacru. Acesta e însă numai *rex* al soldaților săi, după luarea în stăpînire a Italiei ca și înainte; nimic teritorial măcar nu definește în titlu noua lui situație, iar

<sup>1</sup> Pupilul lui Stilicon, el e pe rînd soțul fiicelor acestuia, Maria și Thermantia (Marcellinus Comes). La Ravenna se pomenea palatul lui (*Liber pontificum Ravennae*, în Muratori, *Scriptores*, I, p. 64).

la coroana Cesarilor nu s-a gîndit o singură clipă că ar putea rivni. El trimite la Bizanț însemnele împărăției, recunoscînd că este pretutindeni dreptul împăratului rămas unic, al cărui vicariu se considera<sup>1</sup>. De aceea Zenon nu crede cîtuși de puțin că inovează, că revoluționează atunci cînd trimite contra acestui vicariu, pe care niciodată nu-l recunoscuse formal, pe Teodoric, „regele“ ostrogot, crescut la Novae lingă Dunăre, oraș roman cu toată tabăra goților, învățat apoi la Constantinopol și avînd acuma o delegație formală de a ocupa o parte din lumea romană rămasă fără stăpîn legiuit<sup>2</sup>.

Scăderea Romei episcopale se vedește în multe chipuri. Nu avem pentru dînsa ca pentru Ravena una măcar din acele Vieți de sfinți care arată și importanța unei localități; legată de trecutul păgîn, ea nu putea să aspire la capitole speciale în hagiografia timpului. Mișcări păgîne, cu care e în legătură și argumentația pasionată a Sfîntului Augustin, în *Civitas Dei*, se observă în clipele grele, capabile de a răscoli sufletul însuși al oamenilor, cum a fost asediul lui Alaric. Venind în Italia, Augustin nu căuta, am zis, ca principal centru creștin, Roma unui papă oarecare, ci Milanul faimosului episcop Ambroziu, înfruntătorul victorios al lui Teodosiu. Populația străină se menținea, mai mult sau mai puțin ruinată, cu sirienii și evreii din Trastevere, în vechea capitală aplecată astfel la eresii orientale. Pe la sfîrșitul veacului al V-lea încă senatorul Andromah și alții se gîndeau să celebreze lupercalele străbune.

Și aceasta poate a impus papei să ia acea atitudine de un dogmatism imutabil, intransigent, care i-a creat importanța, făcînd din el rostitorul sentințelor inapelabile. Lămuriri de dogmă-i cereau episcopi italieni încă din veacul al IV-lea; de la Efes i se scrie în legătură cu stabilirea zilei Paștilor. Pe rînd au fost combătute din Roma — și învinse — eresurile

<sup>1</sup> În *Liber pontificum Ravennae* uzurparea lui se arată astfel: „qui regnum Ravennae obtinebat“ (l. c., p. 66).

<sup>2</sup> În același izvor Teodoric e „novus rex de Oriente veniens“ (*ibid.*, p. 67). După uciderea lui Odoacru „solus et securus regnavit Romanorum more“ (*ibid.*).

lui Novațian, lui Corneliu, a Sabelienilor, a lui Auxențiu de Milan, pentru biruirea căruia s-a cerut și concursul bisericii galicane (369), a lui Iovinian, a lui Priscilian (415), a lui Pe'agiu, a lui Nestoriu, a lui Pelagian și Celestian, a Eutihianilor. Papa Damasus înfruntă pe Maxim Cincul, patriarhul de Constantinopol, care ținea la filozofia antică<sup>1</sup> (380). Pe această cale se stabilesc corespondența cu Spania — pe vremea lui Siricius, din cauza războiului cu Arienii. Patriarhul de Alexandria, Ioan, va căuta un refugiu la Roma; se corespunde cu Scaunul din Antiohia chiar. ~~Ma~~ În începutul veacului al V-lea se afirmă din Roma că „bisericiile cele mai mari ale răsăritenilor în rosturile lor cele mari au consultat totdeauna Scaunul roman“<sup>2</sup>.

Astfel se va putea afirma încă de la 444 primatul universal al Sfântului Petru; în anul următor Ilariu de Arles e depus pentru că „nu se supunea Sfântului Petru“ și-și atribuia primatul asupra bisericilor Galiei<sup>3</sup>, iar la 468—83 Zenon de Sevilla e făcut vicariu în toată Spania.

Pretenția lui Anatoliu, de la Constantinopol, de a fi recunoscut ca șef al bisericii e formal respinsă, în mijlocul tulburărilor provocate de zbuciumările lui Attila. Când Acaciu, urmașul lui Anatoliu, consacră un Patriarh de Antiohia, Roma admite numai ca o necesitate a momentului (482), dar ea-și permite a consacra pe un patriarh de Alexandria. Acaciu, „episcopul de Constantinopol“, spune *Liber pontificalis*, va fi urmărit de papa Felix al III-lea (483—92) pentru erezia lui, ca și tovarășul în greșeală, Petru, patriarhul de Alexandria, pentru ca, la vestea, dată de împărat, că greșitul a făcut pocăință, să se trimeată doi episcopi în cercetare la Constantinopol, în „Grecia“, adaugă același izvor. La 493 se critică de papă „rămânerea grecilor în a lor îndărătnicie“<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> „Philosophorum habitum non convenire incessui christiano“, scrie papa.

<sup>2</sup> Maximas Orientalium ecclesias in magnis negotiis sedem semper consuluisse romanam.

<sup>3</sup> Beato Petro non pateretur esse subiectum, ipsius quoque beati Petri reverentiam verbis arrogantioribus minuendo.

<sup>4</sup> In sua obstinations mansuros.



Cînd Teodoric arianul se instalează la Roma, aceasta liberează pe episcopul roman de o supremație laică adesea neplăcută și totdeauna primejdioasă, dar numai pentru a-l apropia și mai mult de Bizanț. Pentru ca să poată da paliul unui episcop, se cere întii ca împăratul să-l fi recunoscut. Dacă Scaunul galic din Arles se arată tot așa de nesupus ca acel din Ravena, și unul și altul admit sentințele venite din Constantinopol.

Iar, cînd lupta cu Teodoric prigonitorul e lăsată în sama papei, pe care acel Constantinopol nu-l susține efectiv, pretențiunile părăsite pot deveni și mai mari față de imperiu. Adoptînd doctrina biblică despre originea puterilor, de la Roma se va putea scrie la 496: „Două sînt puterile prin care lumea se cîrmuiește: autoritatea sacră a papilor și puterea regală, și cu atît mai greu este rolul preoților, cu cît ei vor da seama la judecata de apoi și pentru regi. Știi că tu atîrni de judecata lor, iar ei trebuie să fie aduși la voința ta. Cu atît mai mult trebuie să se dea ascultare celor ce stăpînesc acest scaun, aceluia pe care Hristos l-a lăsat în locul său și care este mai sus de toate, și pe care biserica-l are de primat”<sup>1</sup>.

Și, puțin după aceea, comunicînd împăratului alegerea sa, Papa Anastasiu al II-lea cere „ca Scaunul Sfîntului Petru să-și păstreze în toată biserica primația ce i-a fost incredințată de domnul Dumnezeu”<sup>2</sup>. Episcopii din Orient sînt invitați să revie la „piatra pe care a fost întemeiată biserica”, și patriarhul de Constantinopol e rechemat la dreapta credință. De mult în legătură cu Tesalonicul, papa ajunge acum să aibă relații de stăpînire sufletească și cu Dardania, Iliricul

<sup>1</sup> Duo sunt quibus principaliter mundus hic regitur: auctoritas pontificum et regalis potestas, in quibus tanto gravius est pondus sacerdotum quanto etiam pro ipsis regibus Domino in divino redditori sunt examine rationem... Nosti itaque ex illorum te pendere iudicio, non illos ad tuam velle redigi voluntatem... Quanto potius sedis illius praesuli consensus est adhibendus... quem Christi vox praetulit universis, quem Ecclesia veneranda confessa semper est et habet devota primatem.

<sup>2</sup> Ut sedes Beati Petri in universali Ecclesia assignatum sibi a Domino Deo teneat principatum.

„în partea de lângă Panonia“ (*vicinum Pannoniae*), cu cei mai mulți dintre traci (*plures Thracum*).

În schimb, influențe orientale se întindeau de mult asupra acestei biserici romane. Viețile, desigur nu contemporane, dar aparținând sfârșitului veacului al V-lea și începutului celui de al VI-lea, ale celor dintii papi cuprind cu grămada cuvinte grecești (*thymiaterium metreta, ceratee, pharacantara, ierostrata, scyphus, anaglyphus*). Papa Zosim (417 — 9) e grec; Hormisdas poartă un nume persan. La Ravena mult timp arhiepiscopii fuseseră sirieni<sup>1</sup>. Un patriciu Agapit se întâmpină în Roma pe aceeași vreme; un Dioscorus joacă și el un rol în cetate. De Crăciun înaintea mulțimii<sup>2</sup> se citeau obișnuitele scrisori împărătești. Se data în cancelaria pontificală după anii regelui barbar, dar și, mai ales, în linia întâi, după ai împăratului roman de Răsărit<sup>3</sup>.

## II

### ÎNTRU TEODORIC ȘI BIZANTINI

Totuși ar fi o greșeală să se creadă că între regalitatea barbară a lui Teodoric și politica Sfintului Scaun ar fi fost un antagonism voit și persistent. Biserica romană era, cu toată statornicia dogmei sale, prea elastică, prea mult preocupată de situații reale și de mijloace practice pentru aceasta. Harelcuva, mama regelui germanic, corespundea cu papa, care-i vorbea și ei de „privilegiile Sfintului Petru, pe care vremurile bătrâne le-au acordat prin legi dumnezeiești și omenești<sup>4</sup>; deși „barbarii“ sînt osebiți de romani, se ține seamă de „hotărîrile regale“ (*praecepto regio*).

<sup>1</sup> A tempore B. Apollinaris una cum isto viro omnes praedecessores sui Syriae fuerunt; *Liber pontificum Ravennae*, in Muratori, *Scriptores*, I, p. 56.

<sup>2</sup> In totius congregatione christianae plebis.

<sup>3</sup> Ad petram super quam est fundata Ecclesia.

<sup>4</sup> Privilegia Beati Petri que divinis humanisque legibus concessit antiquitas.

Și față de Teodoric el însuși se cerea doar ca „legile împăraților romani“, puse în vigoare de dînsul, să fie aplicate numai fiind samă de „respectul cuvenit Sfintului Petru“<sup>1</sup>. Căci Sfintul era stăpînul, și locuitorii Ravenei, rebeli la încercările de hegemonie ale Romei, invocau hotărîrea imperială că „unde e scaun împărătesc, trebuie să fie și trupul de apostol“ și se plîngeau că, de nu s-ar fi dus la Roma moaștele apostolului Andrei, orașul lor n-ar fi fost supus papei roman<sup>2</sup>.

Cînd la 498 Scaunul apostolic rămase din nou vacant, alegătorii se impart în două<sup>3</sup>, unii oprindu-se asupra lui Simah, alt cleric cu numele grecesc, iar alții preferînd pe Laurențiu. Atribuindu-și rosturi imperiale pe care nimeni nu se gîndește a i le contesta, Teodoric judecă însuși, la Ravena, procesul deschis astfel. Doi senatori cer regelui un *visitor* și se delegă un episcop; deși sentința e în favoarea lui Simah, cearta urmează între doi exconsuli, Festus și Probinus, cel dintîi fiind și *caput Senatus*. Autoritatea cuceritorului Italiei trebuia să isprăvească această urită afacere.

În acest timp Scaunul imperial din Constantinopol era ocupat încă de un împărat îndoielnic sub raportul credinței. Teodoric apare deci, el, ca apărătorul ortodoxiei, și după îndemnul lui<sup>4</sup> merg la Constantinopol din nou delegați pentru o cercetare religioasă; eutihianul Anastasiu îi izgo-

<sup>1</sup> Certum esse eum leges romanorum principum quas in negotiis hominum, custodiendas esse praeceperit, multo magis circa reverentiam Beati Petri velle servari; Jaffé, I, p. 93.

<sup>2</sup> Nolo tibi eum dare, quia et ubi sedes imperialis est, expedit et ibi corpus esse Apostoli. Nequaquam nos romani pontifices sic subiugassent (Muratori, I, pp. 205—6).

<sup>3</sup> Ex qua causa superatus est clerus et divisus est senatus; *ibid.* Cronica Ravenei (Muratori, I, p. 101) arată că Amalasueta („Malasvinta“) face acolo orfanatrofiul de la mînăstirea Sfîntului Petru. Era și o biserică ariană a lui Teodoric, cu inscripția: „Theodoricus rex hanc ecclesiam a fundamentis in nomine domini nostri Ihesu Christi fecit“ (*ibid.*, p. 108).

<sup>4</sup> Sub consilio regis Thodorici.

nește încă, declarînd că „înțelege a porunci el, nu a ise porunci lui“<sup>1</sup>, atitudine pentru care, spune biograful lui Simah, el a meritat să moară trăsînit.

Drept-credincios, de o robustă statornicie de om mărgînit și incult e însă urmașul ereticului, bătrînul soldat Iustin, care e supus încă de la început voinței nepotului său Iustinian și „facțiunii“ neastîmpărate a acestuia. Eutihianismul, care mai bine de trei decenii procurase papilor onoarea de a rămîne legați de dogma tradițională, va fi înlăturat.

De la început Roma-i trimite — lui și împărătesei Eufemia — felicitări și urări de restabilire a păcii prea mult timp tulburate. Noul „arhiepiscop“ constantinopolitan e lăudat pentru profesia lui de credință fără nici o greșeală. Se speră în revenirea Scaunelor de Antiohia și Alexandria, se așteaptă și reluarea comuniunii cu Ierusalimul. Legăturile papalității în Orient se întind din nou asupra Tesaliei.

Această atitudine legitimistă mai mult decît o subită sete de prigonire ariană făcu pe Teodoric să-și schimbe atitudinea față de o Biserică pe care pînă atunci o ocrotise. Dacă el încurajase pe Hormisdas a trimite din nou soli la Bizanț<sup>2</sup>, care sînt foarte bine primiți, partizanii lui Acaciu închizîndu-se la Sfînta Sofia, dacă urmașul lui Hormisdas, Ioan, e însărcinat de regele got cu o nouă misiune în Orient, conflictul nu va întîrzia să se producă, Ioan, cel dintîi papă care apare pe stradele Romei celei nouă, e întîmpinat strălucit, „în cinstea Sfinților Apostoli Petru și Pavel“ și „bătrîinii grecilor“ (*veteres Graecorum*) spun că de Constantin cel Mare „n-au meritat părțile Greciei să primească în slavă pe vicariul Sfîntului Petru Apostolul“<sup>3</sup>. Se poate zice despre Ioan că el reprezintă față de Cesarul bizantin acel *nomen romanum*<sup>4</sup> pe care înaintașul său Leon îl reprezentase față

<sup>1</sup> Nos iubere volumus, non nobis iuberi.

<sup>2</sup> Cum consilio regis Theodorici: *Liber pontificalis*.

<sup>3</sup> In honorem Beatorum Apostolorum Petri et Pauli... Non meruisse partes Greciarum Beati Petri Apostoli vicarium suscepisse cum gloria; *Liber pontificalis*.

<sup>4</sup> *Liber pontificalis*.

de Attila prădalnicul. Iustin se închină Sfântului Părinte, îl „adoră”: „bucuros că s-a învrednicit să vadă în vremea lui pe vicariul Sfântului Petru în statele sale“, *el cere să fie încoronat din nou, ca principe ortodox, de acesta*<sup>1</sup>. O mare onoare, desigur, pentru papa, dar în acest act se cuprindea recunoaşterea faptului că *biserica romană aparţine vieţii politice romane*, că Ioan e omul său într-o cetate care e de drept a sa, — şi acesta era lucrul pe care puternicul rege ostrogot nu-l putea admite cu nici un chip. De aici, bănuind o conspiraţie, urmărirea şi supliciul lui Boeţiu şi Simah şi aruncarea în temniţă, la întoarcere, a papei şi a suitei lui: Ioan muri acolo după o închisoare de nouăzeci şi opt de zile<sup>2</sup>. Noul şef al bisericii romane, Felix al IV-lea, fu *numit de-a dreptul de Teodoric*, care-şi atribuia tot mai mult drepturile imperiale, fără a îndrăzni să meargă pînă la capătul logic al politicei sale.

În acest moment Iustinian ia moştenirea unchiului său după o lungă pregătire care-i dăduse în mină toate puterile şi mijloacele imperiului.

Încă o dată trebuie să se afirme că noul împărat, aflîndu-se el însuşi într-o situaţie nesigură, ca unul ce fusese ridicat pe tron de o „facţiune“, care era, mai mult decît a lui, a soţiei lui Teodora, stăpîna unei facţiuni de circ, a Vineţilor, avînd, apoi, de rezolvit chestia bisericească, încă prea de curînd împăcată şi numai la suprafaţă, şi în sfîrşit, dator să apere graniţa răsăriteană împotriva perşilor, n-avea dispoziţia, cum n-avea putinţa, de a începe o serie de războaie menite să restituie imperiul roman în vechea lui întindere. Nevoile aprovizionării capitalei sale peste apele Mării Mediterane, care era infestată de vandalii stabiliţi în Africa de Nord, l-au dus la o luptă decisivă cu această regalitate barbară: apoi, cuceritor al locurilor unde fusese Cartaginea, el a fost prins, ca şi stăpînii de odinioară

<sup>1</sup> Iustinus Imperator tamen gaudio repletus est quia meruit temporibus suis vicarium Beati Petri Apostoli videre (in) regno suo, de cuius manibus cum gloria coronatus est Iustinus Augustus.

<sup>2</sup> Izvorul poate fi o viaţă de martir, a papei Ioan.

ai acestei regiuni, într-un conflict pentru Sicilia cu puterea care deținea Roma, ostrogoții urmașilor lui Teodoric, în sfârșit, domn al Italiei; i-a trebuit, lui care avea ambele țărmuri ale Mării Adriatice, și țărmul opus al Mării Tireniene, deci a disputat visigoților coasta răsăriteană a Peninsulei Iberice. De Galia francă, unde, cum vedem din Grigorie de Tours, nu lipseau, pe un pământ adânc roman, planuri de restaurație imperială, nu s-a atins, nu numai pentru că era bine apărată, dar și pentru că și fără dînsa apele mediteraniene îi aparțineau acuma, de la malul Anadoliei pînă la Gibraltar.

Dovada cea mai bună că el n-a avut „idealul“ care de prea multă vreme i se atribuie e și lipsa unei armate capabile de a întreprinde o astfel de operă mare și grea; a trebuit să se folosească de soldații pe care, într-o calitate ca a condotierilor de mai tirziu, îi strînsese Belisariu pentru ca, la urmă, să fie cu totul la dispoziția acestora.

Astfel, el care n-a izbutit să creeze ceva durabil, apare, mai curînd decît ca un mare suveran, îndeplinitor al unui plan măiestru, ca acela sub care, prin imense silinți nesfîrșite pentru scopuri ce nu se puteau atinge, a început decăderea lumii romane din Orient.

Între lucrurile pe care le-a împiedicat în dezvoltarea lor normală a fost și papalitatea ale cărei înaintări fuseseră în ultimele timpuri, așa de răpezi și care, față de slăbiciunea ostrogoților, sub trecătoarea domnie a fiicei lui, Amalasueta, și a uzurpației soțului ei criminal, Teodat, *Deodatus*, putea foarte bine să-și ia revanșa pentru scurta prigonire din ultimii ani. Aristocrația romană, cu consulii, ex-consulii și patricii ei, simțea o ambiție de independență pe care n-o potoliseră execuțiile orînduite de Teodoric.

La început, Iustinian, „dominus Imperator“ pentru redactorul, acuma contemporan, al biografiei pontificale, e „indignat“ pentru uciderea moștenitoareii goților de către soțul ei. Împăratul se consideră deci ca acela de care atrînă această regalitate barbară, căreia-i poate retrage delegația

acordată odinioară<sup>1</sup>. Teodat, plin de îngrijorare, roagă pe noul papă (de la 535), cu numele grecesc, Agapit, să refacă drumul la Constantinopol, care fusese fatal lui Ioan. Breviarul lui Liberatus spune limpede că misiunea lui era să împiedice expediția „romană“ în Italia, căci Teodat amenințase că altfel va distruge pe senatori și familiile senatorilor<sup>2</sup>. E primit „cu glorie“ în cetatea împărătească, și el își îngăduie a cerceta ortodoxia, care e aflată cu lipsă, a patriarhului Antim, omul Teodorei, adevărata stăpînitoare. Iustinian ia apărarea ocrotitului său și al soției sale, ceea ce face pe Agapit să exclame: „Eu, păcătosul, am dorit să vin la Iustinian, împăratul preacreștin, ci acum am găsit însă pe Dioclețian; dar nu mă tem de amenințările tale“<sup>3</sup>. Cesarul „se umilește“ la urmă și „adoră“, acceptînd ca nou patriarh pe Menna. Ce s-ar fi întîmplat pe urmă nu se poate ști, căci papa-și isprăvește zilele la Constantinopol (536).

Ca răspuns la această a doua manifestație pentru Bizanț, la acest „iredentism“ al papalității, Teodat impune pe Silveriu, fiul papei Hormisdas, ca un „tiran“ ce este, cu sila, „fără deliberație de decret“<sup>4</sup>. Pedepsa morții subite îl ajunge,

---

<sup>1</sup> Atalaric are pe monedele sale, ca și Teodoric, chipul Cezarului bizantin; Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine*, p. 137. Trasi-mund Vandalul pare să înfățișeze pe Hristos între două cruci (*ibid.*, p. 135). Și monedele lui Teodat și Vitige au pe Iustinian (*ibid.*, pp. 138—9). Cf. *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, 1919, p. 24 și nota 1. Monede vandale cu același chip, Diehl o. c., pp. 173—4. Cf. și pp. 183—4, 191. Coroana din moneda lui Teodat e imperială, deci nu-l poate împodobi pe el. Monede gotice cu efigia lui Anastasiu (!) *ibid.*, pp. 198—9.

<sup>2</sup> Migne, *Patrologia latina*, LXVIII, col. 1059: „nisi egissent apud imperatorem ut destinatum exercitum suum de Italia submoveret.“

<sup>3</sup> Ego quidam peccator ad Iustinianum christianissimum venire desideravi; nunc autem Diocletianum inveni, qui tamen minas tuas non pertimesco; *Liber pontificalis*.

<sup>4</sup> Sine deliberatione decreti; *ibid.* — Datina era ca după alegere, de cler și popor, să se subscrie actul („subscribere in eum“), iar apoi șeful Statului „întărea decretul“ („decretum confirmare“).

ca odinioară pe Anastasiu. Vitige, — în pronunțarea italiană, care începe a se desemna: *Guitigis* —, îi ia locul. Soț al fiicei Amalasuntei, el intră în ordinea legitimă a succesiunii gotice; de la început pătrunde cu sila-n Ravena. „Indignarea“ nouă a lui Iustinian arată însă că la Constantinopol titlul său nu fusese recunoscut, și încă o dată se amintește în *Liber pontificalis* că Amalasunta însăși fusese „recomandată“, *commendata*, după obiceiul germanic, împăratului, care avea deci și din punctul de vedere al barbarilor un drept asupra Italiei; Vitige era „fără voia“ lui<sup>1</sup>. Deci Belisariu — *Velisarius*, cum se rostea la greci, în același izvor, — căpătă ordin „de a libera toată Italia din captivitatea goților“<sup>2</sup>. Aceste cuvinte de la cineva care trăia în acea vreme au o valoare deosebită pentru a prinde sensul însuși al evenimentelor. Într-un atac energic, generalul „roman“ ia Neapole, fără a cruța pe nimeni și nimic: preoți, călugări, călugărițe, biserici<sup>3</sup>. „Pentru numele roman“, „*pro nomine romano*“<sup>4</sup>, Italia fusese redobândită de acela pe care în acel moment cei liberați de dînsul îl numeau, recunoscători, „patriciul venerabil“. La Roma, papa Silveriu îl primește cu bucurie (*benigne*)<sup>5</sup>.

Dar, din Ravena, unde se refugiase, regele gonit revine în primăvară. Bănuieli cad asupra lui Silveriu că ar fi fost prielnic acestei întoarceri ofensive; se descopăr pretinse scrisori ale lui către Vitige, chemîndu-l la porțile Romei<sup>6</sup>. Teodora, temuta *Augustă*, intervine: ea află prilej să-și răzbune pentru scoaterea lui Antim. Papa e somat să-l restabilească, să vină însuși la Constantinopol. Antonina, prietena Teodorei și soția lui Belisariu, ia asupra-și cercetarea celui învinuit. Fiul ei, Fotie, îl face, cu jurămint, să vie la

<sup>1</sup> Contra votum domini Iustiniani Augusti; *Liber pontificalis*.

<sup>2</sup> Ut liberaret omnem Italiam a captivitate Gothorum; *ibid*.

<sup>3</sup> Nec ecclesiis pepercit praedando; *ibid*.

<sup>4</sup> Și mai jos: *nomen romanum*; *ibid*.

<sup>5</sup> Data e arătată precis, și prin indicția bizantină.

<sup>6</sup> *Liberatus, l. c.*, p. 1039: „intentabat ei calumniam quasi Gothis scripsisset ut Romam intrarent“.



palat. Cronica romană infățișează plastic scena: „Patricia Antonina stătea în pat, și Belisariu se afla la picioarele ei... „Zi, doamne Silveriu papa, ce ți-am făcut ție și romanilor de ai vrut să ne dai în mâinile goților?<sup>1</sup>“. Îndată papa e arestat de un subdiacon „regionariu“ al „regiunii“ întia; e depus, readus în stare de simplu călugăr, pentru a fi trimis la Patara (Licia), apoi în insulele Pontii, în Pontias (Palmaria), lângă coasta Italiei, unde a murit de foame, moarte de martir<sup>2</sup>.

Vigiliu, contra-candidatul agreat de Teodora și apoi urmașul lui Silveriu, e ales, din ordinul lui Belizariu, omul stăpînilor, și doar „frica de romani“ (*timor Romanorum*) de-l va împiedica de la aceasta. Vitige prins e adus de un „magister militum“ „la Belisariu și la dînsul“<sup>3</sup>. Chiar de la început ei se îndreaptă către acel Antim de Constantinopol, originea vrajbei, și către patriarhul de Alexandria pentru a li spune că a făcut pe placul aceleia pe care o numește „glorioasa doamnă și fiică a sa patricia Antonina“, că a recunoscut cum că punctul de vedere monofisit, admis și susținut de Teodora, e cel adevărat. Arhiepiscopului de Arles îi scrie că nu poate să-i dea paliul fără voia împăratului. Bănuit însă că și el s-ar putea înțelege cu goții<sup>4</sup>, e chemat la Constantinopol ca să condamne, după dorința lui Iustinian și a soției sale, *domini filii nostri et clementissimi principis*, eresia „celor trei capitale“<sup>5</sup> și a excomunica pe Menna pentru a-l absolvi numai după cererea Teodorei (550—2).

<sup>1</sup> Ne pigriteris ad nos venire aut certe revoca Anthimum in locum suum... Antonina patricia iacebat in lecto, et Vilisarius sedebat ad pedes eius... „Dic, domine Silveri Papa, quid fecimus tibi et Romanis ut tu velis nos in manus Gothorum tradere?“; *ibid*.

<sup>2</sup> Et sustentavit eum pane tribulationis et aqua augustiae. Qui deficiens mortuus est, et confessor factus est; *ibid*.

<sup>3</sup> Adduxit ad Vilisarium et ad Vigilium, Romam; *ibid*.

<sup>4</sup> Victor Tunnunensis.

<sup>5</sup> Propozițiile admise de Teodor de Mopsuest, Teodor de Tir și Ibas de Edesa.

Acest drum începe cu adânci umilințe. Un ofițer bizantin, Antemiu, vine să-l ridice, și populația romană prezintă o plingere în scris contra lui. Era „tocmai ziua lui de naștere și făcea daruri poporului<sup>1</sup>“. Cînd să se urce pe corabia care-l aștepta în apele Tibrului, el vorbește mulțimii, care răspunde amin, iar apoi, la plecare, aruncă după el cu pietre și bețe, insultîndu-l și urîndu-i cele mai rele: „rău ai făcut romanilor, rău să afli unde vei merge<sup>2</sup>. Totuși din Catania el poate trimite locțiitorii săi la Roma<sup>3</sup>.

În Constantinopol, se sărută cu Iustinian, „și începură a plînge, iar poporul acela cînta psalmi înaintea lui pînă la biserica Sfintei Sofii“. Discuțiile, care durează doi ani, îl pun adesea în cea mai mare primejdie. Împăratul și Teodora îi par ca Dioclețian și Eleutheria; e pălmuit, învinuit ca ucigaș; refugiîndu-se în biserica Sfintei Eufemii, se prinde de stilpii altarului. „Și Teodora Augusta făcu să i se puie funia-n gît și să fie tras prin tot orașul pînă seara<sup>4</sup>, cînd e închis în temniță, unde i se dă numai pîine și apă, ai lui fiind trimiși la munca minelor.

În acest timp Totila<sup>5</sup> capătă coroana goților, și el silește prin foame pe romani să se predea. Toată noaptea sună trîmbițele; a doua zi, poporul fiind ascuns prin biserici; el intră pe poarta Sfîntului Pavel; dar s-a arătat blînd,

<sup>1</sup> Erat enim natalis eius dies, munera tradens populo; *Liber pontificalis*. Și aici avem data exactă.

<sup>2</sup> Data oratione, respondit omnis populus amen, et mota est navis. Videntes Romani quod movisset navis in qua sedebat Vigilius, tunc coepit populus iactare post eum lapides, fustes, cacabos et dicere: fames tua tecum, mortalitas tecum; male fecisti Romanis, male invenias ubi vadis; *ibid*.

<sup>3</sup> Ad custodiendum Lateranis et gubernandum clerum; *ibid*.

<sup>4</sup> Fecitque Theodora Augusta mitti funem in collum eius et trahi per totam civitatem usque ad vesperum; *ibid*.

<sup>5</sup> Beduam, qui Totila nuncupabatur; *ibid*. Pe monede: Badivila rex; Diehl, *l.c.*, pp. 191—2.

„ca un tată cu fiii săi“<sup>1</sup>. Peste puțin însă piere într-o ultimă luptă de sacrificiu pentru poporul său. Se cere atunci, de popor, întoarcerea lui Vigiliu, care e însă la capătul puterilor sale; moare la Siracusa, pe cale. Iar Narses, biruito-  
rul goșilor, instalează pe urmașul lui, Pelagiu, care străbate Roma. În procesie, de la Sf. Pancreațiu la Sfintul Petru. Îngrijindu-se de Italia prădată, el declară că anatemizează pe oricine a călcat — ca Vigiliu — sau va călca oricât de puțin hotărârile sinodului din Chalcedon. Dar, deși supus ordinelor lui Narses, reclamă pentru sine dreptul de a con-  
voaca sinoade generale; fără „autoritatea“ lui nici o deciziune nu e valabilă<sup>2</sup>. Veneția, Istria, Milanul sînt silite a reintra în vechile legături cu Sfintul Scaun. Concursul agenților bisericii îl va reclama în tot ce privește pe un cleric<sup>3</sup>.

Totuși opera de cucerire bizantină izbutise a răpi, de fapt, orice independență Sfintului Scaun, precum jignise și păgubise aristocrația romană, trezită din nou la ambiții politice, și nemulțămise adinec populația, care se bucura odată de pacea lui Teodoric, făcînd-o să vadă în orice ostaș și dregător al lui Iustinian un „grec“, un străin, un dușman. Se adăugia sentimentul de umilință al Romei, capitală a goșilor, care recădea în situația unui oraș de provincie, și caracterul antipatic al administrației bizantine, apăsătoare și netrebnică.

---

<sup>1</sup> Tota enim nocte fecit buccina clangi usque dum cunctus populus fugeret, aut per ecclesias se celarent, ne gladio Romani vitam finirent; Ingressus autem rex habitavit cum Romanis quasi pater cum filiis; *Liber pontificalis*.

<sup>2</sup> Eadem causa non licere ulli particularem synodum convocare, sed, quotiens aliqua de universalisynodo aliquibus dubitatio nascetur, ad recipendam rationem hi, aut sponte ad apostolicam sedem conveniant, aut, si forte obstinati et contumaces extiterint, aut attrahi ad salutem eos necesse esse aut secundum canones per saeculares oprimi potestates.

<sup>3</sup> Ne hoc sola militaris manus sine ullo ecclesiae adminiculo facere videatur.

### III

#### SFÎNTUL SCAUN, BIZANȚUL ȘI LONGOBAZII

O veche legendă<sup>1</sup> face ca opera îndeplinită în mare parte de Narses să fie distrusă, într-un ceas de nemulțumire, la rechemarea lui din teritoriul italian, tot de dînsul. Mulțămită actului de trădare al bătrînului eunuc longobarzii ar fi intrat în peninsulă.

De fapt, explicația noii cuceriri prin acest act al lui Narses se găsește într-unul singur din manuscriptele care ne-au păstrat *Liber Pontificalis*, biografiile, acum contemporane, ale papilor. După ce se arată cum s-a Țesut intriga contra lui, care n-ar fi voit să plece, să adauge acolo, la plecarea-i din Roma în Campania: „și a scris neamului longobarzilor să vie și să ieie în stăpînire Italia“<sup>2</sup>. Dimpotrivă, în textul comun se pomenește de intervenția papei pe lingă vicariul imperial, pe cînd se afla la Neapole: el mai întrebă odată ce rău a făcut romanilor, și Ioan al III-lea asigură că mai curînd pleacă el decît să iasă din Italia apărătorul ei. Narses revine cu papa ca să moară însă după scurtă vreme<sup>3</sup>.

Izvorul capital pentru istoria papalității arată însă ceea ce se știe și de aiurea, ceea ce adusese și va aduce catastrofa dominației bizantine și aiurea, în Dacia, în Siria, de exemplu, la cea dintîi înfățișare a cetelor năvălitoare de barbari: adîncă nemulțumire a populației aproape întregi cu sistemul de stoarcere fiscală și de înlănțuire a oricărei inițiative, de conservatism imutabil în stricte forme chinuitoare, care deosebește administrația „romană“ a răsăritenilor. În toate aceste locuri a fost un adevărat plebiscit pentru barbari. Se

---

<sup>1</sup> O întîlim și în *Cronica de la Monte Cassino*: „Alter Iudas effectuss“.

<sup>2</sup> Et scripsit genti Longobardorum ut venirent et possiderent Italiam; *ibid.*

<sup>3</sup> Dic, sanctissime Papa, quid male feci Romanis? Vadam ad pedes eius qui me misit ut cognoscat omnis Italia quomodo totis viribus laboravi pro ea... Citius ego vadam quam tu de hac terra egressus fuisses; *ibid.*

spune în biografia papei Ioan că „romanii, îndemnați de ură“, au făcut pe noul împărat Iustinian și pe soția lui, Sofia, nepoata și urmașa la putere a Teodorei, să recheme pe omul indispensabil apărării Italiei, și se explică această pîră prin aplecarea lor de a „servi mai bucuros goților decît romanilor“<sup>1</sup>. Sau se înlătură guvernatorul, spun acești romani sătui de dinsul, sau vor trece la barbari<sup>2</sup>. Iar Narses se apără: „dacă am făcut rău romanilor, rău să mă găsească“<sup>3</sup>.

Longobarzii nu erau, în acest moment, la 568, necunoscuți Italiei. Marcellinus Comes înseamnă la 552 că Belisariu a bătut pe goți cu ajutorul acestui nou neam germanic. Înainte de apariția lor sub Alboin cuceritorul, se pomenesc heruli năvălind, cu un rege Sindualf, și Narses îl ucide pe acesta, „subjugînd tot neamul herulilor“<sup>4</sup>. Soția lui Alboin apare după uciderea lui „cu mulțime de gepizi“ — ea însăși fiind fiica regelui lor, ucis de soțul ei viitor — „și de longobarzi“<sup>5</sup>. Și același izvor notează că: „în zilele acelea s-a stîrnit neamul avarilor<sup>6</sup>, de a ajuns în Panonia“. Aici se aflau însă gepizii gotici, cu acea ramură desfăcută din mijlocul lor care sînt longobarzii, „bărboșii“<sup>7</sup>: trecerea în Italia a unora și a celor-

<sup>1</sup> După ce se constată liniștea Italiei scăpate de noii barbari („erat ergo tota Italia gaudens“): „Tunc Romam, invidia ducti, suggestionem fecerunt Iustino et Sophiae, quia expedierat Romanis Gothis servire quam Graecis“; *ibid.*

<sup>2</sup> Aut certe nos gentibus deserviemus; *ibid.*

<sup>3</sup> Si male feci Romanis, male inveniam.

Cronica Ravenei (*l. c.*, p. 108) îl laudă: „Vicit duos reges Gothorum et duces Francorum iugulavit gladio. Sub istius praesulis temporibus abundantia fuit magna et ordinatio in populo Italiae“. A împodobit și mînăstirile. Dar *a plecat cu averea Italiei*, „cum divitiis Italiae“. Mai departe: gessit multas victorias in Italia *in accumulatione omnium Romanorum*“ (p. 124).

<sup>4</sup> Et omnem gentem Herulorum sibi subiugavit; *Liber pontificalis*.

<sup>5</sup> Cum multitudine Gebedorum et Longobardorum; Cronica Ravenei, p. 125.

<sup>6</sup> In diebus illis excitata est gens Avarorum: in Pannonia deventi sunt (*ibid.*, p. 123).

<sup>7</sup> Cf. Zeuss, *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*.

lalți, care se impuseră ca număr și ca valoare, e deci o simplă consecință a deslocuirii care se produsese în regiunile pannonice de mișcarea, venind despre Răsărit, a maselor uraloaltaice, refăcute sub numele nou de avari. Spre sfârșitul veacului, de pe urma aceleiași mișcări, slavii, *gens Slavorum*, ajung prin Istria la porțile Italiei.

Sfântul scaun pare a fi pretins, de la început, împăratului din Constantinopol să ia o hotărîre limpede și definitivă în ce privește pe longobarzi, combătîndu-i cu forțe nouă sau recunoscîndu-i de „fedați”, iar pe regele lor ca vicariu în Italia, cum se făcuse și cu alți barbari mai înainte. Orice ajutor lipsi însă, chiar și acela de provizii, în mijlocul unei foamete cumplite, care ajută esențial întinderea și consolidarea longobarzilor, o cetate predîndu-se după altă cetate<sup>1</sup>.

Ioan și Benedict se strecuraseră pe Scaunul Sfintului Petru în cele mai grele împrejurări, părăsiți de oficialitatea bizantină și priviți rău, ba chiar atacați uneori violent, prizoniți de populația romană, care, avînd sentimentele pe care le-am constatat, căuta înțelegerea cu barbarii cei noi, ca una care, în generația precedentă, trăise foarte bine cu barbarii cei vechi. În mijlocul asediului Romei de longobarzi e ales, astfel, la 577, Pelagiu, al cărui tată purta numele gotic de Vinigild, și ordinarea lui — caz unic pînă atunci — se face, din neputința comunicațiilor materiale, fără aprobarea din partea împăratului<sup>2</sup>.

Noul ales trimite la Constantinopol pe notariul Honoratus și pe episcopul Sebastian, și anume, după însuși mărturisirea sa, „mai ales pentru că părțile romane păreau a fi lăsate fără nici un sprijin și exarhul ni scrie că nu poate găsi pentru noi nici un leac”; altfel „oastea preaticălosului

<sup>1</sup> „Eodem tempore gens Longobardorum invasit omnem Italiam simulque fames nimia, ut etiam multitudo castrorum se tradidisset Longobardis ut temperare possent inopiam famis“. Pe urmă numai Iustin trimite grîu din Egipt, „et sic misertus est Deus Italiae“ (*Liber pontificalis*).

<sup>2</sup> Ordinatur absque iussione principis, eo quod Longobardi obsiderent civitatem romanam; *ibid.*

neam<sup>1</sup> va îneca ultima insulă de stăpînire imperială rămasă în Italia, ultimul colț unde exarhul și hartulariul Smaragd, urmașul grec al armeanului Narses, lupta „pentru fericirea împăraților creștini”<sup>2</sup>.

În aceste împrejurări fu ales papă cu de-a sila un călugăr care, trăgîndu-se din marea familie Anicia, reprezintă spiritul, combativ încă, al aristocrației senatoriale: Grigorie.

Biserica, spune el, era ca „o corabie veche și foarte stricată”; Roma se afla în cea mai mare nevoie; soldații neplătiți se răsculară, cîțiva Teodosiaci rămînînd numai în serviciu; dregătorii, *iudices*, nu înfățișau pentru papă decît încă un abuz<sup>3</sup>. „Orașele”, spune el, „sînt dărîmate”, castelele sfărîmate, bisericile în ruine: nici un plugar nu mai locuiește în sălașurile lui<sup>4</sup>; mulțimea se refugia în insule mai ferite; milanezii se grămădeau pe litoralul Liguriei; Sardinia, sub ducele și juzii ei, părea că se ridică la însemnătate prin îmbulzeala fugarilor; Neapole era în primejdie să cadă; din Corsica locuitorii căutau un adăpost în Sicilia devenită longobardă; Ariulf, ducele de Spoleto, înainta victorios. I se părea lui Grigorie că e mai curînd episcop al longobarzilor decît al romanilor<sup>5</sup>. Lipsa totală de ajutor e adusă înainte cu mustrare lui Ioan patriciu și questor, care reprezenta pe împăratul Mauriciu, ale cărui recomandații, spune papa ironic, samănă cu ale cui ar voi „să prefacă o maimuță într-un

---

<sup>1</sup> Maxime partes romanae omni praesidio vacuatae videntur et exarchus nullum nobis posse remedium facere scribit... Nefandissimae gentis exercitus.

<sup>2</sup> „Pro felicitate christianorum principum.” Biserica Aquileii și Istriei, pretextînd o discuție de dogmă asupra „celor trei capitole”, dezertase la inamic.

<sup>3</sup> Vetusta navis vehementerque confracta... Romanae urbis necessitas..., seditio militum... Non Romanorum, sed Longobardorum episcopum factum esse.

<sup>4</sup> Eversas urbes, castra eruta, ecclesiae destructae; nullus terram nostram cultor inhabitat.

<sup>5</sup> Serenissimus dominus imperator fieri simiam leonem iussit,

leu<sup>1</sup>. Odată i s-a oferit să organizeze un complot contra regelui, ducilor, conților longobarzi, și el, deși „serv“ al lui Mauriciu și al Constantinei, soția sa, refuză hotărît, ca unul „ce se teme de Dumnezeu“, să gătească moartea cuiva<sup>2</sup>. De douăzeci și opt de ani „trăim în acest oraș între săbiile longobarzilor“<sup>3</sup>. Și răutatea dregătorilor romani, lăcomia lor făceau, cutează a o declara Grigorie, mai rău decît săbiile barbarilor.

Ajutorul din Constantinopole hotărît că nu-l are de așteptat. Primejdia continuă despre slavi pe linia Dunării cerea ca forțele imperiului să fie îndreptate în această direcție, unde, ocupîndu-se teritorii năpădite de acești barbari, se împiedica, de altminteri, temuța înaintare a avarilor, domniilor lor. În Asia, din partea perșilor era aceeași amenințare ca în zilele mai rele ale lui Iustinian. Grigorie, asediat în Roma de regele longobard Agilulf și părăsit de cea mai mare parte a soldaților împărătești, incapabili să se mai lupte, avea de ales între aceste trei direcții: să medieze pacea între barbari și imperiu, să încheie el însuși o înțelegere cu dinșii sau să recurgă la alți ajutători din aceeași lume pe care ajungea tot mai mult s-o considere în afară de imperiu și mai presus de imperiu.

Francii erau, de un timp, în strînse legături cu biserica romană. *Liber pontificalis* arată că în tezaurul vechilor papi se aflau daruri de la Clovis, „de la regele francilor Clodoveu, creștinul“. De atîtea ori pentru chestiile de dogmă care interesau pe regii merovingieni dezlegarea se ceruse de la Roma, izvorul autenticității. Vigiliu stătuse în corespondență cu Teodebert, rege al Australiei, și pe vremea lui Iustinian afacerile Orientului, ca și ale „preagloriosului rege“ Childbert, fuseseră aduse înaintea arhiepiscopului de Arles;

<sup>1</sup> Sed, quia Deum timeo, in mortem cuiuslibet hominis me immittere formido.

<sup>2</sup> In hac urbe inter Longobardorum gladios vivimus.

<sup>3</sup> Eius (Romani) in vos malitia gladios Longobardorum vicit, ita ut benigniores videantur hostes qui nos interimunt quam reipublicae indices qui nos malitia sua, rapinis atque falaciis in sagittatione consumunt.



Childebert fusese invitat să intervie pe lingă ostrogoți în favoarea bisericii romane. Discuții aprinse se urmau cu Galia în ce privește erezia „celor trei capitule“, dar această bogată provincie era considerată ca sorgința de unde se putea reface biserica prădată, pe care împrejurările o sileau, după suferințele atitor războaie, să caute „în insulele sau locurile străine“ cele de nevoie pentru a se îngriji de clerul și de săracii ei<sup>1</sup>. De aici veneau bani, *solidi Galliarum*, și haine. Biserica avea proprietăți de pământ în Galia. Dacă, în ultimii ani, năvălirea francilor lui Leutariu și Bucelin adusesse pe acești barbari catolici, al căror șef se mândrea de mult cu titlul de patriciu roman, într-o situație de dușmănie cu Bizanțul, Biserica romană nu adoptase întru toate atitudinea oficialității militare și civile. Și, dacă, pe la 558-60, Papa menționa, într-o scrisoare către patriciul Valerian, alături de „tiranul Totila“, stăpîn pe Istria și Veneția, prădăciunile franceze<sup>2</sup> Pelagiu al II-lea, adresîndu-se către episcopul de Autun, declara că regii ortodocși ai francilor sînt, ca din prevederea lui Dumnezeu, „vecini sau ajutători ai orașului Romei și al întregii Italii“, și-i îndemna, prin această mijlocire, „să se grăbească a se despărți de prietenia și legătura longobarzilor“<sup>3</sup>. Astfel de cereri însă veneau înainte de vremea cînd li se putea da urmare. Apariția regelui franc Hildebert contra longobardului Autharis fu un simplu incident și întoarcerea lui în 590, aduse numai trecătoarea ocupație a Milanului și a Veronei chiar.

Vizigoții din Spania fuseseră multă vreme arieni. Dar tocmai în acest timp regele Recared, trecînd la catolicism,

<sup>1</sup> Tanta egestas et nuditas in civitate ista est, ut sine dolore et angustia cordis nostri homines quos, honeste loco natos, idoneos noveramus, non possimus adspicere... Romana Ecclesia post continuam XXV et eo amplius annorum vastationem bellicam in Italiae regionibus accidentem..., non aliunde nisi de peregrinis insulis aut locis clero pauperibusque, etai non sufficiens, vel exiguum tamen stipendium consequitur.

<sup>2</sup> Francis cuucta vastantibus.

<sup>3</sup> Huic urbi vei universae Italiae finitimos adiutoresque... ab amicitia et coniunctione... Langobardorum... se segregare festinent.

devenea și el un „glorissimus rex“, ca și vecinii săi franci. Opoziția față de ocupația bizantină de pe coastă făcea ca lucrurile să se oprească la asemenea acte de civilitate simplă.

Pe cînd Spania revenea astfel la dreapta credință, contra arianismului tradițional la stăpîinii ei, Anglia păgînă intra și ea în sinul bisericii. Călugărul Augustin, din mînăstirea fondată de papa însuși, era trimes anume pentru acest scop al convertirii unui popor cunoscut pînă atunci numai indirect, prin franci, ori în persoana sclavilor ce se vindeau pe piețele Romei<sup>1</sup>. Recomandații către regii franci Teodoric și Teodebert, către toți șefii bisericii Galiei, către Arigiul patriciul<sup>2</sup>, îl întovărășeau în calea lui lungă și periculoasă. În curînd se primea vestea că el a botezat peste 10 000 de angli (597). Se vor crea zece episcopate în cucerirea curajosului misionar. Cutare episcop franc căpăta paliul pentru ajutoare date convertitorului. Regina Berta, regele Etelbert erau felicități pentru marea ispravă îndeplinită, și acesta din urmă sfătuit să caute a fi un nou Constantin.

Singura cale de urmat însă în circumstanțele grozave era înțelegerea cu longobarzii, cu sau fără voia împăratului din Răsărit.

La început, cuceritorii se arătaseră intransigenți. Autharis oprise a se boteza catolic copiii războinicilor săi. Regina Teodelinda, care primise crezul roman, se desfăcu de biserică pe chestia, încă foarte vie, a „celor trei capitale“ (593). Dar, doi ani mai tîrziu, Grigorie lua hotărîrea de a cere împăratului să negocieze pacea între regele Agilulf și patriciul bizantin, ori să i se îngăduie lui însuși a încheia o pace specială și locală. Mauriciu se plîngea, peste puțin, că papa a vorbit de „prostia“ ce a făcut lăsîndu-se înșelat de barbari, dar Grigorie obiecta că, mai la urmă, „prost“, *fatuus*, este și el pentru că a consimțit a primi o situație așa de teribilă. În Tuscia, la Perugia, primejdia longobardă cere, neconținut, puținele puteri militare rămase în Italia, iar lîngă zidurile Romei asediate cetățenii fără apărare sînt

<sup>1</sup> Acești tineri de 17—18 ani, care se cumpărau pentru mînăstiri, apar și în corespondența cu episcopul de Arles.

<sup>2</sup> Patricius Galliae.

trași, ca niște câini („more canum“), cu funia de git și duși spre vânzare în piețele de sclavi ale țării francilor<sup>1</sup>. Mai multă nădejde e în milostivirea lui Isus care ar veni asupra noastră decît în dreptatea împăratului — și iarăși se înșirau suferințele unei populații nenorocite. Omiliile lui Ezechiil înlocuiau săbiile soldaților imperiali. „Roma arde goală de apărători“, se spune la capătul unei nouă tinguiri pentru care se căutase tot ceea ce retorica lui Donat avea mai impresionant<sup>2</sup>.

Către sfîrșitul veacului prădăciunile longobarzilor, care dispuneau acum și de o flotă, atinseseră și Sardinia; după ce la 593 căpătase o declarație de convertire, după ce autorizase pe episcopul de Ravena să negocieze cu Agilulf (596), atacat și de avari în Friul, Grigorie izbutește să încheie un armistițiu, nu fără greutate în ce privește căpătarea jurămintelor de asigurare (600—1). La 603, Teodelinda, împăcată, boteza pe fiul ei, Adelvoid, în legea catolică, și papa-i trimitea o cruce sfințită și o Evanghelie. La o pace adevărată și durabilă nu ajunge însă acela care păstra toate relațiile lui cu Orientul, adăpostind pe cutare patriarh pribeag de Antiohia, întreținînd corespondență urmată cu exarhul Africei, trimițînd pelerine din aristocrația romană pînă la Muntele Sinai și îndemnînd pe mitropolitul Armeniei. Asemenea legături îi sînt necesare și pentru rostul lui în Balcani, unde menține sub ascultare Scaunul din Salona și nu îngăduie a i se răpi drepturile asupra mitropoliei de la Prima Iustiniana. Pentru el, „regii barbari sînt domni peste robi, iar împăratul romanilor peste oameni liberi<sup>3</sup>“.

<sup>1</sup> Plus de venientis Iesu misericordia quam de imperatoris militia praesumere... Ecce cuncta in Europae partibus barbarorum iuri sunt tradita, destructae urbes, eversa castra, depopolatae provinciae, nullus terram cultor inhabitat, saeviunt et dominantur quotidie in necem fidelium cultores idolorum, etc.

<sup>2</sup> Ubique luctus aspicimus, undique genitus audimus, destructae urbes, eversa sunt castra, depopulati agri, in solitudinem terra redacta est. Nullus in agris incola, pene nullus in urbibus habitator remansit, et tamen ipsae parvae generis humani reliquiae adhuc quetidie et sine cessatione feruntur.

<sup>3</sup> Reges gentium domini servorum sunt, Imperator vero Romanorum dominus liberorum (a. 601).

Dar el rămâne încredințat că e stăpînul lumii în ordinea duhovnicească. „Nu știu ce episcop nu i-ar fi supus<sup>1</sup>“. A recunoaște pe „episcopul“ de Constantinopol ca ecumenic „ar fi a pierde, admițînd acest ticălos cuvînt, credința însăși“<sup>2</sup>. Nu numai ierarhia, dar și tradiția grecească-i pare a fi inferioară celei romane; „textele scrise latinește sînt mult mai bune decît cele grecești, pentru că ale noastre nu cuprind înșelăciuni“ , spune el contelui Narses<sup>3</sup>. Dacă la Constantinopol nu mai există un bun traducător din latinește<sup>4</sup>, Eusebiu nu se mai află în „arhivele“, în „bibliotecile“ Romei. Scrisori grecești se mai primesc aici, dar papa declară că nu cunoaște această limbă<sup>5</sup>, că nici n-ar avea, deci, nevoie de dînsa. Grecitatea era să traducă mai tirziu scrisesele lui Grigorie „Dialogul“; el însuși nu se gîdea, scriind, la dînsa, ci la lumea lui apuseană, cu caracterul latin din ce în ce mai osebit, cu cunoștința culturală mai caracterizată, pe vremea cînd citațiile din Virgiliu răsar în Cronica episcopilor de Ravena.

#### IV

#### PAPALITATEA ÎN PACE CU LOMBARZII ȘI ÎN ATÎRNARE DE BIZANȚ

În trecătoarea păstorire a lui Sabinian (604—5), bunele relații cu lombarzii, acuma catolici, deci ne-supuși osindelor ce ating pe eretici, se mențin, pe cînd Constantinopolul e prins în convulsiile tiraniei criminale a lui

<sup>1</sup> Nescio quis ei episcopus subiectus non sit (a. 598).

<sup>2</sup> In isto scelesto vocabulo consentire nihil est aliud quam fidem perdere.

<sup>3</sup> Romani codices multo veriores sunt graecis, quia nos nostro sicut non acumine, ita nec imposturas habemus.

<sup>4</sup> Hodie in constantinopolitana civitate qui de latine in graecum dictata bene transferant, non sunt.

<sup>5</sup> Nec graece novisse, nec aliquod opus aliquando graece conscrip sisse.

Foca, ucigaşul lui Mauriciu. În exarhat, patriciul, un eunuc ca Narses, se proclamă împărat şi e ucis în calea spre Roma, capul fiindu-i trimis la Bizanţ. Foca e bucuros să primească, în situaţia sa, pe solii laici ai lui Agilulf şi să încheie pace cu el<sup>1</sup>; trimişii împărăteşti apar la Ravena. Cronica Raveinei afirmă chiar că, pentru a câştiga şi pe papa Bonifaciu, împăratul i-a recunoscut calitatea de şef al bisericii universale<sup>2</sup>, renunţând la drepturile patriarhului său; i se cedează şi Penteonul, rezervat pînă atunci dregătoriiilor civile.

Dar biserica a căzut de acum cu totul în sfera de influenţă a Bizanţului, deşi ea-şi întinde tot mai mult autoritatea în Anglia lui Etelwald, lui Eadbald, lui Edvin de Northumberland. Cit priveşte Bizanţul, restaurator al drepturilor sale în Orient, prin sabia lui Heracliu, în Apusul, cu totul neglijat, el oferă numai scandalul şi primejdia şefilor de provincie revoltată. Loviturile longobarde sub regele Rotaris, în Toscana şi aiurea, nu serviră la nimic.

Sub papa Deodat (615—8), patriciul Eleuteriu răzbună uciderea exarhului Ioan; după ce a venit la Roma şi a cucerit Neapole, el omoară pe „tiran“. Întors la Ravena, pacifică ostaşii, elementul de nelinişte al timpului, dîndu-le plata<sup>3</sup>. Eleuteriu, la rîndul lui, va ridica, însă, sub Heracliu, steagul răscoalei, va deveni şi el *antarta*, rebel, pentru a cădea ucis lîngă Roma de soldaţii din Ravena. Înainte de alegerea papei Severin (c. 639), urmaşul lui Eleuteriu, Isaac, „patriciu şi exarh al Italiei, împreună cu subalternul său, hartulariul Mauriciu, şef al trupelor neplătite, şi cu întreaga plebe romană, „de la copil la bătrîn“ — *a puero usque ad*

<sup>1</sup> Paul Diaconul, IV, XXXVI.

<sup>2</sup> Aliquantis annis quieta fuit Italia... Postulante Beato Bonifacio Papa, statut ut Romana Ecclesia omnium ecclesiarum et caput esset et sedes, quod antea constantinopolitana. Ecclesia prima vocaretur; Cronica citată, *Liber pontificalis*: Hic obtinui apud Phocam principem ut sedes apostolica Beati Petri. Apostoli caput esse omnium Ecclesiarum, id est Ecclesia Romana, quia Ecclesia constantinopolitana primamse omnium ecclesiarum scribebat. — Tot așa şi în Paul Diaconul.

<sup>3</sup> Data roga militibus, pax facta est in tota Italia.

senem —, înlăturînd pe judecători (*iudices*), pătrunde în cuprinsul Lateranului și-l pradă, trimițînd parte din cele căpătate astfel la Heracliu. Motivele mai de aproape ale acestei confiscări jefuitoare nu le cunoaștem: era vorba însă de lupta clerului roman contra *Echesei* bizantine.

După ce aceasta fu retrasă de împăratul murind, Scaunul papal continuă lupta contra „tipului“ impus de Constantin al II-lea, papă fiind totuși un grec, Teodor, fiul patriarhului de Ierusalim. Acum e rîndul lui Mauriciu ca să se răscoale (*intartizare*) contra lui Isaac, și castelele din jurul Romei îi fac jurămint; i se supun „toți judecătorii sau oastea romană“. Donus, magistrul miliției și sachelariu, îl prinde, și răsculatul e tăiat în marginea orașului. „Și, văzînd Isaac capul lui Mauriciu, s-a bucurat“, orînduînd ca el să fie expus în cercul Ravenei. În moartea peste puțină vreme a lui Isaac însuși, biograful papilor vede pedeapsa lui Dumnezeu.

În acest timp exarhii au toată înfățișarea unor stăpîni. Isaac intervine pentru a sprijini la tronul longobard pe Adalavald, cel botezat catolic, împotriva lui Ariovald, susținut, și contra papei, de episcopii transpadani. Făcînd a se confirma de fiecare împărat privilegiile Sfîntului Scaun<sup>1</sup>, guvernatorii bizantini dispun după voie de sprijinul Romei. Exarhul Teodor Caliopa vine „ca să cirmuiască toată Italia“<sup>2</sup>, spune biograful papei Teodor. Constantinopolul e pentru romani „orașul împărătesc“, „regia civitas“; împăratul e domnul legitim, *princeps*.

În schimb, biserica romană somează, sub același papă grec, pe patriarhul „cetății împărătești“ să părăsească erezia monotelită, și el cere împăratului ca patriarhul Pyrrhus să fie trimis spre cercetare la Roma lui, unde se va aduna un sinod anume. Vinovatul se umilește înaintea papei și, revenind la erezie, e osîndit în adunare; urmașul lui, Pavel, are aceeași soartă. Trimeșii bizantini, *apocrisarii*, sînt opriți de a sluji liturgia în „Casa Placidiei“. Un sinod de o sută cinci episcopi, chemat de Martin I-iu, afurisește toate rătă-

<sup>1</sup> „Serenissimi principes“, scrie papa, „hactenus omnes innovaverunt cuncta privilegia Sedis apostolicae“.

<sup>2</sup> Ad regendam totam Italiam.

cirile Orientului în bloc, și deciziile sînt comunicate, și în grecește, împăratului. Episcopul de Filadelfia, Ioan, e trimis ca vicariu în Orient, cu dreptul de a consacra; la 649, se intervine în patriarhatele de Ierusalim, Antiohia, Alexandria, ca și în episcopatul de Tesalonic.

Împăratul nu va lăsa, firește, rebeliunea fără pedepsă. E cel dintîi conflict cu imperiul, legitim, unic și etern, în acest veac al VII-lea, în care, cu toată prezența longobarzilor, Bizanțul poruncește în Italia neocupată de barbari, ca în zilele lui Iustinian. Exarhul Olimpiu, trimis și el „pentru a administra toată Italia“ — formula se repetă fără schimbare, — caută să impuie *tipul*. Ca prin minune scapă Martin de arma spătarului grec, care voia să-l străpungă la liturghic. După pacea făcută cu papa, el moare de boală, în sud, unde luptă cu un nou dușman al imperiului, mai periculos decît longobarzii, saracinii, stăpîni, ca vandalii odinioară, ai Mării Mediterane: Teodor Caliopa, revenind, va duce însă pe Martin la Constantinopol. În fruntea trupelor din Ravena el intră în Roma, depune pe papă, sub învinuirea complicității cu saracinii, îl suie pe o corabie și, prin Naxos unde stă cîtva timp, îl trece la „cetatea cea mare a romanilor“<sup>1</sup>. Aici, susținut de popor, papa declară că, „viu sau mort, apără credința“; el respinge învinuirea legăturii cu saracinii, căroro le-ar fi dat și bani. E excomunicat, aruncat în temnița ucigașilor. De aici e expedit în Cherson<sup>2</sup>, unde „vin rareori mici corăbii din părțile Romaniei spre a se întoarce cu sare“<sup>3</sup>: acolo va muri ca martir.

Dar rezistența urmează. Petru, căruia biograful papei Eugeniu (654—7) îi recunoaște calitatea de „patriarh constantinopolitan“, e oprit în pretențiile sale de apariția formală a cuiva care a ajuns mai tare și decît Sfîntul Părinte, „poporul“ din Roma, cu *iudices* și ostașii săi în frunte, care

<sup>1</sup> Magna urbs Romanorum.

<sup>2</sup> Im locum qui dicitur Cersone.

<sup>3</sup> Naviculae quae raro veniunt de partibus Romaniae ut sale onustae recedant. Cf. Kleinclausz, *L'Empire carolingien*, Paris, 1902, p. 87 (și după scrisorile papei).

trec, ca o clasă conducătoare, în locul vechilor familii senatoriale.

Urmaşul lui, Vitalian (-672), e mai supus. El cere confirmarea obișnuită la Constantinopol, „preacucernicilor împărați”<sup>1</sup> Constant și Constantin, și capătă întărirea privilegiilor. *În curînd el era să vadă pe Constant I-ii în Italia, în Roma lui însăși, potrivit cu noul plan de a fixa, pentru marea luptă cu saracini, centrul de greutate al imperiului în Sicilia.*

Primirea „principelui” în Roma sa a fost strălucită: parcă n-ar mai fi fost longobarzi în peninsula. Prin Atena, împăratul venise la Tarent, de unde trece la Benevent și Neapole. În ziua de 5 iulie se face intrarea lui solemnă în Capitala de odinioară a lumii antice, restituită astfel în drepturile sale politice. Papa-i iese înainte la șase mii de zidurile Romei și-l întovărășește la Sfintul Petru. În zilele următoare el străbate străzile „cu oastea lui”; el duce în procesiune paliul de aur, adus cu sine; el vizitează Lateranul<sup>2</sup>. După douăsprezece zile pleca, nu fără să ieie arama ce putuse afla în oraș. Așezat în Siracusa, de unde încearcă a răpi ducelui longobard din sudul Italiei provincia lui, el reintroduce aspra fiscalitate bizantină, care stîrnea pretutindeni nemulțumirile populare<sup>3</sup>. Va fi ucis în baie, punîndu-se capăt astfel unei lungi stăpîniri căreia nu-i lipsise nici ambiția, nici îndrăzneala marilor hotărîri<sup>4</sup>.

Pe urma lui vechea serie de răscoale, de „intartisări” urmează. Un anume Mezzetius încearcă, ajutat de unii „judecători”, și e ucis, pe cînd saracini pradă Sicilia și duc la Alexandria arama îngrămădită acolo de împăratul asasinat. Totuși legătura cu Constantinopolul e mai strînsă decît oricînd: Agathon, care păstorește de la 678, era un grec din Sicilia. Cînd un *a secretis* imperial îi aduce din partea treimii de pe tronul „roman”, Constantin, Heracliu și Tiberiu, ordi-

<sup>1</sup> Responsales suas cum synodica, iuxta consuetudinem, in regiam urbem, apud piissimos principes, significans de ordinatione sua.

<sup>2</sup> Et lavit se et ibidem traxit in Basilica Iulii.

<sup>3</sup> Diagrapha seu capita atque nauticationem.

<sup>4</sup> V. și Paul Diaconul, cartea a V-a.



nul de a veni la „orașul împărătesc“ pentru un mare și definitiv sinod, menit a restabili unitatea bisericii, el își trimite măcar solii, care sînt aduși de la Casa Placidiei la biserica Maicii Domnului din Blancheerne pe cai împodobiți (*cabali strati*). În ființa lui Gheorghe patriarhul de Constantinopol și a lui Macarie de Antiohia se ține vestitul sinod în *Trullo*, cu o sută cincizeci de mitropoliți, în care Macarie pierde partida și e exilat la Roma, fiind înlocuit cu un sicilian, și dogma romană e admisă de Gheorghe însuși. Astfel, spune *Liber pontificalis*, „cu ajutorul lui Dumnezeu au fost unite sfintele biserici ale lui Dumnezeu“<sup>1</sup>. Episcopul de Porto făcu — ceea ce nu se pomenise de două veacuri aproape — serviciul divin în latinește înaintea împăraților, „pentru ca toți într-un glas să strige în ziua aceia întru lauda și pentru biruința precucernicilor împărați, cu vorbe latine“ (680)<sup>2</sup>.

Se hotărîse cu acest prilej necesitatea confirmării la Constantinopol a oricărui nou papă<sup>3</sup>. Urmașul lui Agathon e tot un sicilian, știind grecește, Leon al II-lea. Numai sub Benedict al II-lea se cruță trimiterea la împăratul a actelor de alegere<sup>4</sup>. Dar și mai departe Roma primește papi care nu sînt italieni: Ioan al V-lea (685—6) e din Antiohia, Conon, care-i urmează pe un an de zile, vine din tema asiatică a tracesilor<sup>5</sup> și a fost crescut în Sicilia; clerul roman voise pe un arhipreot, oastea (*exercitus*) pe altul, Teodot, care e primit și de „toți judecătorii și de șefii armatei“<sup>6</sup>. Conon e aprobat de exarhul Teodor, și el trimite pentru administrarea patrimoniului din Sicilia pe cineva care nemulțumește

<sup>1</sup> Deo auxiliante unitate sunt Sanctae Dei Ecclesiae.

<sup>2</sup> Ut omnes unanimiter in laudes et victorias piissimorum imperatorum eo die latius vocibus acclamarent; *Liber pontificalis*.

<sup>3</sup> Non debeat ordinari qui electus fuerit nisi prius decretum generate introducat in regiam urbem secundum antiquam consuetudinem.

<sup>4</sup> Ut persona qui electus fuerit ad Sedem apostolicam e vestigio absque tarditate pontifex ordinetur.

<sup>5</sup> Ex parte tracesio.

<sup>6</sup> Omnes iudices cum primatibus exercitus.

populația. Roma e administrată de „judecătorii“ lui Ioan, „gloriosul exarh nou“<sup>1</sup>.

Tatăl lui Sergiu (687—701) era din Palermo, dar și de data aceasta Roma, cu organizația ei locală, se împotrivesc, ridicând înainte și pe vechiul candidat Teodor și pe unul nou, arhidiaconul Pascal; totuși pentru Sergiu se câștigă „căpeteniile judecătorilor, oastea romană (*exercitus romanae militiae*)“ și clerul. Pentru întărirea lui se amănestează coroa-nele apostolilor: exarhul Ioan Platys alergase în grabă, fără a putea fi întâmpinat de oaste cu steagurile<sup>2</sup>.

Un nou sinod, chemat la Constantinopol, de împăratul Iustinian Rinotmetul, introducând puncte noi de dogmă, aprobate și de trimeșii lui Sergiu, acesta refuză recunoașterea lor. Astfel, fără bănuielile de trădare invocate pentru asemenea lovituri contra unui Silveriu sau unui Martin în cele două secole precedente, pretospatariul Zaharia e trimis să ridice din Roma pe clericul neascultător, care mai credea că ortodoxia se poate întări aiurea decât în „regia urbs“.

Dar acum conștiința de putere a italieșilor a crescut așa de mult, încât ea nu mai îngăduie asemenea silnicii. Pentru întâia oară puterii i se opune putere. „Mila lui Dumnezeu prevenind și ajutând pe Sfântul Petru Apostolul și căpetenia Apostolilor și păstrând biserica sa neciuntită s-a ațîțat inima oștii din Ravena și a ducatului Pentapolei și a părților vecine pentru a nu îngădui ca episcopul Scaunului apostolic să meargă în orașul împărătesc“<sup>3</sup>. Pe cînd Zaharia, înconjurat de soldații din Roma, caută ajutor la papa,

<sup>1</sup> Suis indicibus, quos Romae ordinavit et direxit ad dispensandam civitatem.

<sup>2</sup> Ut nec signa, nec banda oum militia romanae exercitus occurrissent ei iuxta consuetudinem in competenti loco, nisi a prepinquo romanae civitatis.

<sup>3</sup> Sed, misericordia Dei praeveniente Beatoque Petro apostolo et apostolorum principe suffragante suamque Ecclesiam immutatam servante, excitatum est cor ravennatis militiae, ducatus etiam pentapolitani et circumquaque partium non permitttere pontificem Sedis apostolicae in regi an ascendere urbem.

pe care trebuie să-l prindă, ascunzându-se sub patul lui, oastea romană intră pe poarta Sfintului Petru și, venind la Lateran, cere să vadă pe Sergiu. Astfel e silit să plece trimisul unui împărat care el însuși va plăti cu pierderea trecnului păcatul său.

Grecul Ioan al VI-lea, noul papă (701—5), trebuie la rândul său să împace populația romană și „oastea Italiei întregi“ care se ridicase la sosirea în Roma, cu gânduri rele față de cineva neîntărit la Constantinopol, a exarhului Teofilact<sup>1</sup>. Alt grec, numit tot Ioan, primește însă ordinele lui Iustinian întors din Gazaria Mării Negre cu porniri răsbunătoare. Cruntul emul al lui Phocas, care îneca și ardea pe rug, va pedepsi și Ravena veșnic tulburată, făcînd ca exarhul, strategul Teodor, venit din Sicilia, să prindă pe arhiepiscop și pe frunțași și să dea foc orașului<sup>2</sup>. Peste puțin capul împărătescului criminal era înfățișat de-a lungul Italiei<sup>3</sup>.

Sirienii Sisiniu și Constantin se urcaseră pe Scaunul Sfintului Petru. A doua zi după teribila execuție de la Ravena, Constantin al II-lea e somat să se prezinte înaintea lui Iustinian al II-lea, care-și amintea de autoritatea marelui său omonim asupra bisericii romane. Pe cînd exarhul Ioan Rhizokopos vine la Roma ca administrator, pronunțînd și osinde la moarte, papa debarcă în Sicilia, unde lecuiește pe strategul Teodor. Pretutindeni în cale i se dau onoruri imperiale<sup>4</sup>. În Constantinopol îi iese înaintea Tiberiu, fiul împăratului, „cu patricienii și cu toți cei din clasa *inctyti*“, ca și patriarhul Cir. De la palat la Casa Placidiei, Constantin merge călăre, cu suita, purtînd pe cap camilafca, „așa cum

<sup>1</sup> Cuius adventum cognoscentes militia totius Italiae, tumultuose convenit apud hanc romanam civitatem, volens prefatum exarchum tribulare.

<sup>2</sup> *Cronica episcopilor Ravenei*. Între cei ce sufăr, învățatul Ioaniciu, meșter și în elocvența greacă.

<sup>3</sup> *Ibid.*

<sup>4</sup> Toți *iudices* aveau ordin de a-l primi „quasi ipsum presentialiter imperatorem viderent“ (*Liber pontificalis*).

obişnuia la Roma<sup>1</sup>. Salutată încă la Niceia de împărat, care se afla în Asia, papa se întilneşte cu acesta la Nicomedia, şi Iustinian sărută piciorul oaspetelui său. După îmbrăţişare, el cuminecă din mîna lui Constantin şi-i înnoieşte privilegiile. La întoarcere, „poporul“ salută entuziast pe acela care-l reprezentase cu atita demnitate<sup>2</sup>. Iar, cînd Philippikos, socotit ca eretic, ia locul lui Iustinian, crud, dar cucernic, „tomul“ lui e respins şi mulţimea — *omnis caetus romanae urbis* — duce la Sfîntul Petru, cu o „icoană pe care grecii o numesc *voarea*“, actul cuprinzînd hotărîrile celor şase sinoade ecumenice.

Din nou, cînd Philippikos vrea să-şi impuie autoritatea, Italia se manifestă ca ireductibil duşmană oricărei inovaţii bizantine, privind lucrurile din punctul de vedere, strict dogmatic, al şefului ei netăgăduit, peste „judecători“, peste ostaşi, peste „popor“ ca şi peste clerici, care e acum papa. Acest „popor roman“ (*populus romanus*) refuză chipul noului împărat, banul lui; el nu suferă să-i audă numele pomenit la liturghie. Acel Petru care, pentru a supune Roma, ceruse şi căpătase, la Ravena, titlul nou de „duce“ al ei, creîndu-se astfel un „*ducatus romanae urbis*“, ca acela, mai vechi, al Veneţiei, nu e admis cu nici un preţ: „partea cea mai mare a poporului roman au hotărît că nici decît nu primesc pe acest duce“<sup>3</sup>. Un alt duce, anterior, Christofor<sup>4</sup>, se opune şi dă lupta „în *Via Sacra*, lingă palatul papei“, care el însuşi intervine. Numai căderea împăratului aduce recunoaşterea lui Petru, care vine acum în numele unui stăpî-

<sup>1</sup> Pontifex autem et eius primates cum sellaribus imperialibus, sellis et fraenis inauratis, simul et mappulis, ingressi sunt civitatem; apostolicus pontifex cum caumelaugo, ut solitus est Romae procedere, a palatio egressus, in Placidiarum usque, ubi placitus erat, preparavit.

<sup>2</sup> „Et omnis populus exultavit atque laetatus est“. Fireşte că Iustinian apare aici ca un „bonus princeps“ (*tanta humilitas boni principis*), ca un „christianissimus imperator et orthodoxus Imperator“.

<sup>3</sup> Magna pars populi romani statuerunt nullo modo hunc ducem suscipere.

<sup>4</sup> Christophorus, qui erat dux.

nitor ortodox. De acum înainte, sub Vasile, sub spătariul Marin<sup>1</sup>, „ducatul“ Romei se va menține.

Dar poate tocmai de aceasta noul papă Grigorie al II-lea (715—31) pare a inaugura o politică longobardă, cum ni-  
meni din predecesorii săi nu crezuseră bine și nu îndrăzni-  
seră a o face.

## V

### CRIZA BIZANTINĂ

Rolul longobarzilor în Italia, cu întinderea lor în Toscana (ducatul de Spoleto), cu dominația lor parțială în sud (ducatul de Benevent), cu intrarea în valurile Mării la Reggio a calului lui Flavius Autharis, nu trebuie să ne înșele prea mult. Între ei și ostrogoții lui Teodoric, care sînt delegați de singurul împărat existent, cel din Constantinopol, care-i înfruntă, și în ultimele zile ale luptei pentru Italia, chipul pe monede, este o mare deosebire. Fără a fi rămas un singur lagăr în mijlocul unei populații străine, ei nu se amestecă decît foarte tîrziu și foarte greu cu dînsa, iar, față de imperiu, pe care nu-l pot izgoni din peninsulă, ei nu ajung niciodată la o situație netedă. Catolicismul pe care-l primesc nu-i îndreptățește de loc a suplini Bizanțul în rostul de protecție asupra Scaunului roman. Cu toată nesiguranța, destrăbălarea, neeficacitatea militară a exarhatului, el rămîne totuși în închipuirea tuturora lucrul legiuit, necesar, indispensabil.

Pe de altă parte, pe lângă exarh la Ravena și la Roma, pe lângă papă în Roma însăși, o forță nouă, se ridică, a „soldaților și a poporului“, de care adesea atîrnă toate. Pe încetul se formează astfel, de la o răscoală la alta, de la o împotrivire victorioasă la altă împotrivire victorioasă, o forță politică permanentă, sprijinită pe tradiții ce nu mai pot fi uitate, „Romania“, teritoriul rămas imperiului, între lon-

<sup>1</sup> Marinus, imperialis spatharius, qui romanum ducatum tenebat.

gobarzii din Nord și anexa lor din sud, începe a se constitui ca un stat.

Papa reprezentase pînă la sfîrșitul veacului al VII-lea numai o autoritate universală, care nu simțise nevoia unui teritoriu, fiindcă și fără aceasta ei puteau să reprezinte perpetuarea, în condiții speciale și alături de Bizanț, a dreptului politic roman, singurul autentic și valabil în cugătarea timpului. Veniturile de care avea nevoie pentru întreținerea clerului și ajutarea săracilor îi veneau afară de daruri și pomeni, de la moșii pe care le avea în peninsula sau dincelo de hotarele ei, ca în Galia. La un moment dat, mai ales lipsind cu totul sprijinul împărațesc real, Sfîntul Scaun a trebuit să simtă nevoia unei asigurări mai depline a izvorului din care se hrăneau nevoile lui materiale.

De aici, și nu din vreo pornire contra Bizanțului, din vreo concepție politică nouă alături de longobarzi vine recunoașterea — căci s-a adoptat această formă pentru ca nu cumva ceva nou să vie prin barbari, îndatorînd față de ei biserica —, recunoașterea, zic, a patrimoniului Sfîntului Petru, patrimoniu pe care, de altminterea, nu-l avuseră niciodată papii, ai căror biografi nu uită nici cel mai mic adaus la tezaurul Sfîntului tutelar.

După ce Ioan al VI-lea avuse destulă trecere la longobarzi pentru a face pe Ghisulf din Benevent, „dux gentis Longobardorum“ — e o „gens“, numele cu care se înseamnă de regulă păgînii, și nu avem a face cu dregătorul, supus regelui său, al unui stat vrednic de acest nume —, să nu mai prade Campania bizantină, urmașul lui, grecul Ioan al VII-lea (705—7), despre care se spune anume că era un om învățat, deprins a scormoni în acea „arhivă“, în acele „biblioteci“ de care vorbea, nu fără mîndrie, un Grigorie cel Mare, primește de la neînsemnatul rege Aripert, ai cărui fii vor sfișia unitatea, totdeauna nesigură, a Longobardiei, „patrimoniul Alpilor goțieni“ („donationem patrimonii, Alpium Gutiarum“), de la muntele Viso la muntele Cenisio. Era tocmai în momentul cînd în Constantinopol se întorcea, cu ajutorul lui Terbel bulgarul, împăratul Iustinian al II-lea, ceea ce biograful știe și înseamnă cu îngrijire.

Nimic pe urmă în direcția vreunei apropieri cu barbarii. Aceștia scad în lupte cumplite pentru coroană, între regii ce se urmează repede. Pertharit, care căutase un timp adăpost la avari, se deosebește prin clădiri costisitoare de biserici în Ticinul lui. Slavii sînt în Friul, bavarezii, a căror putere crește tot mai mult, intervin în discordiile longobarde și instalează pe regele de cîteva săptămîni Ansprand.

În acest timp Scaunul roman cîștigă zilnic ca putere. Același papă Constantin care, ca un supus funcționar bisericesc al Bizanțului, făcuse, la chemare, drumul la Constantinopol, mîngîindu-se apoi cu onorurile ce i se aduc de Iustinian tiranul, pentru dînsul un împărat „bun“ și „drept-credincios“, are acum în atîrnarea lui Ravena, înainte și după întorsul arhiepiscopului, Felix, orbit de bizantini ca pedeapsă pentru rebeliunea orașului său. Preceptul lăsat la moarte de episcopul Maurus „de a nu se da sub jugul romanilor căci nu vor rămînea nevătămați“<sup>1</sup>, e acum părăsit cu totul față de cerințele aspre ale vremii. Milanul longobard, atîta vreme fără legătura cu papalitatea, se supune la rîndul lui: sub Constantin, arhiepiscopul care ocupă Scaunul Sfîntului Ambrosiu se prezintă la Roma, cerînd pentru obediința lui biserica din Ticinum, capitala regilor barbari.

În lumea mai de curînd cîștigată de biserică dincolo de hotarele Italiei, regalitățile anglo-saxone sînt unite între ele și prin respectul față de Roma mîntuitoare de suflete. Pelerinajele la mormintele Apostolilor încep a se îndesi: doi regi anglo-saxoni sînt înmormîntați acolo ca pelerini. Nu peste multă vreme și un duce bavarez, Tendo, va face acest drum, și *Liber pontificalis* înseamnă că era „cel dintîi din acel neam“<sup>2</sup> care se îndupleca la aceasta. Sub Grigorie I-ii

---

<sup>1</sup> „Non vos tradatis sub Romanorum iugo..., quacumque enim die Romae subiugati fueritis, non eritis integri“. Iar pe piatra lui de mormînt: „Hic requiescit in pace Maurus archiepiscopus, qui vixit annos plurimos LXVI, qui tempore Constantini Imperatoris liberavit Ecclesiam suam de iugo Romanorum servitutis“; *Cronica episcopilor de Ravena*.

<sup>2</sup> *Primus de gente eadem*.

incă, într-o scrisoare către episcopul de Arles, recomandându-se înlăturarea simoniei, se vorbește de „părțile galiilor sau Germaniei“. În curînd această Germanie va înlocui Anglia în preocupările noului papă, tovarăș de călătorie în Orient și urmaș al lui Constantin, care ia, ca o declarație de program, numele vechiului convertitor de barbari și înfruntător al barbarilor, intitulîndu-se: Grigorie al II-lea.

De la început, biograful său înseamnă, ca principală misiune îndeplinită de Grigorie, predicăția în acele părți germane a lui Winfried-Bonifaciu, care, deși plecat din lumea francă, îndeplinește peste Rin opera pe care Augustin o îndeplinesc sub cellalt Grigorie în Britania Mare: „Acesta, prin Bonifaciu episcopul, a predicat în Germania cuvîntul mîntuirii și a convertit, prin învățatura luminii, la Hristos acel neam care stătea în întuneric<sup>1</sup>“.

Sprijinit pe bunele relații cu longobarzii ca și pe acelea cu Odo, „ducele de Aquitania“, cu ducele de Anstrasia, Carol Martel, patriciu roman și el și vrednic de a finumit „excellentissimus filius“, papa recomandă pe emisarul său și „gastalților“ regelui barbar din Italia și „ducelui Carol“, și, amintind credința în creștinism a turingienilor și a saxoniilor, care apucaseră a fi supuși coroanei merovingienilor, — „vechii saxoni“<sup>2</sup> —, el îi definește astfel misiunea: „va predica popoarelor din neamul Germaniei și la deosebite seminții care locuiesc pe malul de Răsărit al Rinului și care sînt menținute în rătăcirea păgînității ori au fost împiedicate pînă acum de întunecimile neștiinței“<sup>3</sup>. La 732 papa Grigorie al III-lea, luînd măsuri contra preoților ce sacrifică lui „Iupiter“ și se hrănesc din carnea jertfelor, contra prezicătorilor, vrăjitorilor, „augurilor“, care cercează izvoarele, constată existența unor episcopate la Re-

---

<sup>1</sup> Hic in Germania, per Bonifacium episcopum, verbum salutis praedicavit et gente illam sedentem in tenebris doctrina lucis convertit ad Christum.

<sup>2</sup> Populus Franciae Altsaxonum.

<sup>3</sup> Ad predicandum plebibus Germaniae gentis ac diversis in orientali Riberia fluviis parte consistentibus, gentilitatis more detentis, vel adhuc ignorantiae obscuritatibus praepeditis.



gensburg, Spira, Constanța, Pettau, Strasbourg (*Argentinum*). Totodată ducele bavarez Odilo („Otile“) ajută să se întemeieze trei episcopate noi în cuprinsul posesiunilor sale. O întreagă oaste de misionari, plecând de la Colonia, atribuită ca rezidență lui Bonifaciu, străbăteau acuma ținuturile odată păgine<sup>1</sup>.

Față de acest mare scormonitor de energii, noul rege longobard, tinărul Liutprand, fiul lui Ansprand, care e ocupat să înlăture uzurpația bavareză și anarhia ducilor, nu putea face altceva decât să întărească „donația patrimoniului Alpilor Goțieni“<sup>2</sup>. Cronicarul venețian Dandolo arată că în această donație se cuprindeau și orașele Genova, Tortona, Savona și mănăstirea Bobbio<sup>3</sup>. În schimb, se creiază pentru episcopatele longobarde un patriarhat, recunoscut la Roma, la Aquileia<sup>4</sup>. Aceasta nu înseamnă nici acuma o alianță: cînd Liutprand atacă orașul Como, papa încearcă a-i împiedica și, neizbutind, aduce contra lombarzilor pe ducele bizantin din Neapole, care-i distruge, cu gastaldul lor cu tot.

Împrejurările-i susțineau autoritatea. O mare primejdie păgînă lovește din toate părțile creștinătatea: la Alexandru flota bizantină a lui Anastasiu, silit în curînd să se retragă în folosul rivalului său, pretendentul Teodosiu, se luptă cu arabii. Alți „agareni“, cei din Spania, atacă sudul Franciei, unde-i răspinge Odo de Aquitania<sup>5</sup>. Constantinopolul însuși e asediat de corăbiile arabe.

Liutprand caută să întrebuițeze acest interegn în Bizanț. De fapt, el, codificatorul legilor poporului său<sup>6</sup>, este, prin aceasta chiar, cel dintîi rege în adevăratul înțeles al cuvî-

---

<sup>1</sup> Unii, necunoscînd bine limba latină, rosteau formula botezului așa: „Baptize te in nomine patria et filia et spiritus sancti“.

<sup>2</sup> Donationem patriomonii Alpium Gotziarum.

<sup>3</sup> Muratori, XII. col. 132. Cf. Gfrörer, *Byzantinische Geschichten*, I, Graz 1872, p. 49 și urm.

<sup>4</sup> *Ibid.*

<sup>5</sup> Ar fi căzut 75 000 de saracini și abia 1 500 de creștini, „ut eiusdem Eudonis, Francorum ducis, missa pontifici epistola continet“.

<sup>6</sup> O încercare o făcuse înainte de dinsul Rotaris (Paul Diaconul, IV, XLIV).

lului, acel care înțelege să rămiie unde se află și caută și mijloacele pentru aceasta. Ca să fie asigurat în Ticin, să nu aibă neconținut în față amenințarea flotei bizantine, care, de un veac și mai bine, ține blocată Italia, el simte nevoia de a stăpini Ravena.

Cronica episcopilor fostei capitale a lui Honoriu arată cum orașul a fost căpătat prin trădare, un cetățean deschizând poarta — se întrebuițează termenul grecesc *pila* (cf. la Ragusa *Porta Pile*) — prin care intră acești barbari, care-și dădeau toată silința ca să apară altfel de cum fuseseră înaintașii lor. Flota Siciliei alergase sub „strategul“ bizantin<sup>1</sup>, dar „grecii“, „pelasgii“, sînt bătuți, minuni amestecindu-se pentru a hotări soarta acestei mari încercări. Cînd ei fug, cetățenii, care nu uitaseră prigonirea cumplită din zilele lui Iustinian Rinotmetul, îi urmăresc cu vasele lor, care poartă și ele nume grecești în acest oraș cu caracterul oriental așa de pronunțat, *cymbae*, *corabae* (corăbii)<sup>2</sup>. Întrucît se amestecaseră vecinii și rivalii venețieni nu se spune aici, dar ceva mai departe se arată că Ravena „era supărată de longobarzi și de venețieni“<sup>3</sup>.

Atacul întii nu fusese datorit regelui însuși, ci numai ducelui de Spoleto, Faroald, care va fi în curînd silit de un rival să intre în mînăstire, iar Liutprand face să se restituie cetatea „romanilor“<sup>4</sup>. Numai pe urmă, după cîțiva ani, Ravena ar fi fost ocupată de rege<sup>5</sup>.

Era atunci la Constantinopol noul împărat Leon, restauratorul? Desigur că da. Începuse el prigonirea icoanelor pentru a lovi în mînăstirile care dețineau acolo, cum nu era cazul în Italia, terenuri imense și ai căror călugări re-

<sup>1</sup> Cronica-i spune „ministrategus“.

<sup>2</sup> Povestirea se face după martori oculari: „sicut a narrantibus audivi“.

<sup>3</sup> A Langobardis et Veneticis; *ibid.*

<sup>4</sup> Per haec tempora Faroaldus, Spoletinorum ductor, Classem, Ravennatium civitatem, invasit, sed iussu regis Liutprandi eadem Romanis reddita est; Paul Diaconul, VI, XLIV.

<sup>5</sup> Eo tempore rex Liutprandus Ravennam obsedit, Classem invasit, atque destruxit; *ibid.*, XLIX. Ar fi fost în 726.

prezentau un continuu element de agitație în lupte'le politice, ca, mai târziu, dervișii în împărăția otomană? Nimic nu ne ajută să fixăm și în acest punct cronologia.

Oricum, când ducele Vasile, hartulariul Iordan și subdiaconul Ioan zis Lurion pregătesc asasinarea papei, cu complicitatea celui care avea atunci „ducatul roman“, când pe urmă exarhul Pavel caută să scape prin aceleași mijloace de Grigorie al II-lea, motivul nu trebuie căutat, credem, nici în alianța cu longobarzii, neexistentă, nici în iconoclastism, care, dacă trebuie să admitem șirul evenimentelor așa cum se dă în *Liber pontificalis*, nu se declarase încă. Era, probabil, o măsură contra celui șef al bisericii romane, care se instalase fără aprobare împărătească.

„Romanii“ se hotărâsc însă pentru ac-la în care vedeau tot mai mult pe șeful lor firesc. Iordan e ucis, ca și subdiaconul; Vasile e silit să intre-n mînăstire. În zadar încearcă, după Pavel, un alt spătariu să înlătore pe Grigorie. Înaintea soldaților de la Ravena se ridică, nu numai acei romani, dar și longobarzii, „la puntea salarie“, la Spoleto și aiurea<sup>1</sup>. E vorba însă numai de o acțiune a ducilor deprinși a lucra independent, și de nimic alta. Cum e sigur că papa n-a avut nimic a face în cucerirea Ravenei, totașa de sigur e că regele din Pavia nu s-a mișcat pentru ocrotirea pontificelui roman. Mișcarea era înainte de toate romană, și oastea din Ravena recuperată, ca și venețienii, nu se mișcă.

Numai după înlăturarea încercărilor de a se prinde papa, biografia lui înseamnă începutul la Constantinopol al iconoclastismului pe care Roma era să-l respingă cu atita statornicie față de dogmă și cu atita folos pentru dînsa. *Dar de o ruptură pe această temă nu poate fi vorba încă.*

Pentru el se declară, înarmîndu-se în contra împăratului ca în contra unui dușman, cei din Pentapolea, venețienii etc. Se aleg pretutindeni duci în Italia și, cunoscîndu-se păcă-

---

<sup>1</sup> Sed, motis Romanis atque undique Longobardis pro defensione pontificis in salario ponte, Spoletini atque hinc inde duces Longobardorum, circumdantes Romanorum fines, hec praepedierunt; *Liber pontificalis*.

toșania împăratului, toată Italia ajunse la părerea să-și aleagă un împărat și să-l ducă la Constantinopol<sup>1</sup>.

Încercările ducelui de Neapole, care piere împreună cu fiul, ale ducelui Petru, care e gonit, ale patriciului Paul, din Ravenna, care-și pierde viața, nu izbutiseră. Abia scapă patriciul Eutihiu eunucul, fost exarh, trimis acum de Leon, la Neapole. Atunci, numai atunci, Liutprand se hotără să intervie, chemat, spune *Libri pontificalis*, de orașele înseși.

El luă cetățile Emiliei, Bologna, care fu în zădar atacată de „romani“, Pentapolea, Osimo. Ravenna căzu din nou în mâinile lui Hildebrand, nepotul lui Liutprand, și ale ducelui de Vicenza. Noua confirmare a donației ar fi legat pentru moment pe șeful încoronat al barbarilor cu „apărătorul bisericilor“, papa. Biografia lui Grigorie stăruie îndelung asupra înțelegerii. *Nu se poate spune însă îndeajuns că acțiunea comună nu e între rege și papă, ci între longobarzi, ca populație catolică ori chiar sub ducii lor, și între această nouă putere politică și teritorială pe care ajunseră a o prefera propriului lor rege. Planul de a se alege noul împărat de toată Italia — termen nou — e îndreptat și contra regelui, ba chiar contra regalității lui și, în fond, el nu se deosebește decât prin concursul popular longobard de atâtea încercări ale „antariilor“ anteriori. Îndată după aceasta se și ridică în Toscana*

<sup>1</sup> Contra Imperatorem quasi contra hostem (Gregorius) se armavit... Omnes Pentapolenses atque Venetiarum exercitus... dicentes nunquam se in eiusdem Pontificis condescendere nece, sed pro eius magis defensione viriliter decertare... Omnes ubique in Italia duces elegerunt... Cognita vero Imperatoris nequitia, omnis Italia consilium iniit ut sibi eligerent Imperatorem et Constantinopolim ducerent Qui [Longobardi] rescripsit detestandam viri dolositatem despicientes, una se quasi fratres fidei catena constrixerunt Romani atque Longobardi, desiderantes cuncti mortem pro defensione Pontificis sustinere gloriosam, nunquam illum passuri perfere molestiam, profide vera et christianorum certantem salute... (Pontifex) ne desisterent ab amore vel fide Romani Imperatoris ammonebat. Cf. Paul Diaconu, VI, XLIX; Omnis quoque Ravennae exercitus vel Venetiarum, talibus iussis uno animo restiterunt, et, nisi eos prohibuisset pontifex, Imperatorem super se constituere fuissent aggressi.

un Tiberiu Petatius, „care încerca să uzurpe împărăția romană“ (*qui sibi regnum romani Imperatoris usurpare conabatur*) și pe care dezaprobarea papei îl face a fi ucis. *Toată mișcarea păstrează un caracter religios fără a se clătina loialismul față de imperiu.*

Totuși la 709 același papă făcea ca Orso, ducele de Venetia, la care se refugiase Eutihiu, să-l restituie în Ravena. *Căci papa nu înțelegea să se strămute chestia pe terenul politic, căpătându-și un stăpîn, fără drepturi, în vecinătatea lui însuși. Acest loialism nu-l admitea însă exarhul, preocupat de problema religioasă, în care papa era dușmanul.* Astfel pe neașteptate o înțelegere între exarhul, gata să cedeze în unele puncte pentru a-și căpăta în barbar un aliat și între regele, care nu putea să ierte papei izgonirea dintr-o cuccire așa de mult timp dorită.

Alianța are pentru Liutprand — biografia pontificală a spune explicit —, scopul de a supune pe duci, ceea ce a și fost scopul principal al politicei regelui creator al unității long barde: pe cel de Spoleto ca și pe cel de Benevent, aliații papei, în numele lor însuși ca și al populației pe care o reprezentau. Din partea lui, exarhul vrea să aducă pe Grigorie la situația de funcționar religios al imperiului pe care o avuse Constantin și, pentru că în rebeliunea lui, „Roma“, „judecătorii“ și „ostașii“ de acolo susținuseră pe apărătorul localismului cit și pe al catolicismului, el vrea să aibă Roma, să restabilească acest „ducat roman“ atîrnînd de Ravena lui, care se pare a fi dispărut în ultimul timp<sup>1</sup>.

Partea întîi se și pune în aplicare: regele merge la Spoleto și supune pe duce. El se prezintă apoi la Roma, dar nu înaintează mai departe decît „Cîmpul lui Neron“. O înțelegere cu papa intervine, și regele depune înaintea moaștelor Sfințului Petru ca semn de reverență mantia, sabia și alte arme,

<sup>1</sup> *Et vero tempore Euty chius patricius et Liutprandus rex inierent, consilium n'farium ut, congregatis exercitibus, rex subliceret duces spoletanum et beneventanum et exarchus Roman est quae pridem de pontificis persona iussus fuerat, impleret; Liber pontificalis.*

o cruce de argint și chiar coroana lui de aur<sup>1</sup>. *Voia el prin ac asta să se facă vasalul Sfântului Scaun?* Lăsăm problema nerezolvată: în orice caz, nici un alt rege germanic nu făcuse daruri așa de semnificative.

Papa rămîne însă un credincios al politiceii de aderență romană. Îndată el și primește pe Eutihiu în Roma, *dar nimic nu arată că ar fi încercat măcar a inova aici*. Răscoala lui Tiberiu Petasius, în acele părți spoletane pe care Liutprand credea că le-a supus, aduce o nouă intervenție a papei în sensul vechii ordini de lucruri.

Dar Constantinopolul nu iartă<sup>2</sup>. El proclamă fățiș erezia sa: fr scele prețioase dispăruseră sub o pătură de var. Iremediabilul se întimplase.

Pe la 729 Grigorie scrie lui Leon, mustrandu-l că, în ciuda sfaturi or patriarhului de Constantinopol, Gherman, a luat astfel de măsuri. „Stii“, se spune în cutezătoarea misivă, „că dogmele Sfintei biserici nu sînt ale împăraților, ci ale papilor; de aceea în fruntea bisericilor sînt puși pontificii, oprindu-se de la afacerile politice; deci și împărații să se oprească de la cele bisericești și să se îngrijească de cele care li sînt incredințate<sup>3</sup>“. Un sinod ecumenic e cu neputință. „Regii Apusului“, care-i primeau cu atîta evlavie scrisorile, le aruncă acuma. Și pornirii de indignare contra ereziei celei nouă i se atribuie înaintarea „longobarzilor și sarmaților (*sic*) și altora care locuiesc spre miazănoapte“, prădarea Decapolei, *ocuparea Ravenii*, așezîndu-se pretutindeni ducii lor; Roma și alte „scaune împărătești“ (*sedes regias*) sînt în aceiași primejdie. El, papa însuși, nu se teme *nici dacă va fi departat*: „mă voi retrage la douăzeci și patru de stadii în

<sup>1</sup> Mantum, armilausiam, balteum, spatam atque ensem deauratum, necnon coronam auream et crucem argenteam; *ibid*.

<sup>2</sup> Et nec sic Romanis plenam gratiam largitus et imperator.

<sup>3</sup> S'is sancta ecclesiae dogmata non imperatorum esse, sed pontificum; idcirco ecclesiis praepositi sunt pontifices, a reipublicae negotiis abstinentes, et imperatores ergo similiter ab ecclesiasticis abstineant et quae sibi commissa sunt capessant... Longobardi et Sarmatae (Sclavi) caeterique qui ad septentrionem habitant.

regiunea Campaniei; tu n-ai decit să mergi atunci și să umbli după vint<sup>1</sup>“.

Răspunsul împăratului e mîndru și intrasigent: „Sînt împărat și preot“. Grigorie afirmă, în schimb, că, „precum pontificele n-are puterea de a căta în lăuntru palatului și de a da demnitățile regale, așa nici împăratul n-are dreptul de a căta în lăuntru bisericilor și de a săvîși alegerile în cler, nici de a consacra cri de-a administra simbolele Sfintelor Taine, ba nici de a participa la ele fără opera preotului“. Prigonirea cu oastea urmează, pe cînd Leon însuși caută a înlocui bisericile cu cîntece de gitară, de flaute, etc., și cu povești. Papa, ocupat de botezul păgînilor, e, de altfel, gata să treacă în „regiunile extreme ale Apusului“<sup>2</sup>.

Sib noul papă, un sirian care și el ia numele de Grigorie pe tru ca să arăte că se va urma aceeași polițiă, *occidentală, locală, italiană, dar fără ruptură cu Bizanțul*, strategul Siciliei opoște s ris rile pe care „toată Italia“ — *cuncta generaliter* — le trimite împăratului, la care, de altminterea, *se prezentaseră solii noului papă*, care, veniți pentru notificarea alegerii, nu îndrăznise a-și îndeplini restul misiunii. Un sinod la Roma adună pe episcopii Apusului, — *o Hesperia* care se ivește în *Liber pontificalis*, îndată după apariția acelei Italii statornice în opoziția ei unitară. E acuma un „ducatatus romanus“, dar, pe cît se pare, deosebit de exarhat și, după mărturia biografului pontifical, opus acelui „ducat de Spoleto“, care e reunit cu Corcana lombardă. Există o „sfîntă republică“ și „o armată de Dumne-

<sup>1</sup> Ad quatuor et viginti stadia secedat in regionem Campaniae romanus pontifex: tum tu vade, ventos perseguere.

<sup>2</sup> Imperator sum et sacerdos... Quemadmodum pontif x intro pi-ciendi in palatium potestatem non habet ac dignitates regias deferendi, sic neque Imperator in ecclesias introspicendi et electionis in clero peragendi, neque consecrandi vel symbola sanctorum sacramentorum administrando, sed neque participandi absque opera sacerdotum... Persequeris nos ac tyrannice vexas militari carnalique manu... Otio i sermones, nugae, citharae, crepitacula, tibiae et tricae..., ad fabulas.

zeu iubită<sup>1</sup> unde erau numai împărații. *Opera separării de Bizanț, pe care ambii papi încercaseră a o împiedica, se grăbște de la sine, prin forța lucrurilor.*

Și această lume nouă își caută aliații. Grigorie al III-lea face un arhiepiscop la Vienne în Galia. Și, întrebuintând ambiția majordomilor de acolo, el își amintește de vechile dușmăanii ale francilor contra lui Grimoald, când o armată francă fusese distrusă lângă Alpi, și izbutește a strica relații nouă așa de intime între cele două regalități barbare vecine, încît Pipin, fiul lui Carol Martel, e trimis la Curtea longobardă pentru a fi introdus prin tăierea părului în rîndul războinicilor și Liutprand aleargă în ajutorul lui Carol Martel în noua luptă cu saracinii spanioli după luarea orașului Arles<sup>2</sup>.

O scrisoare a papei muștră pe Carol Martel că s-a încrezut în regii longobarzi Liutprand și Hilprand, — dare încercaseră a exploata contra intereselor romane decadența exarhatului — și-i amintește că înainte îi trimisese „cheile confesiunii Sfintului Petru“<sup>3</sup>.

A interpreta aceasta ca un act de supunere a Sfintului Scaun ar fi o mare greșală. Pilituri din aceste lanțuri se trimiteau odată la Constantinopol. Pe de altă parte, aceasta se făcuse cu un scop anumit, la un anume moment, „ad ro-gum“. E adevărat că în Cronica lui Fredegariu se vorbește de consulatul roman oferit lui Carol, — mențiunea, confuză, unită cu ideia desfacerii Romei de Bizanț, nu se întilnește în alte izvoare france, care cunosc numai acest din urmă fapt<sup>4</sup>. Un singur manuscris din *Liber pontificalis*

<sup>1</sup> In compagine sanctae reipublicae atque in corpore Christi dilecti exercitus romani.

<sup>2</sup> Paul Diaconul, VI, LIII IV.

<sup>3</sup> Claves confessionis Beati Petri vobis ad 20 regem direximus.

<sup>4</sup> Fredegariu: „ut a partibus Imperatoris recederet et romanum consulatum praefato principi Carolo sanciret“. Cf. Analele de la Moissac: „sese populus romanus, relicto Imperatore Graecorum et dominatione, ad praedicti principis defensionem et invictam eius clementiam convertere cum voluissent“.



pomeniște solia<sup>1</sup>. *În orice caz, nimic nu se schimbase prin aceasta în situația de drept a papalității; nu se putea intenționa măcar aceasta.*

În legătură cu noua ordine romană e ales Zaharia (742), grec, fiul lui Polihronie. „Populus romanus“ e acela care a decis, și ducele său, al „întregii oștiri romane“, fostul patriciu despărțit de Bizanț, Ștefan<sup>2</sup>. Între aliații noului papă e și *lumea ducală longobardă*, în luptă cu regele. Reprezentantul ei, Trasimund, rebel contra lui Liutprand, bătut, fuge la Roma. Romanii îl primesc, și, cu toate că regele atacă „ducatul roman“ și ocupă patru cetăți, nu vreau să deie pe Trasimund, care, cu ajutorul lor, poate intra în Spoleto și câștiga biruința. Ajungându-se la o împăcare cu Liutprand, la o întrevedere chiar în hotarul ducatului spoletan, papa, rămas, *în ce-l privește pe dinsul, prieten legăturii cu imperiul*, roagă pe rege să nu atace din nou Ravenna, izbutind a face ca orașul să fie împărțit între cele două puteri.

În acest moment, i se cere de către Pipin să răspundă dacă rasa degenerată a Merovingienilor poate fi înlocuită cu familia însăși a lui Carol Martel.

*Era în legătură cu vechile întrebări relative la dogmă pe care Merovingienii le făcuseră la Roma autenticității; regalitatea fiind sacră, era firesc ca nimio să nu se decidă asupra ei fără o asemenea consultare: cu imperiul singur era altceva, fiindcă el avea autenticitatea sa proprie, superioară oricărei alteia. Și papa aprobă, creînd pentru întâia oară o dinastie prin sentința Scaunului roman.*

La aceasta-l aduce alt factor decît voința sa ori a romanilor, poate chiar decît ambiția acestor carolingieni. Bonifaciu, care consolidase cucerirea sa germană și cu ajutorul

<sup>1</sup> A episcopului Anastasiu și a preutului Sergiu. „Partibus Franciae Carolo, sagacissimo viro, qu tunc regnum regebat Francorum..., postulandum ad praefatum Carolum ut eos a tanta oppressione Longobardorum liberent“.

<sup>2</sup> „Quondam patricius et dux, vel omnis exercitus romanus“. Mai departe: „ducatu romanus“, „habito consilio cum Romanis“.

lui Pipin, al fratelui său Carloman, își întinsese, din noua sa reședință de la Colonia, puterea și asupra Galiei: îl vedem cerind de la papă trei palii pentru trei arhiepiscopi franci și acuzând pe Zaharia de simonie fiindcă acordase numai unul. Propaganda a cucerit Carintia slavă, care se unește prin hotărâre papală cu episcopatul de Salzburg. Interesul papei era să creeze o nouă putere sprijinită pe Hesperia, creștinată sau dominată de dînsul, pe un nou „populus christianus“, credincios vechilor dogme, intrasigent față de ereziile Bizanțului.

Cu longobarzii se încheiase un armistițiu de douăzeci de ani. Căci lupta între duci începuse: Hildebrand, nepotul lui Liutprand, mort în mijlocul întreprinderilor sale, e înlocuit de ducele Friulului, Ratchis, și, cînd acesta atacă Perugia, muștrările papei îl fac să intre în călugărie, ca și Carloman fratele lui Pipin, Aistulf, fratele lui Ratchis, ia însă Pentapolea și Ravena (751—2), fără a se atinge deocamdata de Roma, *față de care se prezintă ca urmașul legiuit al exarhilor.*

Papa a rămas încă același partizan al Bizanțului. Deși a făcut pace cu Aistulf, noul rege longobard, care cere romanilor un tribut de un solid de aur pe cap, anual, Ștefan al II-lea, un Roman, trimite soli la Bizanț, cu îndemn de întoarcere la ortodoxie pentru noul împărat Constantin, dar și pentru a-l determina la intervenția personală în peninsula ca să libereze „toată Italia“ de mușcăturile fiului răutății<sup>1</sup>.

În schimb împăratul îi cere papei, prin silențiarul Ioan, să facă pe Aistulf a-și părăsi cucerirea. Cînd noua pace de patruzeci de ani a fost ruptă, rîndul francilor în Italia a venit: chestia exarhatului va fi adusă înaintea lor, de toți.

<sup>1</sup> Ut cum exercitu ad tuendas has Italiae partes modis omnibus adveniat et de morsibus filli imquitatis romanam urbem vel cunctam Italiam liberet. Cf. *Liber pontificalis*: „ut, iuxta quod ei saepius scripserat, cum exercitu ad tuendas has Italiae partes modis omnibus adveniat“.

Aistulf pare a fi văzut, în sfârșit, că papa e dușmanul cel mare al întemeierii unei Longobardii care s-ar fi deosebit de cea veche prin aceea că, în loc să fie exilată în nord, la Ticinum, s-ar fi sprijinit pe ținuturile ce formau exarhatul și ar fi căutat cîndva în Roma capitala sa finească, continuînd astfel vechea Goție a lui Teodoric. El amenință pe Ștefan al II-lea, care, în lipsă de altă armă, face să se plimbe în procesiune o veche icoară răsăriteană, de care e lipit tratatul, călcat abia patruzeci de zile după închei rea lui. În același timp, denunță la Bizanț că el, papa, urmărește a se substitui exarhului, ocupînd „Ravena și cetățile ce se țin de dînsa”<sup>1</sup>.

În acest moment se face chemarea papei în Franța de Pipin, pentru încoronare. Episcopul de Metz și cîțiva tovarăși îndeplinesc misiunea. *Ideia lui Bonifaciu, care consacra el pe Pepin, trebuie să fi fost accia de a se crea pentru întîia oară o monarhie creștină, fără caracter național, pusă în serviciul operei de misiune pe care o începuse și o continuă el.* Papa însă pregătise terenul prin cererile repetate către noul rege pentru liberarea Italiei, părăsită de împărat și amenințată de Aistulf. Încă din 753, Pipin declarase formal prieten un trimis al său, că e gata la orice voiață a Sfîntului Scaun.

Ce s'ns era să aibă această călătorie, o înțelesese de la început longobardul, care, pentru a îngădui lui Ștefan să treacă prin statele lui, îi ceru formal să nu vorbească de Ravena. *Liber pontificalis* pretinde că, fără șovăire, această cerere ar fi fost refuzată; așa trebuia să se prezinte urmașilor atitudinea, într-un ceas așa de hărăzitor, a șefului bisericii romane. De fapt, ea știa bine să facă toate concesiile necesare, atunci ca și mai-nainte<sup>2</sup>.

Ca odată împărații bizantini, Pipin primește strălucit pe sacralul său oaspete. Carol, fiul mai mare al regelui, îi iese

<sup>1</sup> Eundem sanctissimum Papam esse properatum ob recipiendam Ravennatum urbem et civitates ei pertinentes; *Liber pontificalis*.

<sup>2</sup> Cronica episcopilor de Ravena spune: „postulans (Papa) tutamina atque praesidia ad expellendos Longobardos a Romanorum finibus, quia Aistulphus rex Italiam acriter opprimeret.

Înainte, după eticheta răsăriteană. Urmează apoi adorarea: Pipin se coboară de pe cal și „îngenunche cu smerenie mare“ (*cum magna humilitate prostratus*). Prin acest act — ca și prin simplul act al drumului pe care-l face spre dinsul papa, care n-a ieșit vreodată din Italia decât pe poarta care duce la Bizanț — substituirea regelui franc în drepturile imperiale începe. Corespondența pontificală spune că la acest prilej Ștefan a căpătat făgăduiala de a i se da „deosebite cetăți și teritorii ale provinciei Italia“<sup>1</sup>, iar biografia pontificală precizează: a fost vorba de a se conceda, „după placul lui, exarhatul Ravenei și drepturile sau posesiunile Republicei“ (romane)<sup>2</sup>. Credem că această făgăduință era în funcțiune de acea dublă ungere cu sfântul mir, asemenea cu care este —, afară de un caz spaniol, în teocrația vizigotă, — un singur exemplu, al împăratului Iustin, care desăvârșea caracterul, cu totul nou de acum, al lui Pipin, devenit, după datina biblică a lui Saul uns de marele preot Samuil, reprezentantul autorizat al bisericii, care nu mai putea face nimănui această onoare.

Faptul cel mare în istoria papalității, cel mai însemnat fapt nou în istoria întregă a evului mediu se îndeplinise din aspirațiile de separatism ale Romei, ale „Italiei întregi“, ale „Hesperiei“, din nevoile situației papilor, al căror loialism fusese pus la suprema încercare, și din creațiunea, prin rezultatele prediciei neobosite a lui Bonifaciu, a unei nouă creștinătăți, fără nici o legătură cu trecutul, fără nici o dependență de Bizanț, care acum își cerea șeful, monarhul, iar mai târziu împăratul.

La întoarcere, Ștefan vizitează Ravenna, unde slujește; primit rău de episcopul Sergiu, îl cheamă la Roma și-l supune judecății. Aistulf, care înțelesese ce schimbare adusese în situația lui călătoria papei la franci, face ca și odinioară Liutprand: el vizitează mormintele Apostolilor, aducînd da-

<sup>1</sup> Diversae civitates ac territoria Italiae provinciae.

<sup>2</sup> Ut illi placitum fuerit, exarchatum Ravennae et Reipublicae iura seu loca.

ruri<sup>1</sup>. La Ravena noul stăpin dăruiește „hlamida sa zugrăvită cu aur“<sup>2</sup> și începe a clădi o biserică nouă.

Papa, după îndemnul lui Bonifaciu<sup>3</sup>, a creat însă o regalitate nouă, care e a Sfântului Petru, e a bisericii romane, e a lui. Regele din Galia e pentru Sfântul Scaun un „fiu duhovnicesc“, un *spiritalis compater*. Roma laică i-a aprobat hotărîrea, acea Romă, *respublica Romanorum*<sup>4</sup>, liberă a-și alege „judecătorii“ și în numele căreia Ștefan a creat *patriicii* pe cei doi fii ai lui Pipin; în călătoria sa, Ștefan al II-lea a fost înconjurat de „frunțașii oștirii“ (*militiiae optimates*). Episcopatul italian stă grupat întreg în jurul lui. La 756 el poate scrie în numele „episcopilor, preoților, diaconilor“, ca și în al „ducilor, cartulariilor“, conților *tribunensi* și a întregului popor (*universus populus*) și oaste a romanilor“. Cît privește Bizanțul, sfișiat de chestia, absorbantă, — religioasă, politică și socială —, a iconoclasmului, el nu poate protesta împotriva actului care se îndeplinise și ale cărui consecinți materiale, în dauna imperiului, erau să iasă la iveală, de altminterea, mai târziu numai. Deocamdată noul împărat Constantin caută și el să cîștige prietenia regelui franc, după ce acesta căpătase consacrarea bisericească, de un caracter atît de revoluționar: o solie bizantină se înfățișează în acel depărtat Apus, aducînd ca dar o orgă, un *organum*.

Longobarzii încercară o lovitură, ridicînd împotriva lui Pipin ca pretendent pe călugărul Carloman: el e închis însă în minăstire și „după cîteva zile“<sup>5</sup> piere de o moarte misterioasă. Îndată Aistulf e somat să cedeze exarhatul în minile papei, *continuatorul, prin credința față de dogmă, al imperiu-*

<sup>1</sup> Și cronica pomănită explică: quia tempus eum non adiuuabat.

<sup>2</sup> Chlamidem ex auro pictam, qua erat indutus.

<sup>3</sup> Tot lui trebui să i se atribuie închinarea bavarezului Tassilo (*in vassatico se commendantes per manus*), cu jurămînt pe „moaștele mucenicilor“ Dionisie, Rusticus, Eleutherius, Germanus, Martin, îndatorîndu-se și către fiii lui Pipin (*Analele Sf. Bertin*).

<sup>4</sup> Cînd Aistulf nu cedează cetățile, se spune că n-a dat „nec unius palmi terrae spatium Beato Petro vel reipublicae Romanorum“.

<sup>5</sup> Post aliquantos dies; *Liber Pontificalis*.

lui, care nu poate fi decât imutabil ortodox. E datoria lui să o facă și, după o încercare pașnică, trupele franceze apar în Italia de Nord, silind pe longobard să se refugieze la Pavia, care e asediată. Atunci Aistulf se pleacă, dînd ostatici, — fără să putem ști exact ce a făgăduit. Dar, îndată ce adversarul temut pleacă, ostașii regelui atacă teritoriul roman, asediind cincizeci și cinci de zile Roma însăși. Va fi în zadar însă, el va trebui să cedeze: ducii lui nu-l susțin; populația încă mai puțin.

Imperiul crede însă că momentul a venit ca să-și afirme drepturile. Ioan Silențiarul se imbarcă pentru o misiune la franci și, la Marsilia, el caută să reție solul pe care papa-l trimisese cu el la Pipin. În tabăra de la Pavia ei cer biruitorului ca împăratul să fie restituit în drepturile sale italiene. Pipin știe însă că datoria lui, ineluctabilă, e alta: cheile cătărilor italiene, încredințate lui, sunt date fără zăbavă creatorului puterii sale. Era reinnoirea donației longobarde? Poate, dar era mult mai mult decât atita.

Aistulf, rămas credincios religiei sale, dacă nu șefului ei, moare cu prilejul unui pelerinaj (*veneratio*), trăsnet, cum nu uită să însemne *Liber pontificalis*. Ducele de Spoleto, de „Tuscia“, Desideriu, fără vreun drept dinastic<sup>1</sup> — și oareca e considerații dinastice se impuseseră și la longobarzi —, uzurpă puterea împotriva lui Ratchis, care-și părăsește minăstirea Sfintului Scaun și se cere sprijinul de către Desideriu și, cu învoirea delegatului lui Pipin, el se acordă, luptători franci întovărășindu-se cu partidul lui Desideriu. Pentru întâia oară, după ce Ratchis călugărul e înlăturat prin presiunea morală a papei, un rege longobard e încoronat, cu *binecuvîntarea* — *per manus Beati Petri* —, în prezența lui Folrad, *fidelul* lui Pipin, considerat astfel ca suzeran<sup>2</sup> după datina germană, *deși nu cu intervenția personală a papei*. Ducatul de Spoleto, Beneventul sint sub ocrotirea Scaunului roman. În schimb el capătă cetățile patrimoniului: Faenza, Imola, Ferrara, Osimo, Ancona,

<sup>1</sup> Quidam dux Longobardorum, qui ab eodem nequissimo Aistulpho Tusciae in partibus erat directus; *ibid.*

<sup>2</sup> Aistulf devenise tributar al francilor.

Umano, Bellagno, „ducatul Ferrarei“ întreg, și creiază astfel un teritoriu politic pentru a sa „respublica“, pentru „poporul lui Dumnezeu“, *dominica plebs* supusă lui de-a dreptul, ca unuia de o samă cu îngerii, *coangelicus*. Din aceeași „*dominica plebs*“ printr-o legătură de autoritate, face parte însă, dacă Desideriu e suspect ca orice longobard, Pipin el însuși.

Acest ocrotitor chemat, obligat e însă departe. „Poporul roman“, acela hotărăște pentru moment. Aceasta s-a și văzut la moartea lui Ștefan.

*PAPI ȘI IMPĂRAȚI*, București, 1921, p. 5—59

Personalitatea reprezentativă despre care e vorba aici a fost cel mai învățat om din apusul Europei în decursul veacurilor al VII-lea și al VIII-lea (672—735). Beda, zis Venerabilul, nu e un om de pe continentul european, ci din acel colț retras de lume, care încă de pe vremea aceea ajunsese, prin mișcările de populație germană de pe la 500, o Anglie. Era el însuși, în această țară cu vechi bază etnică bretonă, un anglo-saxon de sine, și chiar, cum se va vedea, principalul reprezentant al naționalității anglo-saxone în această nouă patrie. Căci, de fapt, acest om, care rezumă rasa lui în culmea triumfului ei politic, religios și cultural, este cel dintii dintre barbari care poate fi mindru, nu de regele său, nu de armata acestui rege, nu de cuceririle care au fost îndeplinite sub steagurile și în numele lui, ci de însăși naționalitatea sa. Pentru întâia oară în evul mediu, și deci în lume, căci antichitatea n-a cunoscut acest sentiment, se vede o mindrie de rasă, în afară de stat, aproape cu ignorarea și disprețuirea statului. Este cel dintii scriitor care prezintă, în dezvoltarea literaturilor medievale, un exponent național.

Un anglo saxon, și nu un englez, căci nația engleză se va forma după și prin năvălirea normandă din 1066, ca popor mixt, mai ales în ce privește sufletul. Beda a fost, de la început până la sfârșit, de cînd a prins condeiu în mină și a exprimat un gând al său până ce oboselile l-au sfârșit în cea mai blindă dintre suferinți, vorbind aproape și în clipa din urmă cu ucenicii săi, un simplu, călugăr în mănăstirea lui de la Jarrow, lângă Durham. Nici n-a dorit să fie altceva decît un călugăr. Ambiții episcopale ori alte riviri i-au fost cu totul străine. Chilia lui, cartea lui, condeiu lui, rugăciunea lui, în acestea se rezumă toată viața lui Beda.



Un om care n-are biografie fiindcă n-a vrut. Înaintași ai lui, pregătire pentru ruperca legăturilor lui cu lumca nici nu există. Biografia lui, chiar pentru cine ar dori să-i dea mai mult spațiu, nu se poate scrie. Cărțile lui, spiritul care se desface din ele, acesta este Beda.

Scrisele lui sînt multe. Întii lucrări imitate după ale sfintului Ieronim, adică explicații ale Sfintei Scripuri. Interpretarea Vechiului Testament a fost în acea epocă un lucru care a tentat multă lume, cedind și nevoii de a da acestor pagini aspre și crude o interpretare potrivită cu morala nouă a altor timpuri, de a introduce puțin din blînda suflare evanghelică în norii aceia de fum, ridicați de pe jertfe singeroase, care sînt partea ebraică, exclusiv îngust și crud ebraică, a Bibliei.

În afară de aceasta Beda a scris istoria mănăstirii sale, a redactat vieți de sfinți. Viața sfintului Felix, compusă în versuri de Paulin, el a prefăcut-o în proză. A tradus slab — el însuși o spune — din grecește viața sfintului Anastasin. A alcătuit un martirologiu. Ca și Boețiu, a scris și cărți de știință.

Ce ne interesează aici e însă numai istoria Angliei de la început pînă în timpurile sale, carte alcătuită după izvoare, cu o prefață, dedicată unuia din regii anglo saxoni.

E o sinceră mărturisire, căci, după însăși spusa lui, „descrie lucrurile care s-au întîmplat în adevăr și care sînt vrednice de laudă și care pot să fie spre folosul cititorului”<sup>1</sup>. El spune vorbind de erezii: „a dispărut tendința aceloră despre care vorbesc, dar, cu toate acestea, ca istoric, nuse poate să nu mă ocup de aceste lucruri întîmplate și să nu studiez atitudinea morală a cuiva față de mișcarea din care a făcut parte”.

Cineva care cugetă în felul acesta despre istorie, natural că va căuta să se informeze bine. Și în adevăr că Beda s-a și informat din belșug. Trăia pe vremea aceea, pentru a-l lămuri și indrepta, un abate Albin, care era el însuși uce-

---

<sup>1</sup> Pentru latina lui Beda citațiile originalului se impun mai puțin decît pentru frumoasele texte clasice ale celor dintii părinți medievali. Le și lăsăm deci la o parte pentru ușurința citirii.

nicul arhiepiscopului Teodor și al abatelui Adrian, personalități foarte însemnate prin predicăția lor și transformările aduse de dinsa. Fără aceștia Beda n-ar fi scris niciodată opera sa și nici cultura înfățișată într-însa n-ar fi existat. Se poate zice că toată partea în care Beda tratează despre cei doi inițiatori — partea de căpetenie în concepția lui — e luată din povestirea urmașului lor încă în viață. Și deoa-rece el admite legături între anglo saxoni și Scaunul roman încă de pe vremea papei Grigorie Dialogul, a trimis pe cineva — extraordinar lucru în acest secol! — tocmai la Roma ca să caute documente; de aici pretinde că i s-au adus scrisorile care s-ar fi schimbat între papă și creștinii din insulă. Dacă aceste acte, care-i folosesc așa de mult pentru teza lui — originea romană a bisericii anglo saxone — sînt sau ba autentice, e neapărat, altă chestie. A întrebuintat, în afară de aceasta, fel de fel de opere sacre și profane. Citise pe sfintul Vasile, pe Cesar, *De bello gallico*; cunoștea pe Eutropiu, pe sfintul Augustin, pe sfintul Prosper de Aquitania, pe Gildas, jăluitoarul pieirii bretone (*De excidio Britanniae liber querulus*).

Căci acest om foarte învățat, care riscă etimologii, explică anume termeni germanici și face jocuri de cuvinte, simte nevoia de a prezenta opera sa în forma în care asme-nea opere se prezintă-n antichitatea clasică.

Va face întâi cadrul geografic, arătînd ce au fost și sînt insulele britanice. După paginile de introducere, urmează antichitățile din Britania-Mare, timpurile romane, întrucît putea să le știe cineva pe la anul 700, pentru ca pe urmă să intre în însuși miezul lucrării sale, adică viața bisericească a Angliei sub raportul legăturilor religioase.

În cartea aceasta, ca și în celelalte, Beda e, firește, ca și scriitorii analizați pînă acuma, un umil servitor al lui Dumnezeu, care atribuie divinității tot ce e bun în om, care e gata să primească pedeapsa cerurilor pentru tot ce se amestecă rău în viață. Trăiește și el în lumea plină și pentru din-sul de evenimente supranaturale și așteaptă glorioasa liniște a celor de după moarte. În pagini care sînt un fel de prevestire a *Infernului* și *Paradisului* lui Dante, el povestește ce a găsit un om oarecare dintre ai săi dincolo de temutul ho-

tar pe care trebuia să-l trecem. Coborîndu-se spre iad, acel om a văzut întii ființe cuprinse de ghețurile cele strașnice, care se repezeau în foc, pentru ca de acolo să fie aruncate din nou spre ghețuri. Apoi dintr-un gît de captor ieșea neconținut un foc strașnic cu miros înăbușitor, și strigătele neconținute ale acelor care se chinuiau înlăuntru arătau că în adevăr acolo este locul celor mai mari suferinți omenești. După ce încetează suferința, în lumi mai fericite, sint livezi admirabile, în care oameni îmbrăcați în alb se plimbă. Dar raiul este mai departe, căci aici stau numai aceia pentru care ne rugăm încă. În locul fără samăn de unde se înalță cîntări de slavă dintre florile cele mai frumoase, cu miremele cele mai dulci, acolo este raiul.

Bada nu rîvnea decît să ajurgă la mijloc, în cîmpiile care încep a înflori pentru aceia a căror desăvîrșire sufletească nu e dusă pînă la capăt. Se înfățișează totdeauna ca un reprob al lui Hristos și ca un smerit preot. În sufletul lui — am spus — nu e nici o ambiție. În casa lui n-are nici o avere. Înainte de a muri, lasă ucenicilor săi doar, într-o cutiuță, piper, tămîie și cîteva cărți de rugăciune. Ultimele lui cuvînte cuprind aceeași nesățioasă aspirație către confundarea cu Dumnezeu, care reprezintă ultima expresie a silinților sufletești din acest timp. „Cupio dissolvi et esse cum Christo“, „doresc să mă împrăștiu și să fiu cu Hristos“.

Totuși, în această liniștită, senină și împăcată cu sine cugetare a lui se amestecă elemente de critică față de societatea contemporană. Observă ironic că era odată o vreme cînd oamenii viețuiau așa cum învățau pe alții. Altă dată pomenește că pe vremea aceea ei nu trăiau pentru mîncare, ori că preoții erau primiți pretutindeni ca robi ai lui Dumnezeu, fiindcă întreaga lor viață era întrebuintată pentru răspîndirea credinței. „Atunci n-aveau bogății oamenii decît cu de-a sila“. Cutare regină de odinioară nu suferea hainele de in și băile calde, ci petrecea toată vremea în biserică; mîncea o dată pe zi, și, murind de dureri de gît, a recunoscut că i se cuvenea, fiindcă purtase prea multe lanțuri scumpe în jurul aceluiași gît. Îi pare rău după vremea cînd episcopul trăia cu clerul său și abatele stătea împreună cu călugării. Vorbînd de mănăstirile de femei care au fost pedep-

site cu foc, el arată cum căsuțele acelea, făcute pentru rugăciuni și pentru cetire, se prefăcuseră în lăcașuri de petrecere și călugărițele țeseau haine subțiri și împodobite „și aceasta în mare parte din cauza unui lucru care se cheamă prietenia bărbaților de afară”. Dar spiritul lui rămâne blind și natura sfintă îl face a uita de fatalele neajunsuri ale omului.

În prefața geografică pomenită găsești, în adevăr, incintătoare tablouri. „Sînt așa de frumoase, de limpezi, de lucide, nopțile de vară la noi, încît te întrebi dacă a rămas ceva din lumina serii sau mijeste cea dintii lumină a dimineții”. „În Irlanda”, adaugă el, „iarna este umedă și caldă, așa încît nici n-are nevoie cineva să taie fin vară pentru iarnă, nici să deie adăpost vitelor”. Și, între poeziile lui răzlețe, avem o bucată delicioasă, dialogul dintre iarnă și primăvară: „Zăbavnica iarnă, totdeauna gata să doarmă”, spune: „Să nu vie cucul, căci acela aduce munca la cîmp; el tiezește repaosul, el împrăștie liniștea iubită, el tulbură tot pe pămînt și pe apă. Iar eu, iarna, am bogăție, eu am veselie, mese întinse, eu am liniștea dulce și țin foc în sobă”. Și primăvara, de dincolo: „Doresc să vie cucul mieu, pasărea cea mai iubită: *veniat cuculus, mihi carissima avis*. Vie cucul, păstorului dulce prieten, și pretutindeni să izbucnească pe dealurile noastre din nou ierburile 'nalte, șiramuri verzi să dea umbră celor obosiți și să vie caprele cu ugerul plin în staul, și pretutindeni să vie dulcea iubire, oaspete foarte plăcut tuturoră”.

Față de autoritățile constituite, am zice noi, față de puterile lumii își poate cineva închipui care e atitudinea lui Beda. Ea este condiționată de actele regilor, și de ale aceora care poruncesc alături cu dinșii, în raport cu morala creștină. Regele bun, regele care nu se luptă, care iartă, care se jertfește, regele gata de moarte, acela este stăpînitorul iubit de Beda. Lingușiri asemănătoare cu acelea pe care Casiodor le îndreaptă către Teodoric, toată acea retorică ingenuncheată a italianului, gata să sărute haina stăpînitorului întocmai ca robii din Sтамbul mai tirziu poala sultanului, sînt cu totul necunoscute acestui îndrăzneț spi-

rit liber, acestui călugăr în care trăiește un ostaș, cu toată nobleța și vitejia lui. Povestește cu indignare faptele regilor păgâni, cari refuză să primească pe răspînditorii credinței creștine, cărora nu li înțeleg rostul, și cari, la împărțirea nafurii, strigă să li se dea și lor, cu toate că nu sînt creștini, amenințînd pe apostoli că-i aruncă dincolo de graniță, dacă nu vor. Laudă pe regii aceia pe vremea cărora era așa de mare liniștea, încît o femeie cu un copil în brațe putea să meargă de la un capăt la altul al regatului. În tablouri frumoase ni se înfățișează regi de felul lui Oswald, care ședea la masă și, cînd la poartă i se înfățișau săracii, își intrerupea ospățul, lua bucatele lui simple și le împărțea evanghelic flămînzilor de pe pragul lui, care nu se mulțamește însă cu atîta, ci, superior acelui rege francez care fura din casă de la el lucruri ca să le împartă celor lipsiți de avere și, simțînd cum i se taie podoabele scumpe de pe îmbrăcămintea lui, de cutare hoț sărac, îl lasă să facă, superior zic, acelui rege, însuși Oswald sfarmă în bucăți talerele scumpe de argint și împarte fragmentele lor la cerșetori. Atunci, de lîngă dînsul, un cleric cu cuvîntul făcător de minuni spune: „Mina aceasta să nu putrezească niciodată“. Și, în adevăr, el cade în lupta cu dușmanul, tot trupul lui se taie în bucăți, dar mina rămîne întregă, neatinsă, moaște ale regelui sfînt și bun. Îi plac regii cari înaintea unui episcop cad în genunchi, pocăindu-se fiindcă intraseră în casa unui excomunicat, pe care-l iubeau. Îi plac regii cari călătoresc la Roma, cari rămîn acolo, cari se fac călugări, pe ale căror morminte figurează modeste nume creștinești: „călugărul Petru, care a fost cîndva rege al Angliei“. Îi plac regii învățați în scripturi cari sprijină numai creștinismul, aceia cari sînt mai mult episcopi decît domni, precum se bucură că, „în vremea noastră, mai curînd se face cineva călugăr decît ostaș“. Un David, așa trebuie să fie șeful încoronat al anglo saxo- nilor.

Să venim acum la sensul operei lui Beda. Ce a vrut el cu această carte și cum se oglindește — peste ce a vrut să spuie și peste tot ce vrea să ascundă, adevărul în ce privește

cea mai veche viață din Britania Mare în epoca arglo saxonă?

Ce se observă întâi la Beda este, cum spunem de la început, marea lui iubire pentru Anglia sa și poporul conceput de dînsul ca unic, cu toată împărțirea politică, accidentală, în șapte regate, care locuia în această țară. El un „naționalist“ de la începutul secolului al VIII-lea, o savantă cugețare cuminte, care, fără nici un interes personal, înțelege că totuși temelia lucrurilor omenești se reduce, în ce privește pe oameni și aspirațiile lor, mai mari decît dinșii, la iubirea unei bucăți de pămînt și a fraților cari trăiesc pe bucata aceea de pămînt. A scris el însuși versuri în limba anglo saxonă. Și un biograf al lui, care-i povestește moartea, spune: „și în limba noastră anglică a alcătuit poezii“, reproducînd chiar unele din ele ca următoarea: „înainte de sfîrșitul fi-resc nimeni nu poate fi socotit înțelept și prin urmare trebuie să se aștepte vremea aceea ca să se hotărască rostul ultim al unei vieți omenești“. A tradus pentru credincioșii cari nu știau latinește Evanghelia sfîntului Ioan. Vorbește de legile regelui Ethelred așternute în limba poporului și ni înfățișează într-un frumos capitol pe călugărul poet în limba națională, Cedmon, care a scris cu talentul pe care Dumnezeu i-l dase cînd grația Lui s-a coborît asupra-i. Îngrijea de caii mănăstirii și cînta; călugării ceilalți s-au minunat cînd au văzut cum acest om disprețuit, fără nici o învățătură, cîntă așa de frumoase lucruri neauzite pînă atunci, și el a mărturisit atunci binecuvîntarea de care fusese atins. „Ar fi bine“, urmează povestirea, „să se reproducă astfel de cîntece ale lui, dar cîntecele, oricît de bine ar fi alcătuite, nu se pot preface dintr-o limbă în altă limbă fără stricarea frumuseții lor și a demnității cuprinse într-insele“. „Și alții au luat model de la dînsul“, încheie Beda, „și de aici înainte s-au tot făcut poeme religioase în neamul anglilor“.

Anglia lui el o știa că n-a fost de la început așa sub raportul național. Mai știa că pămîntul acesta al Britaniei Mari, ca și insula vecină a Irlandei și alte insule mai mici, d'n împrejurimi, a cuprins altă rasă cîndva. Cetise cartea lui

Gildas despre pieirea acestei rase. Rasa aceia n-o iubea. Și, cum face de obicei un om care nu iubește, el atribuie celui urit sentimentele pe care el însuși le are față de dînsul. Nu ne iubesc celții, zice el, bretonii creștini și-au ascuns creștinismul de noi; față de anglo saxoni ei n-au avut decît dispreț.

Se crede că anglo saxonii au fost chemați de indigeni, dar, oricum, nu ca să rămîie. Ei ar fi venit sub Hengist și Horsa, a căror existență este astăzi pe dreptate contestată, fiind persoane legendare, izvorite din poezia populară, cum le dovedesc și numele. Oricum, coloniștii războinici, „chemați“ provizoriu, au rămas aici și s-au luptat multă vreme cu rasa indigenă. Această rasă plină de poezie, de o nemărginită credință în lucrurile misterioase, de o evlavie adîncă și nelămurită încă pentru noi față de ascunsurile naturii, rasa druizilor, filozofii din pădurile sfinte, pe care cucerirea i-a desființat foarte răpede, n-a fost în stare să se apere de fr'ul greu, aruncat cu mină tare, al năvălitorilor. Era dar imposibil ca în veacul al VII-lea și reprezentanții rasei să iubească pe aceia care se stabiliseră pe partea cea mai largă și cea mai înfloritoare de pe pămîntul lor. De aceea și Beda-i urăște, cum am spus, și la fiecare pas îi denunță.

Căci bretonii nu dispăruseră politicește cu totul. Încă după 500 anume șefii ai lor se foloseau de discordia dintre anglo saxoni, se ridicau împotriva cutărui rege, se luptau cu el, îl biruiau, îl ucideau. De cîte ori apare cîte unul din aceștia, Beda înseamnă „tirania“ bretonă, „cruzimea“ bretonă. Cuvintele cele mai aspre din vocabularul său latin servesc ca să critice pe ultimii din rasa indigenă, cînd se revoltă împotriva rasei cuceritoare. Toate favorurile talentului său și toată binecuvîntarea chemării sale sfinte le revarsă, exclusiv, asupra anglilor săi.

Dar din mediul acesta breton s-a ridicat la un anume moment o înaltă învățătură. În Irlanda s-au întemeiat mănăstiri foarte simple, pe care Beda le zugrăvește pios, mănăstiri făcute din lemn și acoperite cu papură, cu totul deosebite de clădirile mai tîrziu ale englezilor, de modă romană, din piatră sau cărămidă. În mănăstirile acestea,

așezate, prin locuri singuratiche, uneori în insule, se grămădeau călugări care duceau o viață potrivită cu timpurile apostolice. După Tebaida de nisip a Egiptului era aici o Tebaidă de neguri. Ossian n-a existat niciodată: numele lui a slujit doar talentului lui Macpherson pentru a scrie lucruri frumoase, dar, dacă ar fi existat lumea lui Ossian, ea ar fi sămănat cu tablourile acestei vieți monastice. Trăiau sub un abate: „abbas“, și acesta era cel mai venerabil titlu pentru irlandezii din evul mediu. Era ca un rege, un reprezentant al lui Dumnezeu pe pământ. Cu toții formau astfel o societate de sfinți, o „insulă a fericiților“.

Cum s-a ajuns ca în mănăstirile irlandeze să pătrundă o așa de curată știință a limbii latine, o așa de largă cultură, aceasta o înțelegem numai cînd ne dăm sama de dezvoltarea pe care o luase comerțul grație căilor rămase libere, pe mare, în veacurile al VI-lea și al VII-lea. Cu toate acestea rămîne și o parte misterioasă. Monahii aceștia aveau mari biblioteci, tradiții școlare vechi: se trimetea din Anglia, ca să învețe la ei, copii care stăteau timp îndelungat, primind știința cărților și învățături morale prin care se întorceau transformați. Erau așa de vestite lăcașurile acestea irlandeze, încît din Galia însăși, care nu se poate zice că, și pe vremea merovingienilor, era o țară incultă, venea cineva ca să îngenunche ca un umil ucenic pe pragul de pământ al chiliilor irlandeze.

Lui Beda nu-i plac nici irlandezii, alți bretoni. Nu-i poate condamna, nu-i poate critica; erau creștini așa de buni, niște învățători așa de generoși, încît nu puteau să fie tratați ca un șef sălbatic de luptători, care varsă singele sacru al regelui anglo saxon. Dar el insinuează împotriva lor. Viața lor totuși nu era *canonică*. Trăiau ca înainte de sfinții părinți, ca în evanghelie. Noi am zice: cu atît mai bine, cuvîntul fiind mai presus și decît autoritatea, datina, legea. Și călugării aveau și un alt păcat: nu serbau Paștile în aceeași zi cu ceilalți, urmînd ritul sfîntului Ioan, și nu al sfîntului Petru.

Obiceiul lor trecuse și în Britania Mare. De două ori într-un an se serbau Paștile în același regat, dacă, să zicem, re-



gele era creștin de doctrină romană, papală, iar regina de doctrină irlandeză, scotă, hiberniană. Chestia aceasta a Paștilor joacă un rol foarte mare la Beda, calculatorul, matematicul epocii sale. Și el o rezolvă în sensul roman, deși cu alte argumente decît acel rege anglo saxon, care convocase un sinod pentru împăcare și aderenților sfintului Ioan le-a pus întrebarea următoare: dacă acestuia i-a spus Hristos; că „tu ești piatră și pe această piatră voi clădi biserica mea“, adăugînd: Dar, cînd mă voi duce, pe lumea cealaltă, sfîntul Petru nelăsîndu-mă să intru, îmi va deschide poarta sfîntul Ioan?

Dar pe lingă forma aceasta de creștinism vechi, importat, vine în Britania Mare și influența creștină din Galia merovingienilor. Era un mare avînt către sfințenie în Galia aceasta. Se aflau și acolo mănăstiri înfloritoare. Beda însuși ne spune că anume regi își trimeteau fetele ca să învețe morala creștină, ba ca să și rămîie în lăcașurile din Galia, la Chelles, la Andilly, care au cuprins un destul de mare număr și din aceste principese anglo saxone.

Prin Galia se făcu și legătura insulelor britanice cu Roma. Regele Pipin însuși a fost un mare ocrotitor al acestor călugări care plecau din Anglia: un Wilibrod, un Winfrid și alții, ca să predice la frisoni și la germanii păgîni de dincolo de marginile statului franc. Și Beda spune lucrul acesta cu recunoștință. Pomenind de autoritatea adevărat regală a lui Pipin îl numește „prea-gloriosul duce al francilor“. Ba, la un moment dat, recunoaște și „imperiul francilor“. A avut legături personale cu Scaunul din Arles.

Precum se vede, era un curent puternic și din această parte. Nici aceasta însă nu-i place lui Beda. Nu pentru că ar fi fost și aici încă un curent celtic, Galia fiind germanizată și, înainte de toate, romanizată, ci pentru că independența insulară a Marii Britanii ar fi fost atinsă în dezvoltarea ei istorică dacă s-ar fi atribuit înrîuririlor venite din Galia un rost hotărîtor în ce privește primirea creștinismului.

Atunci, fiindcă vedea numai religia creștină, dar a rămas toată viața lui anglo — saxon, el trebuia să aducă de altundeva acest creștinism. Îl va aduce de-a dreptul din Roma. Și vrea să-l aducă din vremuri foarte vechi. De aici îndoiala ce se naște și în ce privește autenticitatea corespondenței papei Grigorie Dialogul cu regele din Kent. E foarte cunoscută povestirea lui: papa ar fi văzut cândva pe o piață din Roma niște robi cum nu mai întâlnise: albi, cu părul blond, foarte frumoși. I-a întrebat ce sint. — Sintem angli. — Angli, prin urmare *angeli* (ingeri). Din ce țară sinteți? — Din Deira. — „De ira“? Deci sint chemat să vă scot din această „minie a lui Dumnezeu“. Oamenii de atunci gustau foarte mult aceste apropri ri verbale.

Se hotărăște ca papa să trimeată pe un evangelizator. Alege pe Augustin, călugăr benedictin din Bari. Misionarul, sînd pe acele coaste reci, întâlnește pe regele Ethelbert, care avea de soție o creștină, *francă*, Bertha. Îi anunță că a venit să predice o religie nouă. Regele se teme însă grozav de vrăji. Nu-și poate închipui cineva puterea pe care o exercită vraja în țerile acestea nordice, de întuneric, de furtuni, de ceață. Ethelbert declară că nu va sta sub un acoperămint cu străinul, fiindcă acesta-l vrăjește. S-au întâlnit în aer liber, și barbarul a auzit Crezul. Ne ținem, a spus el, de multă vreme de altă religie, totuși religia voastră nu ne este necunoscută. Dar creștinismul apusean știa să răzbată. Sădit pe un colț de coastă, el pătrunse încetul cu încetul, pînă ce a trecut din bisericuța celui dintii ceas la marea biserică de la Canterbury.

Acesta ar fi și cel dintii simbure al unității naționale anglo saxone, după expunerea lui Beda, care vrea el, în patriotismul său, acest lucru. La început ar fi fost o unitate religioasă pentru ca pe urmă să vie și unitatea politică. Și expune cu cită greutate papa a cucerit pe acești regi, unul cite unul, la distanțe de atitea decenii, și de cite ori, după moartea cutărui rege atras la creștinism, a venit alt rege, păgîn, de cite ori din cutare colț rămas necredincios, s-a stîrnit o puternică reacțiune, care a măturat toate urmele religiei celei nouă.

Poate însă că și *Scaunului roman ți trebuia un singur rege*, gata să plece genunchii înaintea sfintului Petru.

Dar predicăția a mers tot înainte. Cutare apostol format în această școală a pătruns prin regiuni depărtate, ca în Northumberland, unde regelui Edwin, și el soț de creștină, i se face propaganda creștină de apostolul religiei celei noi în aceleași împrejurări în care s-a făcut această propagandă lui Clovis Francul. Regele era în război, și-i trebuiau aliați. I se părea lui că zeii cei vechi slăbesc, se clatină și în locul lor voia un zeu puternic, în stare să deschidă porțile biruinței. — Dacă-mi merge bine, spune el, îmi botez fata — avea o fată —; dacă-mi merge și mai bine, ne botezăm și noi. Văzind că Hristos se ține tare față de zeul păgîn, el convoacă un sinod de înțelepți. Este — întreabă numai el — bună sau ba religia aceasta? Și un înțe'lept răspunde: „Așa mi se pare, rege, că viața oamenilor acestora de pe pământ, în comparație cu timpul care ne este necunoscut, este ca și cum, stînd tu la cină cu vitejii și dregătorii tăi pe vreme de brumă, și aprinzînd focul din mijlocul căminului, și cald fiind în odaie, pe cînd afară se înfurie pretutindeni vârtejurile ploilor de iarnă ori ale zăpezilor, o pasăre zbără iute prin odaie, și intrînd pe o ușă, iese îndată pe alta. În acea vreme chiar cît este înăuntru, ea nu se atinge de vremea rece. Însă, după ce într-o clipă a străbătut acest prea mic spațiu senin, îndată, intrînd din nou în iarnă, piere din ochii tăi. Așa această viață a oamenilor o clipă apare. Cît de puțin însă știm măcar ce urmează și ce a fost înainte! Deci, dacă această ncuă învățatură aduce ceva mai sigur, pe drept ea trebuie să fie urmată“. Iar preotul batrin, care servise o viață întreagă zeii or, nu voi să lase nimănui altuia dreptul de a-i distruge.

Totuși, cu predicăția aceasta asiduă în toate colțuri'e, biserica nu era pe deplin organizată. Și atunci iată că se trimete la Roma, în a doua jumătate a veacului al VII-lea, pe la 660, de doi regi, dintre care unul e energicul Oswin, o misiune pentru a se aduce un arhiepiscop. Acum ne găsim în plină autenticitate. Teodor din Tars și un Hadrian din Nisida trec astfel, cu greu, prin Galia, unde erau bănuți că au scopuri politice în Anglia, aducînd cu dinșii o învăță-

lură înaltă: de metrică, de astronomie, de aritmetică și, în ace'asi timp, o cunoștință perfectă a limbilor latină și greacă.

Cultura anglo saxonă pleacă din acest moment. Și împreună cu cultura pleacă și un *sentiment de unitate*. Biserica fiind unitară, alcătuită sub un arhiepiscop, și statul trebuia să se modeleze unitar, după forma care a căpătat-o biserica. *Acesta este actul cel mai mare din istoria Angliei*. Încep timpuri cu totul deosebite de trecut. Teodor ține sinoade. La unul din ele asistă regi din Northumberland, din Mercia, din Kent, din Estanglia. Teodor se intitulează „din grația lui Dumnezeu arhiepiscop al Angliei și al cetății Canterbury“. Impune sinodul ca mijloc de guvernare al statului, cere din Roma, de la papa Agathon, cîntăreți, și i se trimete Ioan arhicantorul. Cînd regii se iau la luptă, el intervine și le impune pacea. Șapte episcopi stau în jurul lui și-l ajută să hirotonisească. Cînd moare, la 692, el lasă o altă Anglie, în ordinea culturală ca și în ordinea politică. Ciți au venit pe urmă, l-au imitat fără să-l poată ajunge.

În adevăr este o altă Anglie. E interesant să se vadă în documentele anglo saxone din această vreme cum se respecta cuviința grecească, „pelagică“, precum zice Beda, pînă și în formele de stil ale documentelor bizantine. Căci primiseră totodată și iubirea către unitatea politică romană în forma Bizanțului. La fiecare moment Beda spune cine era împărat la Constantinopol, căci acum depărtata Anglie se îndreaptă în ordinea politică după schimbările de stăpînire întimplite la capătul lumii răsăritene. Un rege se numește astfel „basileus“, — titlul împăraților din Bizanț. Cutare alt rege își zice „monarchus“ (*sic*), tot după datina orientală. Și episcopii, găsind numele lor prea banal, îl prefac de-și zic „cascopus“. Unul din ei confundă, cum confundau vlădicii noștri din Ardeal rostul arhidiaconului, arhimandritului cu al mitropolitului sau și arhimetropolitului, episcopul cu „arhimandritul“. Și toată forma actelor engleze în acest timp este a cancelariei bizantine. O deplină transformare culturală, și această transformare culturală, factor esențial al curentelor care vivifică istoria universală, va avea o influență. Și

asupra culturii carolingienilor, contribuind poate să deștepte în mintea regilor franci din secolul al VIII-lea ambițiile imperiale pe care le-au căpătat și din Roma, dar poate și pe această altă cale.

Prin ceea ce cuprinde, ca și prin ceea ce pregătește acea cultură anglo saxonă, cartea de căpetenie a lui Beda, care e expresia ei sinoptică, merită să fie așezată între „cărțile reprezentative ale omenirii“.

*Cărți reprezentative în viața omenirii*, vol. 1, București, 1921, p. 142—157.

---

## FRANȚA CRUCIATELOR

Nu se poate spune îndeajuns cit de mare a fost influența cruciatelor asupra dezvoltării poporului francez.

Pină la această ispravă comună a „francezilor“, *Gesta Dei per Francos*, spun cronicarii încălziți de un superior entuziasm, fiecare localitate, dar mai ales fiecare teritoriu, „cet te“, episcopat, comitat sau ducat, după toate aspectele sale, trăise deosebit. Călătoriile erau puține; negoțul cel mare, făcut, mai mult de străini, evrei și orientali, nu contribuia la cunoașterea reciprocă și la conștiința pe care o putea produce. Localități teritoriale erau și bîlciurile, târgurile de sărbătoare (*foire* din *feria*: cf. bîlci însuși, din *ung. bucsú*, pelerinagiu; *nedeie* de la slav. *nedelie*, duminică), a caror înflorire e, de altminteri, tîrzie. Școli centrale, care să adune ucenici de pretutindeni, lipseau.

Dar continuellele călătorii spre Locurile Sfinte făceau pe fiecare să străbată ținutul altora. Încă înainte de cruciate ele aveau un caracter impunător, prinzind societatea întreagă. Glaber scrie despre dinsele, impresionat de măreția fenomenului; care era produs de groaza anului o mie, anul pieirii care se apropie, precum urmează: „Pe vremea aceea *începură* aproape toți cei care din Italia și din Galia doreau să meargă la mormîntul Domnului în Ierusalim a părăsi drumul obișnuit, care era pe mare, și a-și lua calea prin aceste regiuni (*per huius regionis patriam*). Din lumea toată a început să curgă la mormîntul Mintuitorului în Ierusalim atîta lume, cîtă nu putea nădăjdui pînă atunci nimeni. Căci întii porniră oameni din poporul de jos, apoi de cei de mijloc și la urmă și cei mai mari regi și conți și prinți...

Erau și multe femei, cu lume mai săracă. Cei mai mulți doreau să meară înainte de a se întoarce acasă<sup>1</sup>.

Cruciatale, izbucnind la 1096, nu făcură decît să întărească această mișcare. Oamenii ajunseră a-și cunoaște țara, a-și da seama că în cuprinsul ei se vorbește aceeași limbă ori dialecte asemănătoare, că Sudul însuși, de alt grai, e pe același mare teritoriu geografic, are aceleași interese și întrebuințează totuși o limbă de aceeași esență.

Pe de altă parte, se cunosc Bizanțul, cu formele lui romane perfect păstrate, cu ordinea lui imperială neatinsă, cu centralismul lui covârșitor și civilizația lui întreagă. Cei întorși de acolo ajunseră a-și face altă idee despre un rege și despre supușii săi. Și, în același timp, ei aduceau cu dînșii, după decăderea artelor acasă la ei, o concepție superioară a arhitecturii măcar, care pe atunci reînnoiește tipul vechi al basilicii și-i adaugă ornamente sculpturale, în care se recunoaște ușor același spirit de sinteză orientală care a împodobit vestitele stofe pe care le trimitea Bizanțul în Apus și care acopereau în viață și după moarte trupurile celor mari și bogați. A fost și la începutul evului mediu o renaștere pornită din Bizanț.

Și lupta cu păgînii a mai produs un mare rezultat sufletec, factor esențial pentru dezvoltarea poporului francez. În avîntul acestor războaie pentru credință cîntecul epic în limba vulgară s-a trezit. El unea, în poeme pe care lumea le admiră și astăzi și care și-au aflat cea mai frumoasă formă, a lîr ceva mai tîrziu (*Gestes Garin, Girart de Vienne, Aimery*

---

<sup>1</sup> Tunc temporis coeperunt paene universi qui de Italia et Galiis ad S-pulcrum Domini Hierosolymis ire cupiebant, consuetum iter, quod erat per fretum maris, omittere atque per huius regionis patriam transitum habere... Ex universo orbe tam innumerabilis multitudo corpit confluere ad S-pulcrum Salvatoris Hierosolymis, quantum nullus hominum prius sperare poterat: primitus enim ordo inferioris plebis, deinde vero mediocres, posthaec permaximi quique reges et comites ac praesules... Mulieres multae, cum pauperibus... Pluribus enim erat mentis desiderium mori priusquam ad propria revertentur. Pp. 646, 680.

de Narbonne, Guillaume d'Orange), vechile tradiții de luptă ale Sudului cu necredincioșii de dincolo de munți, amintirea venerată a lui Carol cel Mare și căldura de entuziasm a campaniilor în Siria<sup>1</sup>. Eroii, meridionali în cea mai mare parte, vin din altă lume națională și, trecând în nord, se transformă, un fenomen asemănător cu acela care a adus din sudul sîrbesc în nordul nostru figurile croice care în Balcani purtau numele șefilor slavi legendari, dușmani ai turcilor.

Conștiința necesității unei puteri centrale bine și ideal organizate străbătea societatea înainte de a-și găsi teoreticienii. Relațiile de comerț, mult mai largi, care ieșiră din acele mișcări, transformînd, de fapt, toată viața economică a evului mediu, cerceau și ele o garanție.

Decamdată însă regele nu lua și nu putea lua nici o inițiativă. Regii francezi din veacul al XII-lea, pînă la Filip August, vor fi numai niște teoreticieni ai regalității, cu oarecare tendințe spre absolutism, dar care se supun unor cerințe ale societății, care ea îi cere, îi aduce cu sila la o nouă datoric.

Intr-adevăr este o mișcare foarte serioasă, care în unele împrejurări poate să provoace cu mijloace mici rezultate mari. Ea aparține însă bisericii și fenomenului religios cu consecințe economice și sociale pe care ea l-a provocat și l-a condus. Putem spune, într-o formulă, că biserica este aceea care creează națiunea franceză și națiunea franceză este aceea care creiază regalitatea.

Oricine se apropie de izvoarele pentru secolul al XII-lea trebuie să constate o foarte mare deosebire față de secolul precedent. Acesta, am văzut, este epoca marilor feude, care, însă, nu cuprind în ele cituși de puțin ideea de opoziție necontentită, sprijinită pe cine știe ce principiu separatist, împotriva autorității regale. Regele se găsește bine cu acești feudali, și acești feudatari, afară de cazul ducelui Normandiei cînd ajunge a fi și rege al Angliei, se găsesc foarte bine cu persoana regală, la care recurg în anume momente și de țare sînt legați sub anume raporturi.

<sup>1</sup> Pe larg, în a noastră *Istorie a literaturilor romanice*, pe care sperăm a putea s-o tipărim în curînd.



Acești mari feudatari există fără îndoială și în secolul cel nou; îi întilnește cineva aproape la fiecare pas în paginile izvoarelor. Lucruri foarte însemnate sînt îndeplinite prin acțiunea acestor puternici, pe care regiile îi comandă numai în anume expediții, de mare însemnătate pentru toată viața franceză, ori îi convoacă pentru a căpăta de la dinșii anume sfaturi.

Dacă Champagne s-a împărțit în două — ramura de căpetenie, stingîndu-se la 1125, iar cealaltă, cea de Blois, care dădu și un rege Angliei, un șef de cruciată, pe Ștefan de Blois (†1154) —, dacă Vermandois trece la Hugo de Franța și, apoi, definitiv, la Flandra, dacă multe comitate mărunte s-au contopit prin căsătorii, în schimb Flandra, Normandia, Aquitania, rămîn ca formidabile puteri politice. Chiar atunci cînd regele Ludovic al VII-lea, fiul lui Ludovic al VI-lea, se căsătorește, cu solemnitate extraordinară și cu un sentiment general al însemnătății acestui act, luînd pe Aliénor, fiica lui Gulielm, ducele Aquitaniei, pentru ca, după cruciată să se despartă și să se mărite cu Henric, regele Angliei, el se numește doar, atîta vreme cît este soțul Aliénorei, și „duce al Aquitaniei”. Prin urmare regele Franciei însemna una, și ducele de Aquitania alta. Sînt două teritorii reunite, așa cum era, aiurea, reunită Normandia cu Anglia în titlul regelui englez, fără ca pentru aceasta Normandia să facă parte din regatul englez<sup>1</sup>. Sînt doi termeni, care stau alături și nu se pot adiționa.

Dar, în afară de Normandia și de Aquitania, care sînt neconfundabile cu autoritatea regelui Franciei, existau o sumedenie de feude care întimplător s-ar putea reuni, în anume forme durabile, cu autoritatea regală. Însă nu-și poate ascunde cineva un lucru: că aceste feude mari, care există, și se manifestă, și hotărăsc în anume momente, *nu mai sînt lucrurile de căpetenie în viața locală*. Separatismul politic francez, care nu e un separatism de opoziție, nici de revoltă, ci unul de necesitate, acceptat de toată lumea, și de regele însuși, care așteaptă dezvoltarea unui fenomen

<sup>1</sup> „Northmania quae est pars Galliae“, spune cronicarul; Suger, ed. Migne, p. 1232.

organic în curs de progres și nu încearcă a-i face violență grabind lucrurile sau smulgînd prin albia lor obiceiuri normale, anumite, *elementul cel nou în separatism este format de castele*. Natural, nu fiecare în parte: pentru aceasta erau prea multe și prea slabe, dar castelele laolaltă sînt acelea care domină întreaga viață politică a veacului al XI-lea. Izvoarele vorbesc la fiecare pas de dinsele, descriu, arată e m se întemeiază. Cutare alege un loc potrivit, lingă un drum frecventat, favorabil pentru acțiuni militare; pe acela îl întărește cu palisade, ridică în mijloc o dilmă, o *motte* și clădește pe dînsa un castel asemenea cu o casă din p. rțile noastre și din Balcani; clădiri secundare îi stau la aripi<sup>1</sup>.

Element le castelului sînt indicate de izvoare cu o curiozitate care arată că aceste clădiri din veacul al XII-lea sînt totuși un lucru nou, că în veacul precedent ele nū existau, că numai g nerația aceasta nouă, care se ridică după anul 1100, se găsește înaintea noului element de viață politică ce e te castelul. De unde s-a luat însă modelul castelului? De la castelul roman, spune arheologia curentă. Dar acest castel era cunoscut și în Apus, fără întrerupere. El n-are, în orice caz, decît un sens militar. Sensul de autoncmie judiciară, politică trebuie căutat aiurea.

Și atunci răsar în minte acele castele din Siria, semănite ici și colo, între dușmani și în mijlocul pustiului, avînd numai o legătură nominală cu regatul de Ierusalim, cu ducatul de Antichia, cu comitatul de Tripoli. Acolo autoncmia se impunea, și ea trebuia să fie asigurată prin toate mijloacele. Sistemul s-a părut comod și pentru împrejurările din Apus, și el a fost strămutat deci acolo.

Castelul formează o individualitate politică, el este ereditar, este o „hereditaria militiae possessio“: fiii și urmașii îl moștenesc. E nu numai o organizație militară, ci are și un rost politic deosebit, și am adăuga că și sub raportul judiciar este un element deosebitor. Nici o lege generală nu se întinde

---

<sup>1</sup> V. un castel tipic din această epocă în Caumont, *Manual d'archéologie* Cf. Suger, p. 1293: „mota, scilicet turris lignea superior V. și p. 1298.

asupra tuturor locuitorilor castelelor, ci fiecare dintre dinșii, prin provocare la duel, prin *lex duelli*<sup>1</sup>, pentru vreo socoteală personală sau de pământ sau politică, își creiază el justiția lui proprie. Prin urmare zidurile acestea ale castelului nu cuprind numai o mică armată<sup>2</sup>, o forță politică independentă și ereditară, dar cuprind și o justiție individualizată personală, fără tradiție, fără teorie și fără îndreptățire față de nimeni.

Și regele însuși acceptă această lege a duelului. Într-un moment, în lupta împotriva ducelui Normandiei, se propune, de ambele armate, ca, în loc să se bată ele, să se încerce regele Angliei cu regele Franciei, ca în *Iliada*, și singura obiecție pe care regele o înfățișează este că locul, un pod șubred, ar fi nepotrivit.

De jur împrejurul castelului se întind domeniile care aparțin castelanului în calitate de proprietar, cum am zice astăzi, și care în același timp îi furnizează și soldații, războinicii. De obicei se crede că în luptele castelanilor se întrebuintează forțe militare de caracter nobil. Izvoarele contemporane arată că toți țărani din raza de înriurire și de amenințare, de terorizare, a castelului, erau siliți — și de la o bucată de vreme sila se preface în obicei, în datină — să meargă sub ordinea seniorului. De altminterea regele însuși n-avea trupe care să se deosebească de ale unui senior, ci numai cete de casnici și doar, în plus, câteva mașini de război rudimentare, „mangunele”<sup>3</sup>. Și în luptele pe care regele, în calitate de vecin cu un castelan, el care e și posesor de mai multe castele, le poartă, se întâmplă foarte deseori ca el să fie biruit. Cu toate silințele lui Suger, abatele de la Saint Denis, prietenul din copilărie și sfetnicul lui Ludovic al VII-lea, iar mai târziu regentul Franciei în cursul expediției pe care Ludovic o face în Orient, de a masca lucrurile, înfrângerea regelui, care s-a lovit de zidurile unui castel și n-a fost în stare să-l ia, este evidentă. În această cronică regele e făcut

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 1282.

<sup>2</sup> „Nativi terrae in volae” stau la dispoziția castelanului; p. 1286.

<sup>3</sup> „Fundibulare”; *ibid.*, p. 1288, Pentru „curiales”, „domestici” ai regelui, p. 1279.

să vorbească de cutare turn care i-a răpit liniștea și l-a îmbătrinit<sup>1</sup>.

Cu toate silințele lui, de jur împrejur îi stau, în clădirile lor de piatră, oameni a căror micime sub raportul autorității este evidentă, dar a căror putere sub raportul concret este foarte simțită pentru rege. Stau toți aceștia care-i sfi-dează autoritatea, care-i taie drumurile, care împiedică orice circulație liberă în provincia regală.

Ni se spune, de exemplu, că regele nu putea să meargă pînă la Dreux, localitate foarte apropiată de centrul provinciei sale, fără să se lovească de acești castelani pe care nu era în stare să-i înlăture decît numai cu silințe de ani îndelungați. Cronica privește ca un moment glorios în cariera regală acela cînd el izbutește a înlătura acest ghimpe din mîna chiar a regalității, care era micul senior din vecinătatea capitalei sale.

Să aducem încă un caz: Odo, micul senior de la Corbeil, un castel de lingă Paris, credea că *el ar putea deveni rege* și, în momentul cînd se pregătea de expediție și altcineva voia să-l încingă cu sabia, el spune soției sale; nu, trebuie să mă încingi tu, pentru că plec castelan și mă voi întoarce rege. Prin urmare în înfringerile neconținute ale regalității, mărginită la un teritoriu așa de mic, dispunînd de mijloace așa de puține, se poate naște la unul mai îndrăzneț și mai încrezător, cum era Odo de Corbeil, și părerea că regalitatea însăși poate fi căpătată de castelanul care știe să reziste autcrității regale și s-o umilească<sup>2</sup>.

Dar cine ar crede că asemenea castele se găsesc numai pe teritoriul regelui, care e slab și pe teritoriul altora nu, s-ar înșela foarte mult. În orice provincie feudală e tot așa. Tot așa în Aquitania, în Flandra, în Anjou, în Normand' a chiar; numai cît, dintre toți feudatarii, este unul în stare, prin situația lui cu totul particulară, să zdrobească pe acești

<sup>1</sup> „Turris cuius devexatione pene consenui, cuius dolo et fraudulenta nequilia nunquam pacem bonam et quietem habere potui“; p. 1264.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 1297. — O armata regală de 700 de oameni abia, p. 1261.

stăpînitori de castele. Și *acesta dă exemplul regelui*, acesta îl învață ce ar putea să facă el însuși împotriva acestor microscopice individualități politice, care, însă, prin numărul lor și prin situația regalității față de dinsele, izbuteau să aibă la dispoziția lor întreaga viață politică a regatului. Acel singur feudal care poate începe acțiunea împotriva fărîmîțării extreme în care ajunsese secolul al XII-lea francez în ce privește puterea politică, este ducele Normandiei, ajuns rege al Angliei. El, în Anglia, are subsidiile din partea orașelor înfloritoare; acolo, în Anglia, e cuceritor, toate baronatele care se găsesc în insulă nu sînt anterioare intervenției sale militare, ci el le-a acordat, el, care, ca duce al Normandiei, a biruit la Hastings, a dărîmat statul anglosaxon, și din pămîntul care intrase în posesiunea sa și a dinastiei sale, a făcut, sub raportul politic, ce voia. A dat moșii credincioșilor, i-a ținut mai mult sau mai puțin în jurul lui, a fost totdeauna în stare să-i conducă și, dacă nu voiau să fie conduși, să-i lovească, să-i distrugă. El are, prin urmare, în afară de împrejurările particulare ale Franciei, care sînt aceleași și pentru rege și pentru oricare dintre feudatari, împrejurări particulare dincolo de strîmtoare, în Anglia. El e acel ce poate întreține o armată permanentă, care nu e redusă la contingentele gratuite, datorite autorității sale; el poate să întrebuițeze constrîngerea, fiind, la începutul unei ordini politice, creatorul și dominatorul acesteia; el poate scoate unei țări întregi, cînd dorește și cum dorește, toate mijloacele ei pentru a le arunca în luptele pe care le provoacă ambițiile și planurile sale.

În privința aceasta avem mărturii de cel mai mare interes în Suger. El ni spune cum Henric de Anglia a distrus aproape toate turnurile și toate castelele foarte puternice ale Normandiei, sau a introdus în ele pe ai săi și le-a îngrijit din propria sa vîstierie<sup>1</sup>. Prin urmare este vorba sau de prefacerea acestor castele în mijloc de stăpînire al lui sau de totala lor înlăturare.

---

<sup>1</sup> „Fere omnes turres et quaecumque fortissima castra Northmanniae aut eversum iri fecit, suos intrudens et de proprio aeraris procurans aut, si dirutae essent, propriae voluntati subrugavit“; p. 1282.

Am spus însă că regele nu se lovește numai de această autonomie a castelelor, pe care adeseori nu le poate răpune și pe care, cînd le răpune, el consideră aceasta ca un act esențial al stăpînirii sale, înaintea căruia cronicarii stau în uimire și zugrăvesc lupta dintre cîteva sute de oameni așa cum zugrăvește Polibiu sau Titu-Liviu una din marile lupte ale Romei, dar și că autoritatea regală, dacă ar tinde să meargă mai departe, s-ar lovi — nu mai vorbim de biserică, de loc dispusă să cedeze terenul, dar de viața locală, foarte puternică pe această vreme. Așa-numitul *pagus*, sau așa-numitele *partes*<sup>1</sup>, care nu înseamnă decît oraș, sau orașul cu satele din jurul său, teritoriul acesta, deci, își păstra o autonomie și putința de acțiune politică și militară proprie, care se poate urmări foarte bine în cursul acestor domnii de închipuită concentrare care sînt ale lui Ludovic al VI-lea și Ludovic al VII-lea. Orașe ca Limoges, Bourges, Parisul însuși, Chartres, Blois, pot să organizeze, cu înconjurimea lor împreună, adevărate oștiri, cuprinzînd pedestrime și cavalerie<sup>2</sup>; ele pot să încheie alianțe.

Vechea cetate galică, prin urmare, trăiește, acea cetate care se întîlnește sub atîtea raporturi la originea vieții franceze de mai tîrziu.

Cetatea aceasta continuă să aibă episcopi de care ascultă, sanctuare în jurul cărora se grămădesc toate speranțele și de unde pornesc toate îndemnurile, relicvii ocrotitoare, asemenea cu divinitățile sau puterile miraculoase ale orașului antichității<sup>3</sup>.

O viață orășenească, în înțelesul oamenilor de mai tîrziu începe să apară în vremea lui Ludovic al VII-lea și în regiunile flamande: alături de fel de fel de ambiții personale, de cadeți de familie care doresc o moștenire, de intriganți politici din nobilime, se vede cum începe a pulsa viața aceasta nouă a burgheziei. Conte de Flandra de la 1127 a fost omo-

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 1375, 1296.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 1290: „carnotensis, blesensis et dunensis exercitus“; p. 1292; „communitates patriae parochiarum“, cu preoții în frunte.

<sup>3</sup> Cîmîșa mamei Domnului, „Dei genitricis camisia“, la Chartres; p. 1311.

rit de prepositul de Bruges, și regele Franciei a trebuit să facă o expediție pentru a pedepsi orașul cu îngrozitoare suplicii: tragere pe roată și cîte altele.

Prin urmare ar crede cineva că, de vreme ce castelul domină și îndrăznește să sta în față regelui și-l umilește, îl învinge și-l amenință în exercițiul unei puteri regale cit de restrînse, că, deci, această societate nu va putea fi scăpată din dezordinea firească pe care o provoacă particularismul local și tendința aceasta de viață deosebită a fiecărui cot. Ei bine, nu: erau influențe mult mai puternice care trebuiau să scape Franța, teritoriul galic de odinioară, de relele urmări ale particularismului.

Și iată care erau anume influențele care siliau pe rege să joace rolul pe care el însuși, din propriile sale sentimente și cu propriile sale mijloace, n-ar fi fost în stare să-l joace.

Întii, este un foarte puternic element de unitate care s-a păstrat încă din vremurile carolingiene: amintirea lui Carol cel Mare nu dispăruse de loc. Aproape nu e cronică care să nu amintească în cuprinsul său, cu cutare sau cutare prilej, de viața glorioasă, liniștită, plină de o senină cultură pe care toate regiunile supuse marelui împărat o avuseră cîteva veacuri în urmă. Altele drepturi locale erau prin urmare în legătură cu Carol cel Mare: cutare minăstire, cutare Scaun episcopal sau arhiepiscopul avea o tradiție care începea din vremea carolingiană. Cînd era vorba de legături cu papa, vechiul împărat se ridica în toată amintirea donațiunii pe care o făcuse Scaunul roman, și de la această donațiune porneau raporturile de acum între Scaunul roman și viața cea nouă a Franciei. Se recunoștea și în veacul al XII-lea că din cauza lui Carol cel Mare în autoritatea regelui Franciei se amestecase caracterul imperial, că regele stăpînește și judecă „imperialiter”<sup>1</sup>, cu caracterul acesta împărătesc. Pentru aceia mai presus de toate gradele pe care putuse să le atingă. în dezvoltarea sa, feudalitatea, se fixa acea „sublimitas” pe care regalitatea o avea moștenită de la Carol cel Mare.

---

<sup>1</sup> Imperialiter in ius trahere, p. 130.

Rex et lex eandem imperandi accipiant maiestatem; p. 1283.

Carol trăia prin prestigiul pe care o mare personalitate istorică îl păstrează, prin influența pe care o exercită în legătură cu acest prestigiu veacuri întregi după dispariția sa. Sint anume figuri de care nu se poate libera omenirea; este o nobilă și binefăcătoare obsesiune care se desface pentru epocile următoare din faptele indeplinite de astfel de oameni sau din faptele care li se atribuie, pentru că ei ajung, de la o bucată de vreme, o personalitate rezumativă. Tot ce se petrece într-o anume epocă se strânge în amintirea numelui lor. Precum vechea viață de libertate, de vitejie, de glorie a Moldovei se adună sub numele lui Ștefan cel Mare, precum toate drepturile de pe vremuri ale Angliei sint cuprinse în noțiunea, devenită legendară, a regelui Eduard sau toată dreptatea din bunele timpuri ale Ungariei este concentrată în personalitatea, ajunsă fabuloasă, a lui Matiaș Corvinul, așa tot ce reprezenta ordinea, unitatea, garanția socială, cultura era Carol cel Mare. Dar poporul, în afară de tradițiile orale, are însă un mijloc de a păstra amintirea unei astfel de personalități excepționale: legenda și cîntecul. Am văzut ce rol mare joacă vechiul Cesar în eposul francez cel nou, care vorbește mulțimilor admiratoare de anume personalități din epoca eroică: Roland de la Roncevaux, arhiepiscopul Turpin, de anume scene: călătoria lui Carol cel Mare la Locurile Sfinte, luptele lui cu saracinii. Tot ciclul carolingian nu aparține vreunei epoci apropiate de zilele marelui împărat, ci unui timp cu mult mai nou. Aceste frumoase povestiri nu sint contemporane nici cu dinastia lui Carol, nici măcar cu cei dintîi regi capețieni, ci și prin singurul fapt că sint redactate în limba franceză, fie și în faza ei începătoare, ele arată epoca lor tîrzie.

E și natural să fie așa. Veacul al XII-lea era, prin continuitatea expedițiilor cruciate, prin faptul că aproape nu era feudal care să nu fi făcut drumul la Locurile Sfinte, care să nu fi purtat lupte împotriva saracinilor, care să nu tragă cea mai mare glorie din aceste călătorii în Orient — Robert de Normandia e un „atlet ierosolimitan“, Fulco de Anjou ajunge rege la Ierusalim, seniorul de Puiset devine vestit



prin participarea sa la intii cruciată<sup>1</sup> — străbătut de ideile  
ça și de sentimentele ce sînt cuprinse în această bogată poezie  
epică. Prin toate aceste isprăvi se lărgise orizontul spre aven-  
turi și ideal, se produsese silinți cu mult superioare vieții  
politice obișnuite.

Se formează *deci atunci atmosfera vastă de care eposul are  
nevoie și care în veacul al X-lea sau al XI-lea nu exista*. Marile  
personaje ale epopeii se puteau mișca în libertate; se găsisse  
modelul după care cîntărețul popular putea să-și croiască  
propriile scene de război. De altminteri, înșiși acești cîntă-  
reți populari nu puteau să apară decît în veacul al XII-lea,  
care el creează necesitatea lor socială. Carol cel Mare avuse  
pentru statul său „roman“ marea „schola palatii“, școala  
centrală de cultură, la care veneau învățați din toate părțile  
și care reprezenta însăși vastitatea imperiului său. De aici  
se trecuse la viața culturală mai mărginită din minăstiri, și  
apoi din centrele episcopale. Cu toate că această viață con-  
tinuă și în veacul al XII-lea, iată că se creiază și pentru so-  
cietatea laică un mediu potrivit culturii; un nou mediu  
cere cultura sa proprie. Acest mediu este castelul. Orice  
castel trebuie să aibă din cînd în cînd vizita „joculatorului“,  
(din care s-a făcut „jongleur“). Era un cîntăreț vagabond,  
care căuta înainte de toate, și care nu putea să caute altceva,  
atmosfera aceasta, plină adeseori de atîta sursă melancolică,  
venită din viața celor de acasă, care, ei, erau fără orizont,  
fără evenimente. Deci în această viață, pe care trebuia să o  
varieze, să o mîngiie, să o împodobească, „joculatorul“ își  
găsea rostul. Aducea oamenilor care vedeau doar pînă la  
strașină, cîntece de acestea ce se pierdeau în vastitatea ceru-  
rilor Orientului; ba chiar și oamenilor care nu văzuseră  
decît încăierările eventuale între țărani castelului vecin  
și ai castelului lor, le dădea spectacolul măreț al luptelor  
pe care marele împărat de odinioară, cu mii și mii de oameni,  
le purtase cu întregă imensa putere păgînă din Răsărit.

O dată însă ce Carol cel Mare trăia în cîntece, trebuia să  
se ivească — tocmai fiindcă figura lui era așa de frumoasă  
și acțiunea lui apărea așa de utilă oamenilor acestora, pră-

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 1287—8, 1303.

dați la fiecare pas de o nouă oaste, dintr-un nou castel, dorul de a-l avea în viața actuală. Și, astfel, nu regele *voia* să sameneș cu Carol cel Mare, ci societatea îl condamnă pe rege să joace, cu slabele lui mijloace, uneori caricatural, umilitor pentru dînsul, rolul străbunului.

Fiindcă de Carol și de dinastia lui, de întregul trecut dominat de marea lui figură, era legat numele de franc, regele trecea, oriînd apăsarea înaintea altei puteri, ca reprezentantul, am zice, al *francitații*, pe cînd ceilalți nu puteau să încapă în această noțiune. Dacă regele pornea cu cîteva sute de oameni ca să atace un castel, în castelul din Puiset sau Coucy erau oamenii din Puiset sau Coucy, iar acele cîteva sute de „familiari“ ai regelui, acelea erau francii; el era „rex Francorum“, „rex omnium Francorum“, avînd un „exercitus Francorum“. În acele neînsemnate oștiri improvizate se cuprindea toată tradițiunea militară și politică a Franciei biruitoare și stăpînitoare din vremuri.

Și tot de la Carol cel Mare, de la amintirea luptelor lui contra popoarelor vecine, pe care le-a biruit, le-a supus, le-a dominat, s-a păstrat în acest stat cu caracterul amestecat totuși noțiunea superiorității de rasă a francilor asupra celorlalți. Tot acestui fapt i se datorește ivirea conștiinței naționale a poporului francez. Această conștiință nu vine din prezent, nu e smulsă timpului de față prin așteptarea unui viitor, ci ea vine pe calea tradiției din epoca lui Carol cel Mare. Mărturiile sînt într-adevăr foarte interesante: împotriva ducelui Normandiei, ajuns rege al Angliei, un Suger nu poate să aibă o patimă puternică și continuă; de atîtea ori ducele regal se împacă și se aliază cu regele Franciei; îl servește. Cu toate acestea în conștiința aceluia cronicar, dar și în conștiința regelui care e lăudat și ale cărui fapte se povestesc de către dînsul, acel duce al Normandiei, în calitate de rege englez, reprezintă ceva străin. Căci iată ce se spune odată, cu ocazia unui conflict între regele Angliei și regele Franciei: „Nu e nici cuvenit, nici natural că francezii să fie supuși englezilor, ci ca englezii să fie supuși francezilor“.

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 1289.

Și aiurea spune Suger: „Nu cred că trebuie să povestesc anume lucruri, fiindcă mi-am pus în minte să păstrez pentru amintire faptele francezilor, și nu ale englezilor“. El știe că Normandia este o parte a Galiei; el are conștiința că unirea ducatului normand cu coroana engleză nu înseamnă o smulgere a Normandiei din cuprinsul geografic fixat și de Biserică, prin organizația ei galicană, al Galiei unitare, iar fiindcă și Normandia intră în alcătuirea geografică și bisericească a Franciei, Franța este una, Anglia alta, Lotaringia alta. Și, cum spune cronicarul aiurea, Franța este chemată a conduce toate aceste teritorii vecine; ea este aceia care, în orice împrejurări, trebuie să păstreze unitatea, întințitatea: *terrarum domina Francia*<sup>1</sup>.

Prin urmare iată un element de unitate: elementul care vine din trecutul carolingian. Alături întâlnim altele tot așa de puternice. Întii e marea influență a bisericii, și prin aceasta înțeleg nu numai influența Bisericii locale, galicane, ci influența superioară bisericească pe care o exercită papalitatea. Și una și alta au nevoie de regele Franciei. Biserica galicană are nevoie de regele Franciei stăpîn pe tot teritoriul francez, care să garanteze prin autoritatea lui politică unică și organizarea unitară a bisericii. I se părea că nu s-ar putea apăra contra unor anume atacuri, unor anume tendințe de încălcare decît cu o regalitate care să-i corespundă în ordinea politică. Regalitatea trebuie să se modeleze deci după rosturile bisericii galicane, pentru ca ea însăși să se simtă asigurată în prezentul și viitorul ei, și regele păstrează, ca și în veacul al XI-lea, înainte de toate caracterul de mare ocrotitor al Bisericii, „*ecclesiarum et pauperum defensor*“<sup>2</sup>.

Aceasta e misiunea lui cea dintîi. Suger nu uită să spuie la fiecare capitol că, dacă regele a întreprins o expediție împotriva castelanilor neastîmpărați și obraznici, n-o face numai din interesul lui ca rege, și n-o face în rîndul întîi din interesul lui ca rege, ci fiindcă acești seniori, în cea mai

---

<sup>1</sup> Cf. și p. 1283: „glorioasa d. regis Francorum liberalitate ducatum Northamaniae tanquam proprium feudum recepisset“.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 1272.

mare parte sălbatici, care închideau pe episcopi, tăiau degetele ce purtau inelul ca să prade această podoabă, care profanau bisericile, care sărăceau bunurile episcopilor și mănăstirilor vecine, ale sfinților tutelari, s-au atins de stăpînirea sau de prestigiul bisericii<sup>1</sup>.

Regele e dator să intervie fiindcă el continuă să fie un „advocatus ecclesiae”<sup>2</sup>.

În privința aceasta desigur că trebuie făcută o comparație între situația regelui francez, dator să intervie oriunde un episcop era atacat, oriunde o biserică era profanată, oriunde dreptul de stăpînire al unei minăstirii se găsea în primejdie, și între situația făcută de biserică la Ierusalim, după întia cruciată, conducătorului oștilor cuceritoare. Și Godefroy de Bouillon a fost numit „advocat al Bisericii Sf. Mormint”. Biserica se socotea stăpînă asupra statului care izvorise din cruciată; statul era al ei, și numai pentru că ea nu putea să exercite anume drepturi ale ei, să le prefacă în realități, de aceea recurge la un astfel de vechil cum era Godefroy de Bouillon. Și, chiar cînd el a primit titlul de rege, a continuat a fi înainte de toate, nu regele cuceririi sale, ci „advocat” al acelei biserici care ea ordonase cruciata, ea organizase expediția, ea trebuia să beneficieze de rezultate. În fond, situația lui Godefroy de Bouillon nu era deosebită de situația pe care Ludovic al VI-lea sau Ludovic al VII-lea o aveau pe însuși teritoriul francez, care era înainte de toate teritoriul bisericii galicane, față de care el nu era decît un vechil.

Prin urmare biserica galicană are, fără îndoială, nevoie de o autoritate regală cît mai întinsă, cît mai puternică; dar și papa din Roma are acea nevoie. Veacul al XII-lea înseamnă această luptă înverșunată între papalitate și între regalitatea germanică, care de la Otto I-iu înainte a resta-

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 1305.

<sup>2</sup> Restituire de castel „Deo et Sancto Dyonyisio”. Regele însuși e feudatariul martirilor („ipsi sancti martyres duces et protectores”) pentru așa-zisul „comitatus Vulcassini”.

<sup>3</sup> „Dominus Papa, manu erigens ecos, tanquam devotissimos apostolorum filios”; *ibid.*, p. 1268.

bilit imperiul de Apus. Împăratul cere toate drepturile asupra episcopilor care se găsesc pe pământurile sale; el înțelege să li dea feudele, să continue a fi șeful real al clericilor ca și al nobililor laici pe pământurile sale. Și, cum se știe, papalitatea, animată de mișcarea nouă de reformă din mănăstirea franceză Cluny, se împotrivesc acestei intenții. Împăratul ar vrea să facă din papă un capelan, iar papa din împărat numai un ostaș care cu sabia lui să-i aperse autoritatea. Lupta aceasta, foarte violentă, a durat timp de mai multe secole. Papa, în lupta lui prea grea, avea nevoie de aliați, și aliați naturali ai papalității împotriva împăratului german nu erau numai cetățile din Italia, amenințate în autonomia lor, dar și regalitatea aceasta, vecină, a regelui Franciei. Un șir întreg de papi au venit să-și caute adăpostul pe pământul francez.

S-au repetat prin urmare în veacul al XII-lea anume scene pe care le întâlnim în veacul al VIII-lea, când se stabilesc legăturile între papalitate și familia carolingiană. Pascal caută un sprijin la regalitate și la „biserica galicană“ în 1107; Gelasiu se refugiază aici la 1119; aici e ales Calixt, fost arhiepiscop de Vienne și rudă a reginei; aici apare, la 1130, papa Inocențiu. Papa izgonit vine pe teritoriul francez; e primit cu deosebită simpatie de rege, de fiul său, când acesta este unit în stăpânire; ei se prezintă înaintea papei, i se închină la picioare, primesc binecuvântarea apostolilor, îl întovărășesc pe drum. Un sinod special se ține pentru a-i făgădui ajutor; toate mijloacele de care dispune regalitatea franceză sînt întrebuintate în acest scop. Și, când papa izbutește să lege relații politice cu împăratul german, simplu „rex alamanicus“ sau „imperator teoticus“ pentru francezi, cu regele Angliei, vizitele făcute pe teritoriul francez aduc oarecare spor și în ce privește prestigiul regalității franceze față de acești vecini.

Și astfel de vizite nu erau, fără îndoială, fără urme în ceea ce privește însăși concepția pe care regele Franciei putea să o aibă despre drepturile lui și despre autoritatea lui. Când papa venea la dînsul, cînd nu-i cerea numai adă-

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 1263 și urm. 1330 și urm.

post, dar și sprijin, și simțea teritoriul francez sub picioarele sale, el, învinsul, izgonitul, cel lipsit de sprijin, prindea puteri noi pentru luptă. Aceasta însemna că în sufletul său recunoscător, care își amintea și de tradiția carolingiană, trebuia să se formeze ideea că, dacă s-ar împărți imperiul unitar al lui Carol cel Mare, s-ar putea ca *legitimitatea*, ca binecuvântarea Sfintului Petru, ca garanția de viitor să nu se găsească în partea răsăriteană, germană, dușmană bisericii, ci în aceastălaltă parte, apuseană, franceză, care continua să acorde sprijinul său puternic și loial papalității.

Papa și-a atribuit totdeauna dreptul de a crea împărați; el putea deci să-și aibă încă și alt atribut, acela de a fixa un de este sălașul cel adevărat al acelei puteri unitare care fusese odată în mâinile lui Carol cel Mare, care se făcuse în ale urmașilor săi și pe care germanii pretindeau să o strângă acum întreagă pentru teritoriul lor de dincolo de Rin.

Și, deoarece nu se putea prevedea sfârșitul luptei dintre papă și împărat, cel dintii trebuia să dorească totdeauna a avea un rege francez puternic, stăpîn pe tot teritoriul său, dispunînd de toate forțele regatului său, ca aliat permanent în lupta pe care o ducea împotriva pretențiilor imperiale.

Prin urmare iată că și biserica galicană, și papalitatea romană, ea și instinctul popular în legătură cu tradiția lui Carol cel Mare, aveau interes ca regalitatea aceasta să fie. Dar mai era ceva care trebuia să crească puterea regelui francez. Și iată anume ce: În luptele pe care regii Franciei le duc împotriva castelelor, lupte adeseori nenorcite, ei întrebuintează puteri din cale afară de restrinse. Nu se gîndește niciodată marele feudatar să-și trimită ostașii ori să se prezinte el însuși cu tot prestigiul situației sale pentru a servi pe Ludovic al VII-lea în lupta purtată pentru deschiderea drumurilor sale, pentru răzburarea urilor sale și servirea intereselor sale de familie. Cu totul altfel este însă atunci cînd regele Franciei e atacat în însăși autoritatea sa, în prestigiul său, în situația sa internațională de unul din acei dușmani de peste hotare pe care tradiția lui Carol cel Mare îi arată ca străini. Nu se poate spune îndeajns ce

enorm folos a adus regalității franceze regalitatea engleză prin interesele ei în Normandia, prin tendința ei de a lărgi cât mai mult aceste interese, prin dorința ei evidentă de a se substitui ea în anume domenii regelui Franciei. O gelozie feudală s-a ridicat pretutindeni împotriva feudalului celui mai puternic decât toți, care încerca să smulgă regelui drepturile lui și să-l împiedice de a îndeplini misiunea lui. Căci regele nu dispune numai de câteva sute de oameni, de „palatinii“ săi, de credincioșii săi, nu dispune numai de forțele minăstirilor, de forțele cetățenilor și orașenilor de pe pământurile sale, ci el dispune într-adevăr de generalitatea forțelor politice și militare ale regatului său. Toți feudații aleargă sub steagurile regale pentru ca să împiedice o stăpânire eventuală a normanzilor asupra lor, cu atât mai mult, cu cât feudatarii își dădeau seama că altfel era stăpânirea regelui, dispunând numai de forțele lor, forțe care se puteau acorda și se puteau retrage sau refuza, și altfel ar fi fost stăpânirea regelui Angliei, care, considerat ca străin, ar fi făcut să apese mijloace mai puternice de dominație asupra și pușilor săi. Regele acesta, cu bani, cu armată permanentă, cu un baronat absolut supus ordinelor sale, ar fi fost în stare să stabilească pe teritoriul francez cucerit o situație asemenea situației din Anglia lui.

Aceasta se simțea instinctiv de feudatarii francezi. Nicio dată apelul pentru lupta împotriva Angliei n-a rămas zadarnic. Și, chiar fără de acest apel, ei de la sine s-au grupat sub steagul Sf. Dionisie, care era steagul regilor Franciei, în legătură cu minăstirea unde se îngropaseră cei mai însemnați dintre dinșii și cu care, cu „martirii“ de acolo, cu moaștele sfântului de acolo, regalitatea avea, cum am mai spus-o, cele mai strânse legături religioase. Iată, într-una din aceste campanii, regele este ajutat de Robert de Flandra, de Teobald de Nevers, de ducele Burgundiei; într-altă expediție, Foulques de Anjou aleargă în ajutorul regelui. Nu mai vorbim de marele feudatar de Vermandois, rudă a regelui.

Arhiepiscopii și episcopii, toată Biserica galicană se grăbesc a-i da sprijinul. Și, la urma urmei, regele poate să conteze și pe contingentele populare, fiindcă în masa popu-

lară se simțea greu apăsarea micului senior, care lua pentru avariția lui, niciodată saturată, pentru poftetele lui de animal de pradă în ordinea politică, pentru mica lui Curte, pe lângă parazitul cel mare din castel, fiind și paraziții mai mici care cereau să fie săturați și ei; Țăranii erau mulțumiți cu stăpînirea bisericii, care cerea numai dijma, erau mulțumiți cu ocrotirea regelui, care respecta drepturile bisericii și nu cerea nimic pe lângă aceste drepturi, pe cînd feudalitatea aceasta de castel, această anarhică feudalitate, supărătoare pentru rege și pentru feudalitatea mare, era, în același timp, zdrobitoare pentru interesele economice ale țărănimii. Ea lua *tallia*, *la taille*, în grîne, dijma, daruri de tot felul <sup>1</sup>.

Dacă regii Angliei n-ar fi atacat Franța, poate că regii francezi ar fi mucezit în colțul lor din Ile-de-France și nu s-ar fi ridicat niciodată la însemnătatea pe care o cunoaștem mai tîrziu. Această dușmănie le-a dat puteri pe care ei înșii nu le nădăjduiau, și, fiindcă atacurile engleze erau foarte dese, s-a ajuns a se preface un exercițiu de autoritate, de natură mai mult ideală, într-un fenomen permanent, de ordine politică reală.

De altminteri, fenomenul acesta îl putem vedea și într-altă ocazie. Într-un moment din anul 1124, după o bună primire a papei, după un sinod la Reims, în care împăratul german a fost anatemisat, regele de dincolo de Rin, care purta coroana împărătească, hotărăște să pedepsească locul unde s-a ținut conciliul. Se iau atunci măsuri de apărare a teritoriului francez.

Consiliul la St. Denis cu „palatinii“, aducerea moaștelor pe altar pentru a se lua astfel îndatorirea, „în caz cînd altă țară ar îndrăzni să năvălească în țara francilor“<sup>2</sup>. Se alcătuește o imensă expediție de apărare a Franciei întregi (*tota Francia*), înaintea căreia regele de dincolo de Rin n-a îndrăznit să-și înceapă atacul. Fenomen foarte interesant<sup>3</sup>. Și atunci se proclamă „stăpîna pămîntului Franța“.

<sup>1</sup> Suger, *l. c.*, p. 1214 și urm.

<sup>2</sup> Si regnum aliud regnum Francorum invadere audeat.

<sup>3</sup> *Ibid.*, pp. 1318—9.



Deci și aici conștiința unei națiuni nu se produce sub efectul amabilităților dulcele ale vecinilor, ci sub loviturile acelea crude care se îndreaptă împotriva principiului însuși de viață al acelei națiuni. Cea mai mare binefacere pe care o poate primi un popor este zguduirea de energia cuceritoare a altui popor; aceasta creiază viața, care pe urmă se întreține singură din izvorul care a fost pentru întâia oară trezit atunci: toiagul lui Moise din Biblie, care face ca din stinca stearpă să iasă izvorul de viață este ura francă, pornită pe distrugere, a unui popor dușman.

Atunci apar contingentele tuturor provinciilor, tuturor episcopatelor și arhiepiscopatelor, a orașelor tuturor regiunilor Franciei: Flandra, Aquitania, Bretania, Anjou, și se poate zice că niciodată, în tot decursul veacului al XII-lea, nu s-a uitat momentul acesta mare care fusese. Steagul Sf. Denis nu era numai al regelui, dar al întregului regat, ca element de prezent și ca aspirație de viitor.

Cu mult mai puțină influență a avut cruciata. Ludovic al VII-lea s-a simțit dator să conducă în persoană o cruciată. Întreprinsă cu voia „arhiepiscopilor și episcopilor și cu sfatul fruntașilor țării, precum și cu învoirea papei”<sup>1</sup>, ea a fost foarte nenorocită. Primit mai bine sau mai rău la Constantinopol, el a condus foarte rău armata lui în Asia; a întrebuițat această expediție mai mult ca prilej de petrecere, din care a ieșit pe urmă divorțul lui de soția lui, de Alienor, și consecințele rele sub raportul politic ale acestui divorț. A zăbovit foarte mult în Italia de Sud, a trecut prin Roma, unde stă o zi. În tot acest timp, regatul a fost administrat de Suger. Se poate zice că importanța acestei expediții din punctul de vedere al regalității e nul; regalitatea pierde mai curînd prin această cruciată nenorocită, la care, cum am spus de la început, se realizează numai o parte foarte mică din feudali. Și e foarte interesant de constatat acest fapt: feudalitatea franceză se unește cu regele atunci cînd e vorba de luptă, de nevoile timpului împotriva Angliei sau împo-

<sup>1</sup> Archiepiscoporum et episcoporum de regni optimatum consilio, nec sine domini Papae assensu; *l. c.*, p. 1358.

triva imperiului; aceiași feudalitate nu se stringe de loc în jurul regelui, nu-l duce la biruință, nu-i ridică prestigiul, cînd e vorba de o modă devenită acum zadarnică, amestecată cu atîtea petreceri compromițătoare: a expedițiilor la Ierusalim. Dar regența îndelungată a lui Suger, care avea ca tovarăș un castelan credincios regelui și un alt cleric, regența aceasta, care se păstră mai mulți ani de zile și menținu liniștea în regatul francez, este primită așa de bine, încît se vede cite un feudatar de importanța contelui de Anjou care declară lui Suger că el este dispus să servească pe rege în orice, stînd la îndemîna lui la cel mai mic semn pe care-l va face<sup>1</sup>. Prin urmare regența aceasta de liniște, de ascultare, de biruință asupra micilor tilhari<sup>2</sup> din castele, care, măcar în momentul cînd au văzut un abate ca regent în fruntea țării, se încumetau a face să revie trecutul, aceasta înseamnă un nou și puternic serviciu pe care biserica îl aduce unității franceze sub rege. Se poate zice că, dacă Ludovic al VII-lea a lovit în autoritatea sa, în prestigiul său prin nenorocita expediție din Locurile Sfinte, lipsa lui din regat a adus un mai mare serviciu în acei cîțiva ani de zile, decît ar fi adus prezența lui.

Căci în acest timp biserica a putut să joace pentru întîia oară un rol pe care pînă atuncî nu avuse prilej să-l joace: rolul de a înlocui regalitatea, creîndu-i, prin acțiunea sa, inspirată de vechi, puternice și sacre principii, o situație la care ea însăși nu s-ar fi putut ridica niciodată.

*I toria poporului francez*, București, 1919, p. 109—137.

---

<sup>1</sup> Si necesse fuerit, vocetis me ad servitium regis, et certissime habebitis me paratum ad omnia quae volueritis ad servitium regis, pp. 1365—6.

<sup>2</sup> Coeperunt latrunculi per regnum passim erumpere; *ibid.*, p. 1201.

## STATE ȘI DINASTII

### LUPTA CU TURCII. I. — PÎNĂ LA CĂDEREA CONSTANTINOPOLULUI

Papalitatea și imperiul nu se distruseră așa de mult între sine prin lunga lor luptă, în care foarte adeseori se mersese alături de principiu, în legătură cu alte vitalități ce fuseseră atinse, cît cedaseră pe încetul unei încete transformări în spiritul omenirii apusene, care, după concepția medievală, era obișnuită să nu părăscască formele pînă la totala lor istovire, pînă la dovada, deplin făcută, că nu li se poate inspira un suflet nici prin adausul factorilor morali ai timpului nou.

Conciliul de la Basel ajunsese a se declara formal contra papei unic, a lui Eugeniu al IV-lea, care nu putea admite îngustarea veniturilor sale și încă mai puțin supunerea acțiunii sale la controlul și revizia conciliilor generale. Acel care se considera ca singurul șef îndrituit al Bisericii lui Hristos chemase la Ferrara — de unde a fost strămutat apoi la Florența — un alt Conciliu, *alsău*, și mai „general“, fiindcă era să reicie opera de Lyon, unirea cu creștinătatea răsăriteană, și izbutise să aducă la dezbateri în acest sens sub preșii lenția sa pe împăratul total ruinat al Constantinoplei neconținut asediate, Ioan al VIII-lea, pe patriarbul lui, Iosif, pe fruntașii clerului oriental, între care și mitropolitul moldovean Damian, și, după cîteva luni, acolo la Florența se incheie actul de unire între biserici, care trebuia să ridice esențial prestigiul Romei papale.

Pentru „părinții de la Basilea“ însă era vorba numai de un „conventiculus“, și hotărîrea lor de a merge pînă la capăt contra tiranului nu fu influențată de o adunare care era privită ca o simplă demonstrație ilegală. Stăruințele unor prelați francezi ca Allemant găbiră deciziunea plină de răspundere, care făcea din noul papă ce trebuia să fie ales simplul delegat. cu puteri mărginite, al unei republici

creștine ce-și avea Parlamentul. Astfel, după actul de depunere din 25 mai 1439 ducelui de Savoia, Amedeu al VIII-lea, om cu multe rude și cu ațiția prieteni, fu ales, pentru importanța sa politică — și aceasta excludea tocmai puțința rolului bisericesc, și consimți, se resignă mai curind, a primi întreita coroană sub numele de Felix al V-lea. El nu era să reușească niciodată a-și crea legăturile necesare și a-și impune autoritatea.

Întrebarea era care va fi atitudinea puterilor creștine, a regalităților naționale, elementul viu al epocii.

Carol al VII-lea se folosește pentru a impune bisericii Pragmatica de la Bourges. În Germania, după moartea împăratului Sigismund, dieta de alegere a succesorului său se declară neutră. Actul de depunere al lui Eugeniu e înfirmat de dieta de la Maiența; ideia unui nou Conciliu general apare chiar; deocamdată — pregătire pentru epoca lui Luther — țările germane vor fi conduse sub raportul bisericesc de singuri episcopii lor. Iar la 1446 se face împăcarea lor cu papa înlăturat pe nedrept. Urmașul lui Eugeniu, Toma de Sarzana, ca papă Nicolae al V-lea, va fi aplecat să încheie un concordat și cu prinții de peste munți.

În aceste împrejurări, cu o papalitate amenințată, dușmănită, insultată, care iese și după împrăștierea Conciliului cu o evidentă scădere de prestigiu din toate încercările la care fusese supusă, nu poate fi ceva mai firesc decît ca această creștinătate, deprinsă a trăi împreună, să-și caute aiurea acca unitate cu care de atîtea veacuri era deprinsă.

Unde putea ea să fie aflată?

Întîi în lupta contra turcilor.

Cînd aceștia intră la început în conflict cu creștinătatea de la sfîrșitul evului mediu, ciocnirea are loc în Asia Mică, cu acelea din rămășițele statului selgiucizilor care aveau țărîmul anatic al Mediteranei. În luptele de la Smirna (1346), la care participă deosebite elemente creștine, ale unei adevărate Ligi, e vorba însă, evident, numai de o continuare a cruciatelor, pentru a servi anumite interese ale comeișului italian ori pentru a feri pe ospitalierii din Rodos

de o lovitură din partea vecinilor dușmani. Cutare povestire privitoare la biruința noilor cruciați contra ostașilor lui Umur-beg nu uită minunea, neapărată, care s-a produs în folosul luptătorilor pîntru Hristos, dar turcii nu apar ca țintă de căpetenie a unei lupte menite a înlătura prezența lor profană de pe un teritoriu care de drept, în puterea celor mai depărtate amintiri și celor mai mari tradiții, ar fi al reprezentanților civilizației contra barbariei. Ei sînt numai „turci infideli“, și atit. E un incident dintr-un vechi și uriaș război pe care alții, ca Lusignanii din Cipru, îl poartă tot așa de bine contra acestor păgîni, ca și contra celor din Egipt (atacul regelui Petru I-*u* contra Alexandriei, la 1365).

Totuși la 1365 ospitalierii capătă, alături cu alianța genovezilor, interesați în aceste regiuni, a marchizului de Montferrat, cu pretenții orientale, pentru a se izgoni, anume, turcii cei noi din emiratul lui Osman, și în special din imperiul de Constantinopol, unde, chemați de Ioan al VI-lea Cantacuzino, ținuți, pentru ușurință, într-un lagăr de disponibilitate, ei ocupaseră Galipoli, apoi drumurile de comerț la vest și nord-vest, așezindu-se, de curînd, și la Adrianopol<sup>1</sup>. Peste cîteva luni Amedeu al VI-lea de Savoia, Conte Verde, se imbarcă, în fruntea unei cruciate cu elemente aparținînd mai multor națiuni, pentru ca să ajute în această regiune a înaintărilor turcești pe ruda sa, împărăleasa Ana, mama lui Ioan al V-lea Paleologul. El va lua Galipoli, depozitul flotei emirului osmanliu Murad, va rătăci în Marea Neagră, într-un timp cînd Cesarul constantinopolitan vede la Buda pe regele angevin al Ungariei, Ludovic cel Mare, întreține relații de prietenie cu o parte din bulgari și poartă dușmănie altei părți: Ioan trece spre țările sale prin Banat, unde-i fac primire de cinste, lui și regelui, cnezii români de la Caransebeș. Coaliția creștină contra noii și marii primedjii începe astfel a se desemna.

În Apusul german și romanic n-a venit încă vremea pentru ca o conștiință clară a acestei primejdii să se pronunțe. La

<sup>1</sup> Iorga, *Philippe de Mézières*, Paris, 1895, p. 272.

1389 se plănuia o expediție numai pentru a scoate pe turcii asiatici din Armenia Mică, al cărui rege pribegea prin Apus<sup>1</sup>. Emirul osmanliu era considerat ca un bun viteaz, ca un perfect cavaler, din nenorocire păgin, poate numai încă păgin, și fără nici un sentiment de respingere se vorbea acolo de Murad-beg, „l'Amorat Bacquin“, care „tot cîștigă țări“<sup>2</sup>, și mai tirziu de fiul său, Baiezid: „Baldasar-bacquin“.

Cruciata contelui de Eu fu numai o încercare de ajutor făcută în folosul regelui Ungariei, Sigismund de Luxemburg, pe care-l știau rudă de aproape a Case de Franța<sup>3</sup>. Pentru a izgoni pe uzurpatori se porni marea expediție care fu oprită la Nicopole, deși se știa că trebuie să meargă spre Varna, pentru ca vase venețiene să ducă pe cruciați la Constantinopol, unde așezindu-se Sigismund, s-ar fi realizat acel vis de nou împăriu latin pre care-l avuse Ludovic<sup>4</sup>. Cînd cavalerii francezi ai lui Jean sans Peur, conte de Nevers, fiul ducelui Burgundiei și viitor duce el însuși, uniți cu unele contingente germane, între care se afla și Hohenzollernul de la Nürnberg, se aruncară asupra spahiilor lui Baiezid, la Nicopol, pentru a se zdrobi, în plin avînt, de cetățuia, apărată mîștoșugit, a isnicerilor aceluiași, răsunetul fu mare în Apus. Atîția dintre luptătorii creștini fusoră hăcuți, din zori și pînă-n seară, pe locul bătăliei, ceilalți erau ținuți în prînsoare, cerîndu-se de la ei un mare preț de răscum-părare. Sigismund ajunsese, pe la Chilia și prin gurile Dunării, numai ca fugar la Constantinopol pentru a reveni în statele sale prin Dalmația, după înconjurul întregii peninsule a Balcanilor; dar părerea generală la occidentali era aceea pe care, ca după Poitiers, viteazul învins o are despre cel învingător, o tabără a cavalerilor timpului despre cealaltă, doar cu osăbirea religiei. Totuși de Mézières va plînge

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 466.

<sup>2</sup> Același, *Thomas de Saluces*, p. 187, no. T.

<sup>3</sup> *Ibid.*

<sup>4</sup> Același, *Veneția în Marea Neagră*, în *Analele Academiei Romane*, XXVI, p. 1089.

„marcă rușine a credinței și a creștinătății“<sup>1</sup>, și va îndemna la reluarea luptei cu ajutorul Ungariei și al „ostașilor creștini de la hotarele Ungariei și de aiurea“<sup>2</sup>. Se și începu strângerea de mijloace „pentru a ajuta creștinătatea din Grecia și din celelalte părți răsăritene“<sup>3</sup>.

În aceste regiuni un stat avea interese decisive: republica Veneției. Ea nădăjduia să strângă sub steagul slintului Marcu toate micile formațiuni balcanice, în discordie, și pentru aceasta i se părea că noul element de zbucium, noul factor de slăbire pe care-l aduceau turcii, a căror răpede înălțare nu putea fi măcar biruită, ar putea să fie de oarecare folos.

Deci, în cele dinții timpuri, Murad e privit ca „prea iubitul prieten al domniei noastre“, cu care se dorește „pace desăvârșită și prietenie frățescă“. I se trimit ciini, din cei care-i plac, cum vor plăcea sultanilor din secolul al XVI-lea, și, la un moment dat, li s-a părut chiar, acestor turci, că venețienii ar fi gata să li acorde un ajutor militar. Pe de altă parte grecii arătau pentru năvălitori, care ar putea să-l apere de cușirirea „latinilor“, odioși pentru deosebirea confesională, o simpatie deosebită, și Teodor Paleologul întreținea în Moreia lui cele mai bune legături cu dînșii.

Cînd, înaintea unei coaliții slave, la care ia parte și Mircea munteanul, Murad e ucis la Cosovò, în mijlocul biruinței lui, Signoria arată prin ambasador părerile ei de rău: „Am avut cunoștință de moartea aceluiași prinț Murad, și am simțit mare nemulțămire, căci l-am privit totdeauna ca pe un prieten deosebit, și l-am iubit pe dînsul și țara lui“. Și, mai departe: „Precum am iubit sincer pe tată, astfel iubim și sintem aplecați a iubi pe fiu și stăpînirea lui și a-l privi ca pe un prieten cu totul particular“.

<sup>1</sup> La grant vengingne de la foy et de la crestienté; *Philippe de Mézières*, p. 501.

<sup>2</sup> Ces gens d'armes crestiens des frontieres de Honguerie et d'ailleurs; *ibid.*, pp. 493—4.

<sup>3</sup> Pour s'accourir et aider la chrestiente de Grèce et des autres parties orientales; *ibid.*, p. 501.

Peste puțin însă Baieziid arată de ce este în stare. Veneția se îngrijorează; ea începe a vorbi în numele creștinătății: „Puterea lui Baieziid“, spune guvernul republicii, „a crescut mult și pare că trebuie să crească din ce în ce, pentru cea mai mare pagubă a creștinătății, pe uscat și pe apă“. La 1393 se arată chiar teama ca nu cumva emirul să se așeze în Constantinopol. Și iată îndemnul către papă, către împăratul de Apus și chiar către „alți regi și prinți din lume“.

Când aceștia aleargă în sfârșit pentru a se prăbuși la Nicolopol, Veneția-i vede mergând biruitori spre Varna. Uitând de declarațiile de „sinceră afecție“, bazate pe „iubirea tradițională“, făcute de curînd lui Baieziid și „baronilor“ lui, ea se omdeste la cazul cînd „regele Ungariei ar veni în părțile Constantinopolei“<sup>1</sup>.

După catastrofă entuziasmul cade subit, din ambele părți, și din partea Veneției, dar Baieziid nu mai e acum, ca în ajunul expediției, „împăratul turcesc“ și „prietenul“, ci „preacălosul turc, dușmanul numelui creștin și setos al singelui creștin, pentru pieirea religiei și a credinței creștine“<sup>2</sup>. Concentrarea creștină se arată astfel în mers, și în curînd acțiunea de simplă apărare deocamdată, speranța de un nou asalt, de altă parte, merit a libera ținuturile ocupate, se colorează de motivul care va însemna și mai clar noul element de unitate între națiunile despărțite prin limbă ca și prin hotare: spiritul Renașterii.

Să-l cercetăm deocamdată numai în ce privește acest raport cu ideia noii lupte creștine care numai în rare cazuri va mai vorbi, ca ultim scop, de acel Ierusalim de pe pămînt care trebuie cucerit înainte de a se ajunge astfel la splendorile fericite ale celuiilalt Ierusalim din ceruri<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Casu quo rex Hungarie veniat ad partes Constantinopolis; *Veneția în Marea Neagră*, p. 1090.

<sup>2</sup> Immanissimus Turchus, christinai nominis hostis et christiani sanguinis sitibundus, exitio religionis et fidei catholicae: cf. *ibid.*, p. 1090.

<sup>3</sup> Iorga, *Notes et extraits*, I, partea 1-ii, p. 96 și urm. și *Nuovo Archivio Veneto*, XI, I.



Lăsînd la o parte deocamdată constatarea, devenită comună, că Renaşterea nu începe la momentul care se fixa odinioară pentru revoluţia în spirite produsă de dînsa, vom releva că a doua zi chiar după Nicopol locurile ocupate de turci preocupau pe mulţi, chiar simpli negustori în călătorie de afaceri, din punctul de vedere al amintirii clasice, capabile de a strînge pe toată lumea contra profanatorilor.

Un veneţian mergînd la Tana caută, citînd versuri din Virgil, pretutîndeni rămăşiţele antice: ale lui „Pius Aeneas“, ale lui „Priamides Elenus“, ale lui Ulise, care i se pare a fi fost prin Cefalonia, ale lui Homer, care ar fi din Arcadia, ale „Lacedemonici, odinioară înfloritoare“, ale lui Menelau, „grecul acela care a fost soţul nenorocit al frumoasei, dar lascivei Elena“, ale acestei Elene înseşi, care şi-ar avea templul la Citeron, ale lui Apolon la Delfi. La Troia vede „rămăşiţele cctăţii puternice, muntele Ilicn, în care răsar uriaşcele semne ale zidurilor, răsare o mare parte din palatul regelui care n-a fost încă distrus din temelie; căci sînt în el grinzile de marmură, şi figuri admirabile se văd sculptate“. Cu durere înseamnă pretutîndeni ca lucruri actuale paraclise modeste, adăposturi sălbatiche de călugări, cîmpii pline de „scai şi de măslini sălbatici“ — *rubeos et virentes oleastros* — prădăciune, pustiu, tainiţe de fiare. Barbarii care s-au strecurat în aceste ţinuturi îl umplu de revoltă.

Căci respectul acesta pentru marile lucruri vechi, scriba faţă de profanarea modernă face pe scriitorul anonim să taxeze de barbari pe noii locuitori, prin cucerire, ai acestor locuri. Şi el vorbeşte cu spaimă parcă de flota din Galipole, a emirului osmanliu, gata de a porni în fiecare moment contra creştinilor, ale căror interese i-ar fi adus aici altfel decît ca pe nişte smeriţi prieteni.

Peste cîţiva ani, la 1416, conflictul ce se putea aştepta între turci şi veneţieni, care-şi dăduseră sama în sfîrşit că nu pot aştepta nimic folositor pentru expansiunea ca şi pentru comerţul lor de la puterea păgînă, în veşnică sporire, care răsărise în Orient, se producea. „Căpitanul“ flotei veneţiene, Petre Loredano, ciştiga, la Galipole chiar, în această „gură“ a Constantinopolului, o mare biruinţă, pe

care în frumos stil latin o cântară lui „Lauretanus“, în legătură cu laurii dobândiți de dinsul, cei de acasă.

Dar lumea creștină — fără a mai vorbi de împăratul bizantin decăzut, ai căror supuși preferau și acuma pe necredincioșii latinilor — rămase cu totul indiferentă față de această izbîndă. Împăratul Sigismund denunțase la Constanța pe venețieni ca înțeleși cu păgînii<sup>1</sup>.

Nimic în cronici, nimic în corespondența diplomatică, nimic la pap litatea dezbinată. La propunerile timide ale lui Manuil „pentru binele creștinilor“, se răspundea de Signorie, la me putul anului următor, că republica e dispusă doar să dea două corăbii, dacă se dă cite una de cei direct amenințați de către o mai mare întindere a turcilor: ospitalierii, ducele Arhipelagului, genovezii din Chios și Mitilene, iar, dacă aceștia merg pînă la două galere, ea va da dublul. Ar fi o liga pe doi, trei ani cu caracter public, evident pentru a încerca să intimideze pe sultan, împiedecîndu-l de la alte acte de ostilitate<sup>2</sup>. Și astfel nu se făcu nimic. Veneția mergea, grăbită, spre pacea cu Mohammed I-*iu*, încheiată la 1419, și în curînd relațiile ei cu împăratul de la Bosfor erau să se strice.

Acesta din urmă încercă, la 1420, o altă alianță, între republică și regele Ungariei. I se răspunse de Grigorie că papa Martin, ca și regele Poloniei, ba chiar burgraful de Nürnberg, credincios tradițiilor de la Nicopol, au stăruit în zadar pentru o împăcîre cu acest vecin unguresc, care se afla în luptă pentru Dalmația. De acuma înainte împăcarea, firește, nu mai putea să însemne acea luptă comună în care armata de uscat a unuia ar fi fost sprijinită de puterea navală a celeilalte părți<sup>3</sup>. Împăratului Manuil, asediat de turci, în 1422, i se recomanda din Veneția, pînă la un ajutor continuu zăbovit, o alianță cu Genova, cu ospitalieni și cu „așii care i se vor părea“; astfel Republica e gata să se

<sup>1</sup> *Notes et extraits*, I, p. 236.

<sup>2</sup> Cf. *Dardanelele*, în *Analele Ieruzalemiei Române* pe 1915, cu *Notes et extraits*, I, pp. 258-9.

<sup>3</sup> *Ibid.*, p. 301.

ofere ca mediatoare față de sultan<sup>1</sup>. Turcii putură în voie să spargă zidul bizantin de la Corint, Heximili n, și să prade în Moreia<sup>2</sup>.

Numai puțința de a se așeza în Salonicul pe care Paleologii nu-l mai puteau ținea aduse o nouă ruptură cu turcii. Orașul fu atacat de sultan, dar în cursul lungului asediu nicăiri în Europa occidentală nu se acordă cea mai mică atenție primejdiei în care se găsea, în acest Orient bizantin, al doilea oraș după Constantinopol. Veneția însăși asigură pe împăratul grecesc că Salonicul n-a fost ocupat decât numai pentru a împiedica stabilirea acolo a *altor* creștini neprielnici bizantinilor înșiși: era vorba de genezezi, în dușmănie ascunsă cu vechii lor rivali<sup>3</sup>. Dacă împăratul cellalt, care era și rege al Ungariei, Sigismund, se oferea să încheie cu dogele o ligă în care el ar lucra pe Dunăre și pe mare, pregătind, cu meșteri venețieni, și o flotă osebită a sa, dacă el propunea ca al treilea membru într-o ligă „foarte strinsă“ pe ducele de Milan, vechiul său aliat, i se ceru ca o condiție coborîrea lui însuși în „Grecia“ cu „caste puternică“, și pînă la Salonic (1425—6)<sup>4</sup>, ceea ce el nu va putea să facă<sup>5</sup>. Și, pierzînd Salonicul, republica va încheia cu sultanul o nouă pace de abdicare (1430).

Sigismund, care așezase în Banat, încă de la 1419, pe un florentin, Filippe de'Scolari, care, ca *șpan*, conte de Timișoara, era cunoscut acum sub numele de Pippo Spano, statornic luptător contra turcilor, era așteptat în „Grecia“, cu românii ocrotitului său, noul domn muntean, Dan al II-lea, la 1427, cînd făcu o expediție, prea curînd întreruptă, dincoace de munți: în această campanie, cu vădit caracter de cruciată, el avea lîngă dînsul și pe don Pedro, prinț portughez, venind din Veneția<sup>6</sup>. La 1429 împăratul-rege

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 323.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 335.

<sup>3</sup> *Ibid.*, p. 394.

<sup>4</sup> *Ibid.*, pp. 409—10, 431—5.

<sup>5</sup> V. somația venețiană în acest sens, *ibid.*, p. 493.

<sup>6</sup> *Ibid.*, p. 452 și nota 3.

așeza la Severin pe teutonii lui Klaus de Redwitz<sup>1</sup>. Dar în același an el declara că a fost silit a încheia cu dușmanul un armistițiu de trei ani<sup>2</sup>. Și după aceea negocieri urmară la Florența, dar Veneția refuză absolut să trimită vasele ei pe Dunăre, ambele maluri fiind în puterea turcilor<sup>3</sup>. La urmă, în ajunul chiar al catastrofei, Republica admisesese în sfârșit ca, în cazul expediției personale a regelui, ea să expedieze o parte din flotă „oriunde între Dunăre și Mare”<sup>4</sup>.

După pierderea Salonicului, genovezii merg așa de departe în ura lor față de venețieni, încît cer concursul turcilor contra acestor rivali creștini, la Tenedos și aiurea, unde s-ar putea încerca o lovitură. Ei se bucură că vase turcești au atacat din nou, la 1432, pe cele venețiene, ațîțind astfel focul patimei<sup>5</sup>.

Prin Sigismund al Ungariei se făcu, în 1437, cererea lui Ioan al VIII-lea, noul împărat bizantin, de a li ajutat de venețieni ca să ia parte la sinodul din Florența pentru unirea bisericilor<sup>6</sup>. La Veneția veniseră și soli de la părinții din Basel, care voiau ca sinodul de Unire să fie adunat de ei prin Friul ori la Padova<sup>7</sup>. Se zvonea și de aducerea împăratului grecesc pe vase provențale, pentru ca sinodul să se ție la Avignon<sup>8</sup>. Prelați din Orientul întreg veniră la Ferrara, apoi la Florența cu Ioan și patriarhul lui, Iosif; și reprezentanți ai bisericii moldovenești, pe lângă ai Rusiei, ai Armeniei, ai Georgiei. Împăcarea între cele două biserici trebuia să contribuie la formarea unui spirit unic în lupta generală a creștinilor contra primejdiei comune care erau turcii.

Ea zăbovi. Sigismund nu mai era acuma în viață, și noul împărat-rege, prințul austriac Albert, care luase, în dietele

<sup>1</sup> *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, 1920, p. 65.

<sup>2</sup> *Notes et extraits*, I, pp. 492—3. Veneția-i dăduse arme (*ibid.*).

<sup>3</sup> *Ibid.*, p. 494.

<sup>4</sup> *Ibid.*, p. 504.

<sup>5</sup> *Ibid.*, pp. 546—7, 552.

<sup>6</sup> *Ibid.*, III, pp. 11—2.

<sup>7</sup> *Ibid.*, p. 12, nota 1. Și Udine fusese în discuție.

<sup>8</sup> *Ibid.*, p. 16.

de la Nürnberg și Maiența, partea reformatorilor bisericești (1439), nu dănuise mult, perind în lagărul scos contra „dușmanului ereditar“. Cu greu regele Ungariei care urmă de fapt lui Albert, polonul Vladislav, pus de Ioan Hunyadi, românul care ajunsese adevăratul șef al regatului, va fi adus a rupe o pace abia încheiată cu turcii<sup>1</sup>.

Încă din 1442 un sol bizantin arătase în Apus rcaua stare-n care se găsea „Ungaria și toată creștinătatea“<sup>2</sup>, dar Veneția nu răspunse alta decît că așteaptă să vadă ce va face noul împărat german, din aceeași Casă de Austria, Frederic<sup>3</sup>.

Inițiativa n-o putea lua decît papa, care avea tot interesul la aceasta, cum îl avuse Urban al II-lea în proclamarea întîii cruciate. Ca stăruitor se găsi un prelat de o mare energie, cardinalul de Sant'Angelo. Încă din 1442 era vorba de vechiul plan al tăierii la Dardanele a comunicațiilor între turcii asiatici și europeni<sup>4</sup>. Ungurii și românii lui Hunyadi singuri rămîn să se lupte cu turcii năvălitori prin pasurile muntene și ardelene. În 1443 între Frederic, care avea și el pretenții asupra Ungariei, și Vladislav se face o înțelegere pentru cruciată, care trebuia să apuce prin Țara Românească<sup>5</sup>. Expediția se făcu însă prin Serbia, cu singurele contingente ungurești și sirbești: cardinalul de Sant' Angelo, întovărășind, dădea caracterul de cruciată<sup>6</sup>.

În 1443 era vorba ca dieta din Nürnberg să unească sforțările împăratului și ale electorilor<sup>7</sup>. Cancelariul Schlick era pentru alipirea la expediție; el recunoștea că aceasta o reclamă, nu numai „gloria și onoarea lui Frederic și a „nației germane“, ci și „datoria împărătească“: un întreg proiect era alcătuit de dînsul. Creștinii ar trebui cu toții să aibă pentru legea lor căldura pe care dușmanii o arată față de

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 182—3, 187.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 83.

<sup>3</sup> *Ibid.*, p. 83. Cf. p. 101, no. 3; p. 103, no. 1.

<sup>4</sup> *Ibid.*, p. 100.

<sup>5</sup> *Ibid.*, p. 107.

<sup>6</sup> O scrisoare a lui, *ibid.*, p. 107 și urm.

<sup>7</sup> *Ibid.*, p. 111.

islamism<sup>1</sup>. Revenind asupra acestei teme, Schlick anunța dorința lui ca Frederic însuși să ia crucea și, în același timp, *sa se ceara participarea lor creștinilor din Franța și din Anglia*. Printr-o acțiune energică *s-ar putea libera și Asia*<sup>2</sup>. Și pentru ideie era și acel curios spirit, a toate cuprinzător și chinuit de neastîmpăr, odrasla Piccolominilor toscani, Aeneas-Sylvius (născut la 1405 în Cossignano), care fusese secretar al părinților de la Basel, ajutase pe Frederic în misiuni la Roma, Milan și Neapole, pentru ca apoi, părăsind pe Felix al V-lea, să fie numit episcop de Eugeniu. Cutare corespondent al cardinalului de Sant'Angelo vorbea de interesul comun (*commune incendium*), de intenția „sciților“, a „sarmaților obsceni“, a „monștrilor“ umani de a lua însăși Italia (*regnum Italiae*)<sup>3</sup>. Veneția stăruia încă din 1443 pentru pacificarea Italiei<sup>4</sup>. Se spera ajutor naval, de la regele Aragonului<sup>5</sup> și de la ducele Burgundiei, care și-ar trimite galelele de la Nizza<sup>6</sup>. Venețienii își arătau fațăș credința că turcii s-ar putea „să iasă din Grecia“<sup>7</sup>. Se aștepta luarea Galipolei și a Salonicului, a Maroneii și Panidului, a Ianinei, Avlonei, Caninei, Argyrokastrului în folosul lor.

Va fi o răscoală a creștinilor supuși, scrie venețianul Cocco: teama e numai să nu fugă turcii prea iute<sup>8</sup>. La plecarea cardinalului de Sant'Angelo spunea cu încredere că „poate se va sfîrși anul acesta cu turcii dincoace de mare“.

La Varna, spre care țintiseră cruciații de la Nicopol<sup>9</sup>, o catastrofă aștepta însă pe creștini, în oastea cărora se aflau, iarăși, unguri și alți luptători ai lui Hunyadi, flota creștină neputînd interveni<sup>10</sup>, iar genovezii dînd trecere turcilor.

<sup>1</sup> *Ibid.*

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 112.

<sup>3</sup> *Ibid.*, p. 157 și urm.

<sup>4</sup> *Ibid.*, pp. 121—3.

<sup>5</sup> V. și *ibid.*, p. 177.

<sup>6</sup> *Ibid.*, pp. 116, 13 $\frac{1}{2}$  (armarea vaselor de la Nizza), 167.

<sup>7</sup> *Ibid.*, p. 15 $\frac{1}{2}$  (pp. 177—9).

<sup>8</sup> *Ibid.*, p. 160.

<sup>9</sup> Era vorba ca oastea să treacă pe acolo chiar; *ibid.*, pp. 175—6.

<sup>10</sup> Pentru acest „defectus“ v. *ibid.*, p. 196.

Într-un asalt cutezător, tânărul rege fu ucis; cardinalul de Sant'Angelo dispăru, omorît poate, spune Aeneas Sylvius, de unguri chiar, care-i atribuiau dezastrul<sup>1</sup>.

Încă o dată pentru atîta nenorocire emoția fu prea slabă în Apus. Poggio însuși, dar singur, plinse pieirea nobilului cardinal<sup>2</sup>. Se știa deocamdată atîta, că Hunyadi, împăcat cu munteanul Vlad, se gătește de o nouă luptă<sup>3</sup>. În aceasta erau gata să-l ajute papa, venețienii și ducele Burgundiei.

Flota, care se ilustrase în 1444, apărură în sfirșit pe Dunăre, sub comanda lui Wavrin și, atacînd în cale, sub ochii românilor lui Vlad, pe turcii din Silistra, Turtucaia, Nicopol, luînd legătură cu pretendentul turc Saugi, merse să caute la gura Jiului pe Hunyadi, care nu putu veni. Aparența cruciatei, sub comanda unui nou cardinal-legat, era încă păstrată. Dar solidaritatea Apusului creștin rămînea de dovedit, cu tot steagul burgund care flutura alături de al papei pe galere<sup>4</sup>. Însă un sol aragonez apăruse la Buda în acest an<sup>5</sup>.

Cițiva ani după lupta de la Varna, ducele de Burgundia, stăpînul unui întins teritoriu, de la Alpi la ocean, care fusese cu totul cruțat de războiul de o sută de ani, lua asupra-și propunerea unei ligi de solidaritate creștină contra primejdiei turce, ti, adăugînd la nevoia curățirii teritoriului european de acești năvălitori și amintirea vechiului ideal de cruciadă pînă la Ierusalim. Era vorba, în adevăr, nu numai de „ajutorul credinței contra turcilor“<sup>6</sup>, dar și de prigonirile poruncite de Sudan la Locurile Sfinte, de tînguirile călugărilor de la Sfîntul Mormînt și de la Muntele Sion, de arestarea „patriarhului Indiilor“, de luarea cetății asiatice Castelrosso și de primejdia în care se aflau ospitalierii de la Rodos.

<sup>1</sup> *Ibid.*

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 190.

<sup>3</sup> *Ibid.*, p. 114.

<sup>4</sup> *V. ibid.*, pp. 125, 128—9, 162, 167, 173, 179, 185, 203.

<sup>5</sup> *Ibid.*, p. 202.

<sup>6</sup> *Subsidium fidei contra Thurcam*; *ibid.*, p. 342 și urm.

Ca să împiedice lovituri și mai grele aduse creștinătății, ar trebui să se cîștige ajutorul creștinătății întregi, desigur, și se amintea colaborația dintre Conrad germanul și francezul Ludovic al VII-lea contra necredincioșilor. O flotă trebuia să apară în Arhipelag pentru a împiedica acea circulație a turcilor din Asia în Europa care oprise pînă atunci orice acțiune serioasă contra lor<sup>1</sup>.

Cei doi trimeși ai ducelui se adresau, *nu papei*, șef firesc al oricărei cruciate, *ci împăratului*. Acesta din cauza amintirii, încă proaspete, a sfortărilor pentru cauza creștină ale lui Sigismund, a jertfei făcute de Albert pentru aceeași cauză, murind în apărarea ei, dar și din cauza acelor legături dintre Burgundia și imperiu care trebuiau să ducă puțin mai tîrziu la ideea încoronării lui Carol cel Cutezător ca rege al acestor reginii mijlocii, lotaringiene. Nu e mai puțin adevărat că în dorința oamenilor din secolul al XV-lea de a-și găsi un șef pentru lupta contra păgînilor și preservarea comună, *în lipsa papalității, care nu-și revenise încă dintr-o lungă criză, ațiția se gîndeau că măcar acest imperiu ar putea fi trezit pentru vechea și marea lui misiune medievală*.

În acest zbucium după găsirea elementului *activ* de unitate creștină, alții căutau pe regele Franciei însuși, al cărui succes în reunirea sub sceptrul său a întregului teritoriu național putea să deie speranțe. Cunoscutul reprezentant al spiritului Renașterii, Francisc Filelfo, care cunoștea bine locurile răsăritene, ca unul ce stătuse un timp pe lângă împăratul Manuil (+ 1425), arăta lui Carol al VII-lea, vorbindu-i, cu toată nepotrivirea, despre Carol cel Mare, ca și despre Sfîntul Ludovic și despre Godefroy de Bouillon, că regatul francez, ieșit cu folos din lupta seculară cu Anglia, are în sarcina să apărarea întregii lumi apusene, amenințată de cea mai mare primejdie, căci nu mai e vorba acum de „recuperarea Ierusalimului“, ci de posibilitatea ca Roma însăși să se piardă<sup>2</sup>. E de răzbunat, după vechea fabulă, cauza

<sup>1</sup> Și la 1432 ducele de Burgundia trimisese, la Veneția, pentru scopuri de cruciată, un ambasador, seniorul de Croy (*ibid.*, I, p. 553).

<sup>2</sup> Non tam de recuperandis Ierusalimis sperandum esse videatur quam formidandum de amittenda Roma (*ibid.*, IV, p. 82 nota 1).



troienilor. E de stabilit influența economică a Franței în Levant, — în vremea întreprinderilor, așa de întinse și de rentabile, în Orient ale lui Jacques Coeur, „argintarul“, regelui. Pe când la Constantinopol noul împărat e un om pios și viteaz și creștinii balcanici (și Arianite albanezul, sîrbii, „geții“ noștri pot fi întrebuințați contra turcilor, care nu-i primesc în armatele lor), păgînii sînt obosiți, șeful lor, tînărul sultan Mohammed al II-lea, e stricat și bețiv, iar armata așa de temută, pe care, la fața locului, el a putut-o socoti ca reprezentînd doar 60 000 de oameni, e compusă în mare parte din ciobani și țărani.

Peste puțin însă „ciobanii și „țărani“, sub conducerea tînărului celui „bețiv“ și „stricat“, luau capitala imperiului bizantin, Paleologul Constantin pierînd în apărarea zidurilor ei. Creștinătatea nu mișcase: poate și în credința că zădărnicia atitor altor asedii se va repeta și acum. Iar sultanul, cetitor sîrguincios al *Alexandriei*, voia să împiedice prin această cucerire mișcarea de cruciată, care, mai ales din cauza prezenței unui Constantinopol de mîntuit, începuse la Nicopol pentru a se înnoi, de curînd, la Varna. Singuri venețienii din cetate și soldații, matrozii genovezului Giustignano Longo, care aștepta ca răsplată o feudă la Lemnos, dăduseră concursul lor imperiului care murea.

## LUPTA CU TURCII. II. — DUPĂ LUAREA CONSTANTINOPOLULUI

La vestea catastrofei, o mare emoție cuprinsese pe aceia care, în momentul decisiv, lipsiseră de la datoria lor, deși, mai aproape, ei aveau o datorie de îndeplinit, mai folositoare pentru dezvoltarea omenirii: să înlocuiască haosul medieval prin monarhiile absolute, ocrotitoare ale muncii și ocrotitoare ale gîndului popoarelor moderne.

De pretutindeni răsăriră povestiri — unele din ele absolut fantastice —, plingeri, indemnuri, predici, ca epistola lui Bernard de Krayburg, foarte mult răspîndită<sup>1</sup>. Misionari

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 54 și urm.

de cruciată se prezentau la curțile regilor latini. Astfel episcopul de Cafta — amestecat și în viața religioasă a țărilor noastre —, care veni la noul rege unguesc, Ladislas, acuma un tânăr viteaz, pentru a-i spune suferințele grecilor și ale armenilor, pentru a-i denunța intențiile de „Alexandru Machedon“, ale lui Mohammed, îmbătat de triumf, de a lovi Italia și de a „distruge pe toții regii și prinții creștinilor<sup>1</sup>. O înțelegere, spunea el, e absolut necesară între Ungaria, Boemia, Polonia și toate țările germane<sup>2</sup>. Astfel de exhortații veneau, prin legatul Ioan de Castiglione, și de la Papa, care declara că, puind dijmă pe toți creștinii, și pe averile bisericești, e gata să dea pentru noua cruciată totul, afară de ce e absolut necesar gospodăriei sale. Se repeta temerea că sultanul, fiara cea cumplită (*fera pessima*), vrea împărăția de Apus și, dacă prinții nu se unesc pentru a-l împiedica, ei bine, se va ridica împotriva lor, indignat, „neastîmpărul celor de jos, din ale căror osteneli sintem strălucitori“<sup>3</sup>. Îndată după aceasta apărea decretul lui Ladislas, care, amintind de strașnica năvălire tătărească, anunța hotărîrea sa de a trimite pe Ioan Hunyadi contra dușmanului comun<sup>4</sup>.

Nicolae al V-lea voia în adevăr lupta. La anumite observații pesimiste ale unor trimiși italieni el răspundea mișcat că „noi din partea noastră n-am ajuns încă la această desperare, ba sperăm încă în Dumnezeu și în dreptate“<sup>5</sup>. Dar mijloacele lipseau prea mult Sfîntului Scaun, abia scăpat de o opoziție care nu crușase nimic ca să-l compromită. Venețienii începuseră negocieri cu „fiara cea cumplită“, iar genovezii se grăbiseră a-i smulge un privilegiu pentru

<sup>1</sup> Eruere omnes reges christianorum et principes; *ibid.*, p. 63.

<sup>2</sup> Cf. și cuvintele episcopului Ioan de Oradea-Mare, *ibid.*, pp. 64—5, 66—8.

<sup>3</sup> Popularis instabilitas, cuius laboribus splendidi sumus; *ibid.*, p. 75.

<sup>4</sup> *Ibid.*, p. 85.

<sup>5</sup> Nuy non eravamo desperati, ymo speramo pui in Dio et in la iustitia; *ibid.*, p. 74.

Pera lor. Rămânea ca putere maritimă aragonezul din Neapole, Alfonso. Și, încă, Italia era dezbinată, de la Veneția la Genova, de la Veneția la Florența, de la Milan la Neapole, de atâtea discordii, vechi și noi. Abia în noiembrie 1454 era să se poată proclama acea pace italică, acea Ligă de la Neapole, necesară alcătuirii flotei de cruciată, care nici cu aceasta nu s-a putut înjgheba niciodată.

Ce rămânea atunci decît acela pe care intențiile ducelui de Burgundia îl arătaseră încă de mult, *împăratul*, și, anume, oricine și oricum să fie el?

Strîns din multe părți, „țiganul“ Frederic al III-lea, care numai cu trei ani făcuse călătoria lui italiană și se simțea recent îndatorat a-și dovedi vitalitatea în această calitate de Cesar creștin, convocase o dietă la Regensburg, invitînd și pe regele Franciei<sup>1</sup>. Cînd însă adunarea fu deschisă, pe lângă prinții germani Ludovic de Bavaria, Albert de Brandenburg, pe lângă solii ducelui Albert de Austria și ai ordinului teutonic, pe lângă delegații orașelor, era numai Enea-Silviu, și episcopul de Pavia, reprezentînd pe papă, un trimis al regelui Poloniei, altul al ducelui de Savoia și ducele de Burgundia.

Discuțiile nu se prelungiră prea mult. Rezultatul lor fu decretarea unei armate creștine care trebuia să se adune în april undeva, lângă turci, pentru a-i „goni din Europa“, sub conducerea unui căpitan purtînd și steagul bisericii și al împăratului, *care avea singur dreptul de a-l numi*. Și, în locul scrisorilor papale de cruciată, avem îndemnul lui Frederic însuși, care anunța alor săi cu de-amănuntul ce s-a hotărit în această dietă, considerată înainte de toate ca un parlament național german, dar nu fără participarea străinilor interesați și cu intenția de a strînge cît mai multe forțe negermanice sub acel steag de cruciată al căpitanului-general.

Vorbindu-li-se principilor și orașelor, invitați la o pace pe cinci ani, de datoria lor de-a participa la această expediție, potrivit pentru trei ani, arătîndu-li-se în ce condiții se va face recrutarea prin șase „mari provisorii“, recomandînd ca,

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 82, 88 și urm.

după exemplul care dăduse regelui Franciei o nouă și sigură armată, să se aleagă măcar la fiecare treizeci de oameni un călăreț sau doi pedestri, ca să fie, de toți, 200 000 de ostași din imperiul singur, și acordînd, ca papii, odinioară, scutiri de dobînzi celor ce vor pleca în expediție, Cesarul germanic asigura că la războiul de apărare creștină în Apus vor lua parte papa — *subordonat deci unui plan pe care nu-l elaborase* —, regele Aragonului, Veneția și Genova, formînd împreună flota care va apărea la Galipole și la Mitilene, dar și creștinii din Balcani: Ragusa, bulgarii, albanezii, dalmații, croații, slavonii, apoi creștinii din Asia, regele Iberiei cauzaziene și împăratul din Trapezunt, și, în sfîrșit, chiar și rivalul osmanliilor în Asia Mică, „păginul Caraman“. Regele Ungariei va ajuta în chip firesc, și flota pomenită mai sus se va uni cu forțele lui de uscat și de Dunăre.

*Viitoarea dietă de la Frankfurt trebuia să aibă un caracter de solidaritate creștină și mai pronunțată.* Se va scrie tuturor regilor Apusului, pînă la Scandinavia și Navara, și, pe lângă ei, și Delfinului francez, viitorul Ludovic al XI-lea, căruia nu-i lipsea zelul pentru cruciată în timpul cînd nu era el însuși<sup>1</sup>. Se spera în prezența la aceastăaltă adunare, nu numai a lui Filip de Burgundia, ci și a ducelui de Savoia, poate a regelui Poloniei. *Încă o dată papa apare, nu ca șeful creștinătății, ci ca unul din membrii ei, supus chemării împăratului.* Se spune verbal că: „se va face cerere Sfintului nostru Părinte și papă ca și el să fie ținut a trimite solia sa la dieta, pomenită mai sus, de la Frankfurt sau Nürnberg“<sup>2</sup>:

Dacă solii regelui aragonez se înfățișează în Germania, mergînd „la împărat pentru republica creștină“ (*ad Imperatorem pro republica christianorum*)<sup>3</sup>, la Frankfurt, în septembrie-octombrie 1454, se găsiră, pe lângă participanții obișnuiți la o dietă germană Enea-Silviu, legatul, episcop de Pavia, cite un trimis din Burgundia, Savoia, dar și din

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 98.

<sup>2</sup> Und das an unsern Heiligen Vatter und Bapst begert werde das er ouch zu dem obgenanten Tag zu Frankfuert oder Nuremberg sol gehalten werden sin Bottschaftt schike; *ibid.*, p. 97.

<sup>3</sup> *Ibid.*, p. 101.

Mantova, Ferrara, Modena. Pacea în imperiu fu redusă la doi ani. Se orînduiră posturi, rugăciuni, procesii. Dar, pentru a se lua ultimele hotărîri cu privire la combaterea „năpîrcii celei mari“, a „omului diabolic Mohammed“<sup>1</sup>, se decise o a treia adunare, aceasta pur germană, la Neustadt, la care regele Ungariei, de nu va veni personal, va trimite pe guvernatorii ambelor sale regate. *Papa e asociat împăratului la organizarea expediției, dar privilegiile se dau tot numai de acesta, și numirea căpitanului, a celor patru consilieri îi aparține.* Concursul francez va fi cerut însă prin Sfîntul Scaun<sup>2</sup>.

Deși, în noiembrie, se ajunsese la pacea italiană, așa de necesară<sup>3</sup>, sperînd a se întrebuița în Orient marele condotiere Iacob Piccinino, dieta de la Neustadt, din februarie pînă la aprilie 1455, însemna o *sfătuire acasă la împăratul, care de aceea, pentru înțiași ultima oară, asistă.* Arhiepiscopii de la Rin, electorul de Brandenburg, Enea-Silviu, care ținu încă un mare discurs, se întîlniră aici cu solii, acum obișnuiți, din Ungaria și Polonia, țări amenințate, din Aragon și Burgundia, curți cu simpatii pentru cruciată. Pe lingă multă retorică înflăcărată se auziră numai cuvintele, și dureroase și în adevăr folositoare, în sens practic, cauzei, ale solilor unguri. Amintind că pe dinșii îi *arde* focul care atinge numai pe ceilalți, ei se ridicau împotriva oratorilor care vorbiseră de întinderea turcilor în Asia și Europa, cunoscută prin Anale și vulgarizată, de căderea Constantinopolei, articol de program în școli<sup>4</sup>, de faptele vechilor împărați, de care Frederic n-are nevoie. În acest timp, douăzeci de luni pierdute, sultanul a ocupat Ahaia, Epirul, „Mesia-de-sus“ sîrbească; ar fi lovit și Dunărea, dacă nu s-ar fi împotrivit vremea, și Italia însăși e amenințată. Ori se

<sup>1</sup> Magnus colubris..., dyabolicus homo Machmetus; *ibid.*, pp. 101—2.

<sup>2</sup> *Ibid.*, pp. 101—3.

<sup>3</sup> *Ibid.*, pp. 104—6.

<sup>4</sup> Vel scolasticis pueris cottidiana prope declamacione; *ibid.*, p. 106 și urm.

pornește ceva serios în momentul cînd turecii sînt slăbiți de un șir de expediții, oprindu-se prin ofensivă un atac posibil și urmînd prin aceasta exemplul romanilor și al turecilor înșiși<sup>1</sup>, ori Ungaria, liberă acum după încetarea vechilor treve, va fi silită să încheie altele noi.

Să nu mai fie deci adunări *togate*, ci *armate*. Totul cade în sarcina Cesarului, care e dator să se arate „adevărat creștin și August adevărat”<sup>2</sup>. *Iarăși conducerea papei e înlăturată*. Se spune literal: „Nu e nici un motiv să așteptăm pe papa roman... Rolul lui este excomunicarea, al tău sabia. „Să-și poarte el cheile ca un paznic pacific, iar tu scutul ca un ocrotitor războinic”<sup>3</sup>.

Și totuși, pe lingă neînțelegerile lui Frederic, candidat la moștenirea Ungariei, cu regele Ladislas, pe lingă constatarea că în imperiu e puțină ascultare, că „e de temut ca nimeni din imperiu să nu se supuie planului”, căci „pretutindeni e gilceavă și nicăiri pace”, ceea ce fu invocat de Frederic pentru ca să amîne expediția ungurească, pentru care Hunyadi cerea doar 40 000 de auxiliari și chiar mai puțin<sup>4</sup>, pînă în primăvara anului 1456, la Înălțare, fu *moartea bunului papă Nicolae*.

Totuși, în septembrie 1455, prinții și episcopii germani se adunau la Frankfurt pentru a răspunde cererii de ajutor, din cauza atacului turc la Belgrad, a Ungariei, adusă și prin noul papă, care *făcuse jurămîntul strașnic că și viața și-o dă pentru războiul sfînt*. Măcar 20 000 de cruciați îi trebuiau lui Hunyadi ca să reziste, apărînd creștinătatea apuseană amenințată, prin Bosnia, de turci, cu care altfel pacea se impunea. Se făcea *un energic apel către împărat, ca el să vie la dieta, plănuită, din Nürnberg*. Asigurarea că

<sup>1</sup> Utilius est autem aliena expugnare quam propugnare domestica.

<sup>2</sup> Nunc manifeste ostendes si vere christianus, vere Augustus es.

<sup>3</sup> Nec est cur romanum antistitem omnino exspectemus... Illius factum excommunicatio est, tuum gladius... Gerat ille claves ut pacificus custos, tu clipeum ut bellicosus protector pacis.

<sup>4</sup> Ibid., p. 115.

flota italiană se va înfățișa, că regele Aragonului își va da partea, trebuie să-l îndemne a îndeplini o datorie care era și de onoare<sup>1</sup>. El declarase însă că, și dacă pacea ar domni în imperiu, el nu poate conduce personal expediția și-si redusese rolul la o intervenție pe lângă potențații italieni<sup>2</sup>.

Față de falimentul inițiativei și conducerii din partea împăratului, noul papă numise, încă de la 7 inauar 1455, pe cardinalul Ludovic de Aquileia căpitan de cruciată și legat al flotei italiene; în mart-april el pleca spre Răsărit și, *data aceasta, Sfintul Scaun îndemna pe Frederic să-și facă datoria, participând la expediție*<sup>3</sup>. Un nou cardinal de Sant' Angelo, spaniolul Ioan Carvajal, se găsea în curînd la Buda, unde Ioan Hunyadi se împăcase acum și cu regele și cu alți dușmani ai săi. În dieta din Buda, el apăru cu o strălucitoare suită, gata să înceapă războiul sacru pentru apărarea Belgradului. Carvajal tăgădui ajutorul burgund și aragonez, pe care și fostul guvernator al Ungariei îl ceruse personal. Se hotărî o expediție în toamnă, după strîngerea recoltei, votîndu-se și veniturile necesare. Cînd se auzi de atacul la Belgrad, pornirea de cruciată fu și mai puternică: se spera că și Scanderbeg, noul șef albanez, va putea fi întrebuintat, și flotei italiene i se desemna misiunea de a încerca un atac asupra Constantinopolului însuși<sup>4</sup>.

Din toate acestea nu era să se aleagă însă nimic. Reprezentantul ideii de cruciată la Dunăre n-avu nici sprijinul creștinătății, cum o va spune însuși scriind unui principe german<sup>5</sup>, nici măcar al regelui său măcar, căci, sfătuit de ri-

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 117—8, 122—6. Dogele Genovei arată că sînt în primejdie și locurile cirmuite de cetățeni ai republicii sale, ca insula Chios (*ibid.*, pp. 121—3).

<sup>2</sup> V. *ibid.*, p. 119, no. XXVII.

<sup>3</sup> *Ibid.*, pp. 154—5.

<sup>4</sup> Horváth, *Geschichte von Ungarn*, pp. 321—2, mai ales după *Historia critica* a lui Katona, la acest an.

<sup>5</sup> Licet enim Serenitas Vestra omnibus scripscrit exercitualiter penes nos pro defensione regni venire, sciat tamen Vestra Serenitas quod nullus paenes nos venerit. Fuerunt omnes cruce signati et Ioannes de Capistrano (*Notes et extraits*, IV, p. 135).

valul său Hermann de Cilly, Ladislas Postumul se retrăsese la Viena, în clipa celei mai mari primejdii. Ba chiar nobilii unguri, din gelozie, refuzară concursul lor<sup>1</sup>.

Armata pentru despresurarea Belgradului și salvarea regatului unguresc, iar, împreună cu dînsul, a întregii lumi creștine din Apus, fu deci *o creațiune personală a lui Hunyadi, cu prietenii lui, cu oamenii lui, cu banii lui, o creațiune populară, și alături de aceste elemente militare improvizate, cu caracter de cruciată mai mult decît de oaste națională, se adause alt element, al maselor, fără deosebire de naționalitate: acela pe care-l aducea, de pretutindeni, călduroasa elocvență de predicator sărac și umil pentru mulțimile umile și sărace a călugărului Ioan de Capistrano.*

Mișcarea lui, tinzînd a înlocui lipsa de interes real și de capacitate luptătoare a principilor și a orașelor, trebuie pusă în legătură desigur cu întreaga mișcare mistică și pauperistă începută prin doctrina simplă, naivă a sfîntului Francisc, continuată prin *fraticelli*, „frățiorii“, care nu recunoșteau decît sfințenia spiritului, și dusă pînă la bolnava exagerare a procesiunilor fanatice de oameni însingerați de către flagelanți, sau prefăcută în comunismul patriarhal, ca pe vremea agapelor creștine, de „frații vieții comune“ ai lui Gerard de Groot, la gurile Rinului. Profeți și agitatori, șefi de obști entuziaste răsar, cum am văzut, în decursul mării crize bisericești: Sfînta Brigitta, Sf. Antonin, Sf. Vicențiu Ferrer, etc. Asupra unor cete de credincioși prinși de frigurile pocăinței, de pasiunea jertfirii Sfîntul napoletan va lucra cu mijloacele acestor rebeli ai oficialității eclesiastice, acestor innoitori democratici ai creștinismului militant, *conceput ca o nouă formă a bisericii fără deosebire de hotare și de neamuri.*

Ioan, cel de-al doilea Ioan — căci, în povestirea supremei lupte pe care o cîștigară, lumea vorbea de „cei doi Ioani“, fusese un laic de familie bună, crescut în școlile înalte ale timpului și care ajunsese guvernator la Perugia, cînd îl atinse Duhul Sfînt. Aici, după vădirea devotată a

<sup>1</sup> Horváth, l. c.



dispozițiilor sale, el intră în ordinul franciscanilor. În curînd ajunge a lua apărarea sfîntului Bernardin de Siena, prigonit de elementul conservator din vechea biserică, și se va declara de acum înainte ucenicul lui, purtînd și acolo, la Belgrad, steagul de îndemn la jertfă al sfîntului Bernardin. Iar de la un timp va începe un pelerinaj de reformator al moravurilor în largul creștinătății întregi, pretutîndeni vorbind oamenilor în stilul înțeleș de dinșii, apărînd papalitatea, de la care e începutul milei lui Dumnezeu, dar dînd cea mai largă interpretare „democratică“ unui creștinism pe care-l înțelegea viu și activ<sup>1</sup>. A străbătut astfel, spune biograful său, Ioan de Tagliacozzo, Franța, Spania, Catalonia, Germania, unde indeamnă pe Frederic să facă drumul la Roma pentru a primi o dată cu coroana Cesarilor și misiunea lor de șef al creștinătății. De aici, unde ridică — asemenea sfîntului Bernard odinioară — douăzeci și patru de mînăstiri, el trecu în Polonia, în Boemia, contra husiților, ciștigînd dintre ei „16 000“ de suflete. Asistă, cu sentimentele ce se pot închipui la adunările de zădărnice din Frankfurt și Nürnberg și apoi trece acolo unde se pregătea lupta cea adevărată, în Ungaria lui Hunyadi, cu care stă alături la dieta din Buda, după ce, în Ardeal, convertise, izgonind pe episcopul grec Ioan de Caffa, așezat acolo ca Vlădică, nu mai puțin de 11 000 dintre ai noștri. La Buda Carvajal îi dă o cruce în numele papei, confirmîndu-l astfel într-o misiune pe care bătrînul — îl beato vecchio — și-o luase, la început, numai de la Duhul Sînt.

La Belgrad el se prezintă cu 8—10 000 de oameni de rînd, „ainfeltigs Volk“<sup>2</sup>, fără arme în parte, amestecați cu femei, ca în mișcarea populară care începe întîia cruciată, Ioan de Capistrano jucînd aici rolul unui Petru ermitul. Același număr de ostași și „simplici“ îl aducea Hunyadi. Din partea lui, Mohammed comanda o armată care după socoteli reale se putea ridica la de două ori pe atîta (în Belgrad el intră

<sup>1</sup> *Notes et extraits*, IV, p. 158 și urm.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 146.

cu 15 000)<sup>1</sup>. Era și o puternică flotă turcească pe Dunăre și pe Sava.

Ea fu surprinsă și împrăștiată. Apoi o luptă înverșunată se dă pentru cetatea Belgradului, pe care turcii, care prefăcuseră orașul într-un cîmp deschis, n-o putuseră smulge încă garnizoanei hotărîte puse de Hunyadi însuși. Ioan de Capistrano izbutește prin contagiunea credinței sale să stabilească o disciplină, de care, se spune, soldații de întîmplare ai guvernatorului Ungariei n-ar fi fost în stare<sup>2</sup>, și să li insuflă un irezistibil avînt. În fruntea tuturor, disprețuind primejdia, el înainta cu crucea și steagul învătătorului său în mînă. Glasul lui se auzea, inspirat, strigînd, în latinește și în populara lui italiană: „Haidem, haidem, a noastră e acuma biruința“, „Isus, Isus, victorie, victorie“. „Cine se teme, să fugă... De aceea am venit... Patruzeci de ani am căutat acest vad și această bucățică (*sic*), și tu vrei să mă înlături... Aceasta e ziua ce o așteptam“<sup>3</sup>.

Ostașii cu mîinile goale, cu bețe, cu seceri îngenucheau în cale-i. Mohammed trebui să cedeze terenul, să-și oprească întreprinderea, să se retragă, furios, pretinde unul din izvoarele directe, că a trebuit să părăsească lupta din cauza unor „țărani“, a „fraților“ (Pruedern), a „cruceașilor sărmane“ (*crucesignati poverelli*), a acestora de a căror faptă se uimi lumea<sup>4</sup>. Și încrederea învingătorilor era așa de mare, încît Hunyadi putea scrie că, „de s-ar porni cum era plănuit, atunci, cu ajutorul lui Dumnezeu, am putea dobîndi toată Tara Turcească, pentru că el și-a pierdut sub cetatea aceea

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 133, Acest izvor dă 82 000 de oameni lui Hunyadi.

<sup>2</sup> De Iohanni Bianco guvernatoré nò curavano, solo allo padre obediàna (Tagliacozzo; *ibid.*, p. 138), „Daz ainveltig Krevcztvolk“ spune Bernard de Krayburg, a căpătat biruința (*ibid.*, p. 146).

<sup>3</sup> Andamo, Andamo, iam victoria est nostra... Qui timet fugiat. Ad hoc veni. Quarant' anni ho cercato questo passo et questo bocchone, et tu me né voi levare... Hec est dies quam expectabam“ (*ibid.*, p. 161). Cf. și *ibid.*, p. 141.

<sup>4</sup> *Ibid.*, p. 139. .

toată puterea<sup>1</sup>. Împăratul ar fi scris de la Neustadt că flota lui Ludovic de Aquileia și a regelui Aragonului stă biruitoare înaintea Constantinopolului<sup>2</sup>.

Năvălitorii asiatici aduseseră însă ciurma cu dinșii. Hunyadi-i cădea victimă douăzeci de zile după aceasta, în tabără. Din partea lui, peste alte câteva săptămâni, Sfântul se simți prins și el de neiertătoarea boală. La Ujlak el făcu o ultimă slujbă bisericească, plângând și amintindu-și de Abruzzi nașterii sale. Apoi adormi „așa de dulce ca pruncul ce adoarme în brațele maicii sale cu laptele pe buze<sup>3</sup>”.

La fiul lui Hunyadi, Ladislas, alergară (noiembrie) dăspotul sîrbesc, cu 1 500 de cai, unii seniori boemi și oaste din Ungaria: se zvonea de venirea regelui însuși în Ardeal. Certele din regat însă, pieirea tînărului Hunyadi zădărnicează aceste intenții<sup>4</sup>. *Apelul la creștinătatea întregă devenea iarăși o necesitate comună.*

Expediția de la Belgrad n-avea deci nici o legătură cu împăratul și cu datoria de cruciată defensivă care se impunea acestuia. Dimpotrivă papalitatea, cealaltă putere de concentrare medievală, putea să reclame pentru dinsa ceva din meritul unei isprăvi îndeplinite sub steagul crucii de un cleric, apărător al drepturilor Sfântului Scaun și împodobit cu calitatea de delegat al acestuia, fie și indirect.

Cu atît mai mult putea să pretindă Roma că a ei este inițiativa și deci ei i se cuvine să tragă concluziile, cu cît, încă de la 1458, Enea-Silviu moștenise pe Calist al III-lea, devenind Piu al II-lea.

La 13 octombrie din acest an, însușindu-și direcția dată de cei doi înaintași ai săi, el îndrepta către creștinătate o

<sup>1</sup> Ut, si contra ipsum insurgeretur, prout motum erat, extunc, Deo concedente, totum regnum Turciae obtinere possem valde leviter, quia omnem suam potentiam ipse amisit sub predicto castro (*ibid.*, p. 135). Cf. și *ibid.*, p. 142.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 144.

<sup>3</sup> Si dolcemente come el mamoline se adormenta in braccia alla sua madre, con lo lacte in boccha (Tagliacozzo).

<sup>4</sup> *Ibid.*, p. 149.

chemare la luptă în care e vorba de începuturile creștine, de predicăția păgînă a lui Mohammed profetul, de pierderea Ierusalimului, de vechiul război sfînt pentru liberarea lui, de recente înaintări ale osmanliilor, pînă în Serbia cucerită, în Bosnia pusă la tribut, în Ungaria atacată ca și Epir, Albania. Nu se uită nici dominația „saracină“ asupra credincioșilor. Într-un timp cînd de altfel, totul e „confuz și tulburat“<sup>1</sup>, Belgradul a fost scăpat numai prin puterea entuziasmului religios, de „puțini cruciați fără arme și goi“<sup>2</sup>. Papa ia asupra-și opera, chemînd pe reprezentanții creștinătății, pentru ziua de 1-iu iunie, la Udine sau la Mantova, locuri care se par mai potrivite. *La această adunare poate veni și împăratul, care deci e convocat el acuma, în loc să convoace mai departe factorii posibili ai unei cruciate.*

La 1459 drumul la Mantova al celui mai strălucit, și prin situația sa, dintre oamenii Renașterii fu un triumf. El găsi aici, pe lîngă trimiși ai prinților din Germania, pe lîngă ducele Borso, care era de gazdă, pe cel de Milano, pe seniorii de Forli, Carpi, Correggio, Mirandola, chiar pe un soț al Portugaliei și pe unul din depărtatul Caucaz, din partea lui „Gorgora“ (Grigore), duce de Georgia, care, printr-un misionar, Ludovic de Bologna, înștiința pe Sfîntul Părinte că a cîștigat și pe alți stăpînitori de acolo și din Mingrelia, care vor da cîte 20 și 40 000 de oameni, că are speranță și în cutare prinț armean, în împăratul grecesc din Trapezunt, a cărui pieire era aproape, și în soțul musulman al fiicei acestuia, Uzun-Hasan, turcomanul din Persia. S-ar putea da astfel Anatolia venețienilor și cruciații ar fi în stare să atace Constantinopolul<sup>3</sup>.

Împăratul, din parte-i, ceru rivalului său în conducerea lumii creștine ca pacea s-o facă acesta, care va pregăti printr-o dijmă generală peste toți cei ce nu vor pleca la luptă mijloacele necesare expediției. Frederic promitea, din Germania lui, 32 000 de pedestri și 10 000 de călăreți; căpitanii însă vor fi numiți tot de Sfîntul

<sup>1</sup> Confusa omnia atque turbata: *Notes et extrait*, IV, p. 164 și urm.

<sup>2</sup> Pauci cruceșignati, inermes ac nudi.

<sup>3</sup> *Ibid.*, pp. 172—3.

Scaun. Amănunțele se vor fixa în Post, cînd la o dietă ținută din nou la Curtea imperială va lua parte și legatul pontifical.

Dar prinții defineau mai bine situația. În Ungaria, Ladislav, fiul cel mai mare al eroului de la Belgrad, fusese adus, apărîndu-se contra contelei de Cilly, să provoace moartea acestuia și, ca pedeapsă, regele ordonase uciderea tînărului războinic (1457). În același an murise și „postumul“ Ladislav, și Matiaș, fiul cel mai mic al Corvinului, fusese ales, la cincisprezece ani, de o dietă cu caracter de partid, fără a se putea împăca însă dușmanii lui ori a se căpăta coroana din minile lui Frederic al III-lea el însuși, care apărea acuma, ca odinioară Sigismund, cu caracterul dublu de „Chesar și craiu“ (1458). Așa fiind, reprezentanții stăpînitivilor de pămînturi din Germania fărîmîțată învinuiau pe unguri, care au tratat pe cruciații de la Belgrad mai rău decît turcii înșii, și pretindeau ca Papa să afle mijlocul de a împăca pe șeful lor nominal cu acel tînăr pe care ei nu voiesc a-l intitula altfel decît „Matiaș care-și zice rege în Ungaria“ sau Matiaș de Hunyad, conte de Bistrița<sup>1</sup>.

Conform cu hotărîrile de la Mantova, Piu al II-lea numea, încă de la 15 ianuarie 1460, ca legat pentru cruciată pe un alt fruntaș al Renașterii, care era interesat în luptă prin toate legăturile lui de acasă, vestitul cardinal Visarion, Bessarione, zis „Cardinalul grec“, care fu expedit în Germania<sup>2</sup>. Episcopul de Niceia, născut în Trapezunt, fost membru răsăritean în Sinodul de Unire de la Ferrara și viitor patriarh latin de Constantinopol (1463), era desigur un om care, nu numai că putea să inspire respect, dar purta, pare-se, în el însuși garanția succesului ce se aștepta.

În timpul cînd legatul cel nou pregătea drumul în Germania, o întîie adunare se chema la Nürnberg (martie): în scrisoarea lui din 11 iunie 1460 papa arată că puțini au fost de față și că legatului i s-a dat ascultarea cuvenită<sup>3</sup>. În lumea germană se vorbea de intenția pe care ar avea-o Sfîntul Scaun de a

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 165—8.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 177.

<sup>3</sup> *Rari illuc convenerunt, inter quos parum est exauditus; ibid.*, p. 180.

face bani pe seama lui sub pretext de cruciată<sup>1</sup>. Când delegații orașelor și trimișii prinților se strinseră apoi la Viena, după învoială, în mai, legatul expunând situația și împăratul însuși luând cuvîntul de două ori, se făcură constatări triste: dintre îndemnătorii la cruciată muriseră Dietrich de Maiența și Iacob de Trier. Ungaria era încă neașezată. Germanii nu puteau lua singuri asupra lor toată sarcina cruciatei: „aceasta nu e o operă a unei singure limbi, a unui singur regat ori a unei singure țări“<sup>2</sup>. Numai dacă se stabilește pacea în imperiu, dacă se capătă trecerea prin Ungaria și ajutorul acestei țări, dacă flota italiană se pregătește de luptă și Franța, Burgundia, Polonia se unesc la expediție, scopul poate fi atins. Dar și atunci trebuie luate severe măsuri de disciplină și supraveghere, hotărîndu-se dinainte cum să se împartă cuceririle și, în caz de înfrîngere, care sînt măsurile de luat<sup>3</sup>.

O dietă în septembrie se adună iarăși în preajma lui Frederic, fiind de față și soli din Burgundia, din Mantova și Montferrat. Și aici greutățile ieșiră la suprafață: neparticiparea ungarilor, ivirea unei Boemii separate sub Gheorghe de Podiebrad, războaiele din Germania. Data aceasta însă, *împăratul apare din nou ca șeful necesar, care va trebui să plece, lăsîndu-și acasă un vicariu*. Și poate se va ajunge, „dacă Dumnezeu Sfîntul dă noroc să se biruie turcul, a se încerca și cucerirea Sfîntului Mormînt, cum au făcut-o mai înainte împărați și regi creștini, cu ajutorul poporului creștin“<sup>4</sup>. Și împăratul, căruia ducele de Burgundia-i oferea 4 000 de pedestri și 2 000 de călări sau un subsidiu de 8 000 de galbeni, declară că primește deciziile de la Mantova relative la un *generale passagium*.

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 177—8.

<sup>2</sup> Solhs nit ein Wergk ist aines Getzungs, eins Kunigreichs uder eins Lands (*ibid.*, p. 176).

<sup>3</sup> *Ibid.*, Cf. și *ibid.*, p. 180, no. 113.

<sup>4</sup> Ob Got der Herr das Glicke gebe das man den Turgen obleg, ob man ferer trachten solt zu erobern das Hailig Grab, als denn vormals christlich Keiser und Kunige mit christlichs Volks getann haben.

O nouă dietă — și cu regele Ungariei — se anunțase, după ce 80 din cei 110 de prinți chemați fuseseră la aceasta. Frederic cerea, data aceasta, grabă, indiferent dacă anumiți din sprijinatorii expediției nu mai sînt în viață. Cearta lui cu Ungaria nu mai există. Cu papa împreună e gata a restabili pacea-n imperiu și a pregăti flota, și va scrie pentru concurs și în Franța, în Burgundia, în Bosnia, Albania, Germania, ba pînă și la *tatari*, „care se zice că nu sînt mahomedani“<sup>1</sup>. *În ce privește căpitanul-general, el se va numi în înțelegere cu papa.* Dar aceste făgăduieli nu mulțumiră pe legat. El stăruie în ideia că nu trebuie discursuri, ci arme. Cum și regele Boemiei e ciștigat, se pot strînge 24 000 de călări și un număr corespunzător de pedestri, și plecarea nu poate zăbovi, căci turcii au luat pînă acum patruzeci de orașe și au capturat 30 000 de prinși, afară de cei 20 000 din Ungaria. Papa a cheltuit, din partea lui, 150 000 de galbeni pînă atunci. Cu 60—70 000 de luptători s-ar ciștiga și Constantinopolul.

Dar prinții, care încă de atunci căutau să înlătore pe Frederic, care era să aibă ca rivali, la 1461, pe ducele de Burgundia și pe regele Franciei<sup>2</sup>, se opuseră. Ei meraseră așa de departe, încît tăgăduiră valabilitatea pentru ei a hotărîrilor de la Mantova, unde „nația germanică“ (*die germanische Nation*) nu fusese reprezentată<sup>3</sup>.

Atunci papa luă asupra-și opera sacră.

La 11 octombrie 1460, el se adresă întîi energic către împărat, amintindu-i tocmai acele hotărîri, conform cu care ei ar fi trebuit să ia comanda expediției. Acum, cînd războaiele au încetat în Germania, cînd domeniile lui austriece nu mai sînt tulburate, cînd pacea domnește, trebuie să-și îndeplinească misiunea. Astfel ea poate trece cu titlul de vice-căpitan la Frederic electorul palatin, — peste cîteva luni un rival la coroana imperială. Fiindcă „Germania ar fi dezonorată dacă ar cădea în nimic atîta așteptare“, împăratul să admită această înlocuire eventuală, căci „desigur

<sup>1</sup> Die nicht machmetisch sollen sein; *ibid.*, p. 185.

<sup>2</sup> Iorga, *Antoine Marini*, în *Mélanges Monod*, p. 449.

<sup>3</sup> *Notes et extraits*, V, p. 187.

nu e nimic mai necuviincios decît să nu vokiești a se face prin nimeni ceva bun<sup>1</sup>.

Dar în mai 1461, la Maiența, nu se vorbea decît de abuzul făcut de papa cu dijmele „pentru a extermina pe turci“. Rolul lui Frederic se încheiase pentru moment. În 1462 oferta franceză pentru cruciată apare formal, iar în 1462 Anton Marini din Grenoble, inginerul, inventatorul, așezat lângă regele Gheorghe, discută situația creștinătății sub raportul primejdiei turcești, înfățișînd cele trei posibilități: sau revenirea la putere a papei și împăratului, sau o ligă de principii, sau catastrofa. Cea dintîi soluție se excludea prin decăderea adîncă a puterii celor doi șefi după datină, care pot avea doar sarcina unei vizitații septenale, cea de-a doua prin neascultarea poporului de jos, conciliul general era imposibil și din cauza stricăciunii clerului, și deci nu rămîne decît o fraternitate a creștinătății împărțite pe provincii, cu parlamente ce s-ar aduna pe rînd, la cinci ani, începînd cu Veneția, unde vor veni soli din Franța și Burgundia, din Boemia, Ungaria și Bavaria<sup>2</sup>.

La 1463 Veneția începea războiul pentru Moreia. Era o „cruciată contra turcilor“ și pe steagul cu crucea al căpitanului general stătea deviza lui Constantin cel Mare: *In hoc signo vinces*. Liga despre care vorbea Marini se formă între Republică, Papa, Ungaria și ducele de Burgundia; „cardinalul grecesc“ apărea la San-Marco.

Deși atacul la istmul de Corint nu izbuti, pierzîndu-se și unul din cei mai buni conducători ai Italiei, papa anunța la 26 octombrie că el va veni ca șef al flotei creștine. Alegîndu-se un nou căpitan general, i se dă de Visarion, la 29 decembrie, un steag de brocart aurit, iar la începutul anului următor se armează flota expediției, cu vase plătite de legat, de cardinalul de Franța, de patriarhul Veneției, de Modena, Bologna, Siena, Lucca.

<sup>1</sup> Erit sine honore Germania si ad nihilum recidet tanta expectatio... Nil certe est indecentius quam per nullum velle boni aliquid fieri (*ibid.*, p. 189).

<sup>2</sup> *Antoine Marini, l. c.*



Papa trebuia să fie la Ancona, unde se aştepta şi Filip de Burgundia, la 1-~~ra~~ iunie 1464; el zăbovi puţin. În momentul cînd Filelfo şi Lauro Querini redactau noi memorii contra turcului<sup>1</sup> şi regele Gheorghe de Boemia îşi făcea declaraţia de aderenţă, după planul lui Marini, cu „colegii“ ce s-ar stringe pe rînd la Basel, în Franţa, în Italia, cu un conciliu, un preşedinte, un tezaur pentru liga compusă din Franţa, Germania, Italia Spania<sup>2</sup>, flota veneţiană se pregătea să îmbarce pe doge. Steagurile de aur şi mătasă fluturau pe canalul San-Marco; două galere cu camere pentru papă şi doge aşteptau la Lido. La 30 principele veneţian se suia pe vasul său şi cu optsprezece galere mergea la Pola, de unde la Ancona.

Cînd însă papa însuşi veni aici, el era bolnav, şi la 14 el se stîngea în oraşul unde un superb arc de triumf amintea expediţia lui Traian în acel Orient pe care Piu al II-lea nu era să-l vadă niciodată<sup>3</sup>.

Moartea lui Piu al II-lea aduse părăsirea ideii de cruciată, ceea ce arată că interesul celorlalţi participanţi nu era atît de mare, încît să se poată lipsi de factorul principal. Noul papă, Paul al II-lea, se crezu îndatorat să continue el sforţările întrerupte.

Dar neizbînda marii tentative de la 1464 a slăbit esenţial prestigiul Sfintului Scaun. Astfel, dacă ideea trebuia reluată, împăratul apare acum în planul întîi, chiar dacă el e o personalitate aşa de trivial de practică, aşa de meschină în urmărirea unor scopuri mărginite ca Frederic de Habsburg.

Paul însuşi pare a o recunoaşte cînd trimite în Germania pe episcopul „Iaventinus“ la 20 ianuar 1465 şi cînd acesta se îndreaptă către Hohenzollernul din Brandenburg<sup>4</sup>. În scrisoare el aminteşte banii pe care i-a cheltuit papa dîndu-i ungarilor şi italienilor. Aceştia cer lămurit ca împăratul, chiar şi fără unguri, să atace. Dar lovitura să fie dată altfel

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 221, 234 şi urm.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 222 şi urm.

<sup>3</sup> V. şi *ibid.*, pp. 203—11.

<sup>4</sup> *Ibid.*, pp. 244, 248—9.

decit în trecut, cînd se culegeau la întîmplare „trupe rele și comune“, atrase numai prin predicății și indulgențe. De altfel Frederic se declară gata, dacă-l ajută electorii și tot imperiul. Iar electorii pretind ca la o dietă viitoare, în Nürnberg sau Regensburg, șeful laic al lumii creștine să vie personal sau să-și trimită solii. Fără a pierde din vedere puterile latine din Apus, episcopul se gîndea să împace întii ordinul teutonic cu regele Poloniei.

Se părea că acest nou plan de luptă al Centralilor și Răsăritenilor, sub conducerea Cesarului germanic, va putea fi adus la îndeplinire. Trecînd peste neînțelegerile sale cu Matiaș, regele Ungariei, împăratul se înțelege cu dînsul pentru alegerea ca suprem conducător de fapt a lui Ulrich de Grafeneck, care era indicat pentru o asemenea sarcină și prin aceea că avea în mîinile sale Belgradul și cetățile vecine la Dunăre și la Sava<sup>1</sup>.

Dieta se adună la 1466, în noiembrie. Se anunță că 40 000 de oameni vor pleca la unguri, care dau din partea lor 5 000, cu tunuri, și ca sprijin local Belgradul, Salankemenul, Orșova, Severinul, împăratul acordînd ajutor bănesc. Deocamdată jumătate din ei vor alergera, în vara anului următor, sub steagul cu crucea al lui Grafeneck, și vor sta sub arme ani în șir. Papa orînduiește o pace de cinci ani în imperiu, sub aspre pedepse, cere Veneției să nu încheie pacea, și anunță că va face să se strîngă o dietă italiană; va cere ajutor și de la francezi, englezi, burgunzi, care primiseră un ajutor de 34 000 de florini de la danezi și poloni<sup>2</sup>.

La noua dietă din iunie 1467 se anunța că venețienii pot oferi patruzeci și patru de vase mari, pe lîngă altele, că Milanul dorește o pace pe treizeci de ani, că vestitul condottiere Colleoni se oferă și el pentru cruciată. Era vorba și de o reorganizare complectă a Germaniei, în vederea luptei apropiate, cu pacea pe cinci ani, cu un suprem tribunal împărătesc, în care numai trei din doisprezece membri ar fi numiți de împărat, cu o monedă comună pentru imperiu ca și pentru Ungaria. De fapt Frederic împiedică războaiele

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 250.

<sup>2</sup> *Ibid.*, pp. 251—5.

private, dar Grafeneck avea de lucru cu husiții lui Podlebrad, iar hotărârile definitive se amîneau pentru o altă adunare tot în Germania.

Prinși ei înșii în luptă cu cehii, ungurii protestară, în noiembrie 1467, contra acestei compromiteri prin nesfîrșite zăbăvi a ideii care ținea încă împreună, pe o vreme cînd Franța regală se frămînta cu Burgundia ducală pentru realizarea unității naționale, iar Anglia se sfișia în lupta dinastică dintre „cele două Rose“, popoarele Europei creștine. Un popor mare, ca germanii, spun ei, trebuie să-și facă datoria. Sistemul ca dintr-o dietă să tot răsară alta — *Semper dieta dietam parat* — nu mai poate fi menținut. Vizitarea acestor diete zădarnice nu mai are sens. Iar, dacă e vorba ca întreaga creștinătate să piară, regele Matiaș ține să nu fie cel dintîi<sup>1</sup>. E absolut necesar ca din imperiu să se dea la o sută de bărbați un călăreț și un pedestru sau măcar și un singur soldat, care să servească patru ani. Regele ar adăugi 40—50 000 dintre ai săi. Rîurile Ungariei ar putea fi întrebuițate pentru transporturi<sup>2</sup>. În același moment însă, Cazimir de Polonia declara război lui Matiaș, în care vedea un prieten al turcilor și o piedică pentru cruciată<sup>3</sup>.

Marea lovitură care dădu turcilor insula Negroponte aduse pretutindeni aproape o desmeticire. Inimicul la a cărui distrugere se gîndeau creștinii era deci în starea să continue metodic, fără nici o grijă, înaintarea sa. Din nou, ca după căderea Constantinopolei, se ridicară tînguiri pentru suferințele celor care căzuseră astfel în miinile barbarilor. Ochii celor amenințați, mai ales în Italia, se întoarseră iarăși către papa. Spaniolul Rodrig de Calahorra respinge Conciliile; singur Sfîntul Părinte, „șef unic și monarh al republicei creștine“<sup>4</sup>, are misiunea de a strînge oastea răzbunătoare. Pentru aceasta trebuia ostași, care să

---

<sup>1</sup> Si percundum sit, saltem Sua Maiestas prima non fiat; *ibid.*, p. 269.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 270.

<sup>3</sup> *Ibid.*, nota 1.

<sup>4</sup> Unicum caput et monarcha reipublicae christianae; *ibid.*, p. 279.

se lupte, nu episcopi, care să discute în zadar, — oile contra păstorului. Din asemenea dezbateri pot ieși hotăriri nepractice și se pot încuraja „cei de jos“ (*de parvo statu*), al căror spirit e aplecat acum spre tulburări.

Astfel, pe cînd împăratul semnala atacuri turcești contra pămînturilor germane<sup>1</sup>, se încheia, două zile după un apel desperat al dogelui<sup>2</sup>, Liga italiană contra ofensivei turcești<sup>3</sup>. „Toți sintem“, spunea regele Neapolei, ale cărui coaste erau amenințate, „în aceeași corabie și, făcîndu-se naufragiu, și acei ce sînt la pupă ori în mijlocul vasului, cit și cei de la proră, deși aceștia s-ar părea întrucîtva mai aproape de stînci, obișnuiesc a se îneca în valuri și a fi înghițiți de dinsele“. Cardinalul de Niceia, Visarion<sup>4</sup>, prevestea apariția ienicerilor la Brindisi, la Neapole, la Roma. Pentru a se împotrivi pericolului se vor strînge deci douăzeci și cinci de corăbii napoletane și cincizeci venețiene. Liga va fi înoită la 22 decembrie, iar la 1-iu ianuarie din anul următor regele Ferdinand va încheia un pact cu Aucuna, cu Tocco din Cefalonia și Epir, cu ducele venețian al Arhipelagului, cu mica republică a Ragusei, cu ospitalierii din Rodos și regele francez din Cipru, cu prinții balcanici în agonie, Vlado Bosniacul, sîrbul din Zenta, Ivan Balșici, ba chiar cu depărtatul duce al Burgundiei<sup>5</sup>.

Venețienii își avură reprezentanții la noua dietă din Regensburg, în acest an 1471, care hotări pacea generală în imperiu, formarea de cercuri administrative, numirea de judecători, instituirea de comisari imperiali, recrutarea unui contingent de cruciată. Ducele de Burgundia și svițerii, invitați, nu apăruseră.

Total însă fără rezultat. Glasuri se ridicau contra împăratului. E incapabil de a-și apăra provinciile proprii —

<sup>1</sup> P. 283.

<sup>2</sup> *Ibid.*, pp. 283—4.

<sup>3</sup> V. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, II.

<sup>4</sup> *Notes et extraits*, IV, p. 307 și urm.

<sup>5</sup> O scrisoare a lui Mohammed al II-lea către Ferdinand, *ibid.*, IV, pp. 286—7.

necum creștinătatea întreagă, Carintia, Carniola, în curînd Salzburgul; el nu poate fi deci „advocatus Ecclesiae“, mandatarul armat al creștinătății. Un rege creștin va fi acela care va îndeplini meritoasa operă sacră, și profețiile Sibilei erau întrebuițate pentru a designa pe Matiaș al Ungariei<sup>1</sup>.

Decamdată, în 1472, acesta cerea, desperat, ajutor pentru ca să poată și mai departe să se menție în defensivă, și i se dădea numai sprijinul diplomatic în conflictul său cu Polonia<sup>2</sup>. Dieta imperială din acest an n-avu nici un rezultat; măsurile hotărîte în aceia de la Augsburg în 1473, din același loc în 1474, tot așa de puțin. Convocarea armatei prevăzute se suspendă fără termen<sup>3</sup>.

Lupta părea localizată în Răsărit, și, după încercarea cu papa, cu împăratul, din nou cu papa, apoi cu Liga italiană, care nu poate să se alcătuiască pînă la 25 april 1479, apărarea rămîne în sarcina celor vizați: Ungaria lui Matiaș, cu care Veneția face o ligă în 1473, mai puțin Polonia regelui Cazimir, care cerea să se deie o mare luptă decisivă pe uscat<sup>4</sup> (aliat el însuși cu grecii din Mangup, cu genovezii din Caffa Crimeii), Moscovia, căreia papa-i dă în 1472 o principesă în persoana Paleologiei Zoe, dar în rîndul întii Moldova lui Ștefan cel Mare, care astfel, încă de la 1474, intră în rolul ei de istorie universală. Și acești prinți creștini, aduși, cu toate interesele opuse în atîtea direcții, să se ajute contra mării primejdii comune, află în Asia un puternic aliat în energicul prinț turcoman din Persia, Uzun-Hasan, care, din partea lui, avuse legături cu împărăția grecească din Trapezunt, o princesă din casa Comnenilor de acolo, soție a hanului, punînd la cale ea însăși legătura răzbunătoare contra lui Mohammed al II-lea. Se spera, cu naivitate, și concursul tătarilor din Crimeia. Un sol al prietenului păgîn pleca de la Veneția în februarie 1472<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 312—3.

<sup>2</sup> *Ibid.*, pp. 316—7.

<sup>3</sup> *Ibid.*, p. 350 și urm.

<sup>4</sup> *ibid.*, p. 307 și urm.

<sup>5</sup> *Ibid.*, p. 314.

În februarie 1475 papa Sixt al IV-lea, un om energic, dar preocupat de așezarea politică a nepoților săi, e solicitat de Matiaș, care-i pune în perspectivă apariția turcilor, pe care Ungaria nu-i mai poate opri, în Italia. Se capătă numai bani. Chemat de Sixt, ducele Burgundiei, nu intervine. O cerere bavareză e tot așa de puțin norocoasă<sup>1</sup>. Luptele de la Vaslui sau Podul Înalt (1475) și de la Valea Albă (1476), ca și cele ungurești de la Șabaț, sînt astfel acte românești din marea tragedie a creștinătății veacului al XV-lea. Scrisoarea de biruință, din ianuar 1475, a lui Ștefan, adresată către stăpînitorii franci din Apus, soliile lui la Veneția, la Roma, la Florența o dovedesc îndeajuns. El nu cerea un ajutor ca o binefacere, pentru țara sa numai, ci *ca o datorie pentru acea unitate creștină pe care avea conștiința că o servește, că nu se poate să n-o servească*. În acest sens, papa-l numea „atletul lui Hristos“.

La 1479 situația din punct de vedere al solidarității creștine era mizerabilă. „Fiecare“, spunea cineva, „caută ajutor numai contra inamicilor săi proprii“<sup>2</sup>. Papa e atacat de Liga italiană, formată pentru cu totul alt scop; între Ludovic al XI-lea și împăratul izbucnește cunoscutul conflict la Rin. Pe cînd amenințarea turcească face pe membrii imperiului să ceară lui Frederic, din nou, înțelegerea cu papa, împăratul lipsește de la o nouă dietă, și Veneția are de luptă în părțile germane cu unul dintre prinții de Austria, Sigismund. Matiaș Corvinul, dușman al Boemiei, atacă acum și pe căpetenia laică a creștinătății în aceeași calitate de prinț austriac. În zadar trimesul unguresc la Nürnberg, Sigismund de Pösing, arătînd starea deplorabilă a lucrurilor creștine, oferea o înțelegere. Soliile ce se schimbă în 1481 n-aduc nici un rezultat. În astfel de condiții Mohammed al II-lea putea să închidă ochii cu iluzia că aisăi vor stăpîni lumea<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> *Ibid.*, pp. 371—6; V. pp. 4, 35, 37.

<sup>2</sup> Quilibet auxilium exoptabat contra inimicos suos; *ibid.*, pp. 51—2, 53.

<sup>3</sup> *Ibid.*, pp. 53—4, 55—6, 77—9, 82, 93, 104—6, 112 și urm., 116, 122 și urm., 128 și urm., 132.

Regele Matiaș incheia însă pacea sa cu sultanul cel nou, Baieziid, cițiva ani după ce steagul lui Mohammed se ridicase la Otranto, pe zidurile cetății napolitane cucerite, iar, cind Ștefan, la 1484, pierzind o dată cu Chilia și Cetatea Albă contactul pe mare cu creștinătatea, trimitea pe „unchiul său“ constantinopolitanul Ioan TzAMPLAKOS, la Veneția pentru a-și vesti nenorocirea, el denunța ieșirea Moldovei, ceea ce însemna a românismului întreg, dintr-o solidaritate creștină pe care ai noștri singuri n-o puteau sprijini. Ce însemna aceasta erau s-o vadă în curind germanii prin necontenitele invazii ale achingiilor în Tirol și Bavaria, iar Veneția, care de mult părăsise turcilor, cu Scutari și Albania, tot rostul său la sudul coastei dalmatice, tot vechiul vis de hegemonie balcanică, prin rezultatul final al unui nou război care, luindu-i Coronul și Modonul, o izgonea din Moreia însăși, lichidind astfel întreaga stăpînire a republicei în apele orientale.

În cursul acestui ultim război ideia unei lupte unice contra osmanliilor nu mai putu fi înviată. Sfaturile regelui Poloniei prin cunoscutul aventurier Filip Buonaccorsi Callimachus nu cuprindeau nimic real în ele<sup>1</sup>. Mai tîrziu nu se vor mai întîlni decît proiecte bine intenționate, dar de un caracter pur teoretic — mai mult mijloace de-a răspunde în aparență la o cerere de acțiune care nu putea fi îndeplinită în fapt, ca acelea care puțin înainte de 1520 aveau ca autori pe cei doi capi ai creștinătății după tradiția evului mediu, papa Leon al X-lea și împăratul Maximilian, precum și cel mai puternic dintre regii noilor monarhii absolute, Francisc I-iu al Franciei<sup>2</sup>.

Lumea creștină europeană trebuie să-și caute în alt domeniu unitatea.

*State și Dinastii*, București, 1922, p. 5—44.

---

<sup>1</sup> *Veneția în Marea Neagră*, II.

<sup>2</sup> Zinkeisen, *Drei Denkschriften, über die orientalische Frage*, Gotha, 1854.

---

## CE E BIZANȚUL

Intrind în domeniul conferinții, pe care o datoresc bunăvoinței doamnei Cantacuzino, care m-a invitat și mi-a propus să deschid conferințele privitoare la Bizanț, am ales între materiile care se pot trata una la care eram întrucitva îndreptățit prin multe decenii de când Istoria Bizanțului, atât de strins legată de istoria poporului nostru, mă preocupă într-un chip care poate fi puținel deosebit de felul preocupărilor multor altor persoane.

Pregătit în cea dintii tinereță a mea ca medievist occidental, sint deprins să merg totdeauna la izvoare. Se poate întâmpla, din când în când, să neglijez lucruri importante care au venit pe urmă, și, atunci când am vreme, caut, natural, să văd și ceea ce s-a adaus prin cercetările acelor cari m-au precedat, așa că sint totdeauna gata, dacă este o scăpare din vedere, s-o acopăr, dar eu încep totdeauna cu cercetarea izvoarelor. Așa încît a fost un timp, pe atunci avem patruzeci de ani mai puțin ca acuma, când toate izvoarele istoriei bizantine mi-au trecut sub ochi pentru ca să scriu o mică istorie bizantină redactată în franțuzește, care a apărut și în limba engleză și a cîștigat un număr foarte restrîns de cetitori, dar dintre cei mai buni. Nu s-a vîndut complet nici pînă acum, deși am o vagă idee că exemplarele ce se mai vînd acuma fac parte din altă ediție decît cea dintii. Mai tîrziu am avut norocul, și mai ales răgazul, răbdarea și încrederea, de a relua textul francez și de a-l transforma cu desăvîrșire, pentru a face cele trei volume din *Istoria vieții bizantine*. Aceasta, ca și unele cercetări de amănunte, m-au putut recomanda pentru a mi se încredința această conferință. Adaug că, în ce privește această carte, *Istoria vieții bizantine*, care este în librărie de cinci ani de zile, care a costat ca tipar vreo trei sute demii



de lei și din care nu s-au vîndut nici vreo mie de exemplare în țară și încă mai puțin în străinătate, am rămas și pînă în momentul de față cu impresia că a fost ignorată de mai toată lumea, dar și cu amintirea sumei cheltuite. Acestea sînt, aș zice, dacă pot să întrebuițez un termen atît de îndrăzneț, micile mele drepturi de a trata o chestiune de o așa de mare întindere și de o așa de mare greutate cum este aceea a definiției Bizanțului.

Definiția Bizanțului a fost dată de mai multe ori, în deosebite epoci și sub influența unor anumite curente și mai ales sub apărarea unor anumite prejudecăți. Bizanțul este un lucru care s-a salvat în timpurile noastre, și s-a salvat, nu de istorie, ci de filologie. Un subiect istoric salvat de filologi se resimte însă de aceasta. Nu știu întrucît s-ar resimți un subiect filologic tratat de istorici, mă tem că încă mai mult. Dar Bizanțul a fost salvat de filologi în timpul nostru, după ce un număr întreg de istorici îl denigrase.

Să începem din cele dintîi timpuri, cînd Bizanțul era considerat ca un subiect de arheologie. Aceasta s-a făcut într-una din marile țări europene, care avea în trecutul ei o legătură cu Bizanțul, prin cucerirea la 1204 a Constantinopolului de cruciații cruciatei a IV-a, în care erau venețieni și lombarzi din Italia de nord, dar erau în mare parte francezi. Francezi din Franța, din ce se putea numi Franța atunci, ca și din regiunile franceze de prin împrejurimi; s-a făcut în Franța dintr-un interes de erudiție arheologică și sub influența unui curent de mîndrie franceză. Mîndria aceasta franceză foarte rareori trece dincolo de hotarele teritoriului francez, ceea ce este o mare scădere în istoriografia franceză, care se oprește la toate anecdotele de la curtea regală, rareori la viața din evul mediu, care și sub raportul artei are o așa de mare importanță, mai rareori atinge viața provinciilor, care multă vreme au avut o existență cu totul autonomă; se oprește deci asupra unor anumite puncte, mai ales din istoria modernă, neglijînd și istoria contemporană, care dincolo de Napoleon este, firește, foarte interesantă și totuși și pentru epoca lui Ludovic-

Filip și pentru a lui Napoleon al III-lea, nu se dă tot ceea ce subiectul este capabil să dea.

Dar s-a întâmplat că Ducange, care era și un perfect stăpînitor al limbii grecești medievale, căruia îi datorăm și un admirabil instrument de muncă în acest domeniu, cu peste două secole înaintea operei, foarte criticabilă, dar foarte practică, a unui grec din America de Nord, care iscălește Sophokles, s-a întâmplat ca Ducange, cu această profundă inițiere în toate rosturile vieții bizantine, avînd un spirit foarte larg și mai ales acea vigoare spirituală care deosebește pe cercetătorii francezi din secolul al XVII-lea, foarte îndrăzneți în răscolirea domeniilor noi și izbutind să intereseze o societate întreagă prin astfel de lucrări, a început și tipărirea izvoarelor narative ale istoriei Bizanțului, într-o foarte frumoasă ediție de bizantini (...).

Într-o epocă în care se adunau izvoarele acestea, care au fost retipărite pe urmă pe o hîrtie mizerabilă, cu o critică insuficientă și cu o traducere latină adeseori de neînțeles și în general nu deplin corespunzătoare cu textul, așa încît cercetătorii români cari nu știu grecește și cari lucrează pe traducerea ediției de la Bonn se expun la cele mai curioase greșeli, s-a întâmplat și cu cineva care nu mai trăiește acum. Diculescu, care făcuse un studiu foarte întins despre gepizi, cetînd neconținut textul grec, dar, la un examen, cînd l-am rugat să traducă, a declarat că nu e în măsură s-o facă, deoarece el nu făcuse decît să întrebuițeze traducerea elevilor lui Niebuhr, însărcinați să dea ediția aceasta din Bonn. La Bruxelles s-a produs apoi inițiativa admirabilă a unui om, care în toate domeniile dă lovituri de o îndrăzneală extraordinară, și cu rezultate mai totdeauna fericite, Henri Grégoire.

Deci, înainte de opera filologilor germani de la 1820, cu un secol înainte de opera, care se va putea tipări cîndva cu mai mult răpeziune, a lui Grégoire, înainte de traducerile ce se fac la Paris în momentul de față și care sînt uneori criticate, pentru cîte o aproximație care întrece marginile îngăduirii, înainte de aceasta Ducange a început să cerceteze istoria Bizanțului, prezentînd în *Constantinopolis Chris-*

*tiana* cu foarte frumoase ilustrații săpate în aramă, rezultatele puținelor cercetări arheologice ce se făcuseră pînă atunci. Evident că el nu putea să prevadă vremea, așa de fericită, în care s-a permis să se facă lucrări de cercetări arheologice în Sfînta Sofia, precum se fac astăzi mai ales de americani cari au fost și pe la noi, așa încît el se mulțamea cu ce se putea și atunci.

Ducange a început serios, fără preocupății nici de laudă, nici de denigrare, dar fără nici un fel de idei generale, cercetarea istoriei bizantine, și răsunetul operei lui în Franța și Europa a fost foarte mare. Așa de mare, încît în această epocă s-a făcut traducerea, foarte bună, în limba franceză, a celor mai multe din izvoarele narrative ale istoriei bizantine. În biblioteca Institutului de istorie universală am, printr-o donație, această traducere, foarte elegant prezentată, la care nu trebuie să recurgă cineva pentru cercetări de amănunt, dar, cînd vrea să se informeze în general, pentru a ajunge apoi la lucrul ce-l preocupă, fără îndoială că este foarte folositoare.

Ce s-a întîmplat însă de la o bucată de vreme? S-a ivit noțiunea așa-numitului „Bas-Empire“, care înseamnă imperiul roman „de mai tîrziu“ și s-a trecut la concepția că este vorba de un imperiu degenerat, de un imperiu corupt. Noțiunea aceasta a ținut foarte multă vreme, pînă la începutul secolului al XIX-lea și chiar ceva mai tîrziu decît atîta. Este, pe lîngă o altă lucrare care-și păstrează valoarea și pînă acum, a lui Lebeau, care a avut și a doua ediție, tot sub acest titlu, o istorie a imperiului bizantin făcută pentru publicul mare, cu ilustrații frumoase, pe care o aveam eu, cînd eram încă în școlile secundare, cartea lui de Ségur, foarte cetită pe vremuri: e un scriitor foarte plăcut, care a întrebuițat în mare parte traduceri, căci nu avea competență în domeniul literelor postelenice.

Dar și la ei, ca și la înaintașii lor, concepția este aceasta: a unei lumi grămădite în jurul unei curți, iar curtea aceasta este degenerată: acolo se întilnesc tot felul de vicii, tot felul de porniri crude, așa că trăiește cineva într-o veșnică revoluție, pe lîngă care mulți au legături pe care nu le îngăduie

nici ortodoxia, nici orice altă formă a credinții creștine. Tot felul de lingușitori, de exploatare ai slăbiciunii despoților bizantini furnică pe acolo. Un urit amestec de eunuci, de generali grosolani, ridicați din rangurile cele mai inculte, cele mai brutale ale armatei, de cărturari naivi, cari pot să aibă o importanță în ce privește domeniul studiilor, cum este cazul lui Psellos, dar, alături de această competență în domeniul cunoașterii antichității elenice și de capacitatea de a imita, se întilnește, în ce privește caracterul, tot ce poate fi mai înjositor pentru demnitatea omenească. Deci cine împărtășește această părere, natural că trebuie să ajungă la concluzia că bine au făcut cruciații de la 1204 că au cucerit Constantinopolul, unde n-au introdus decit jaful fără păreche, incapacitatea de a înțelege societatea ce stăpîneau și o astfel de slăbiciune, nealimentată prin izvoarele de energie din Apus, de unde veneau, încit la 1261 a fost de ajuns un detașament venit din Asia, într-un moment cînd era o vinătoare lîngă Constantinopol, pentru ca să înlătore pe apuseni. Iar, pe urmă Bizanțul a revenit la origine, dar într-o formă întunecată, religioasă, fanatică, exclusivistă.

Sînt multe lucruri care se găsesc într-o problemă istorică, numai cît ce este principalul nu trebuie amestecat cu ce este secundar, căci ceea ce interesează este sinteza însăși și valoarea ce poate să aibă ea în dezvoltarea civilizațiilor umane. Trebuie să se ție semă de aceasta pentru a înțelege de ce, pe lîngă noii bizantini lipsiți de bani, găsim acuma pe toți italienii aceștia, din Veneția, din Genova, din Pisa, din Florența, cari țineau toate izvoarele de venit și în mina cărora era toată bogăția pe care n-o știau exploata reprezentanții, foarte amestecați, ai rasei de sinteză bizantină, cari întindeau mina, împrumutau de ici, de colo, în Italia, se duceau la Avignon și treceau la credința catolică, împotriva schismei, sau, după trecere de aproape un secol, ajungeau la Ferrara și la Florența și acolo, în dauna tuturor tradițiilor lor, se închinau înaintea latinității, făcînd oroare bisericii lor de acasă, pentru ca, întorși

acolo, să se rostească acele cuvinte, raportate de izvoare, că mai bine turcul decît latinul, decît catolicul.

De unde a venit această concepție, pe care n-au avut-o Ducange și traducătorii entuziaști ai izvoarelor privitoare la Bizanț? La mijloc este secolul al XVIII-lea. Cînd o societate începe o luptă și lupta aceasta, din cauza unor anumite constrîngeri, n-o poate duce acasă, atunci caută undeva un teren geografic străin sau un teren străin istoric, și atacul îl dă acolo. Prin urmare, precum, pe la 1820, cînd voia să se facă opoziției lui Ludovic al XVIII-lea și nu se putea face în Franța, unde, cu toată cearta constituțională, exprimarea cugetării libere era oarecum împiedecată, cum fusese împiedecată de foarte multă vreme, Ludovic al XVI-lea întrebînd, într-un moment, pe ducele de Richelieu: „Dumneata ai trăit sub trei regi; care este deosebirea“?, ca să audă: „Pe vremea lui Ludovic al XIV-lea nimeni nu spunea nimic, pe vremea lui Ludovic al XV-lea se spunea la ureche, pe vremea maiestății voastre se strigă tare“, și sub Ludovic al XVIII-lea, fratele restaurat al lui Ludovic al XVI-lea, se striga în adevăr și de la tribună, deși cu oarecare consecințe, prin urmare cine vroia să reprezinte ideile liberale revoluționare se înscria între luptătorii pentru libertatea grecilor, combătîndu-se, astfel, regimul din Franța prin aceea că se înscria cineva în rîndurile filelenilor și mergea să apere poporul grecesc în lupta lui pentru independență. În secolul al XVIII-lea era tot așa. Atunci domnea așa-numita filozofie, căreia i s-a atribuit un rol foarte mare și care este, de fapt, profund antipatică în persoana oamenilor cari-i stau în frunte, căci n-a existat caracter mai ordinar vreodată decît al lui Voltaire, nici oameni mai pretențioși decît lumea în care trăia Rousseau, nici teoreticieni mai deosebiți de realitate decît Montesquieu, ale cărui manuscrise s-au vîndut azi cu multe sute de mii de franci, salvîndu-se *Spiritul legilor*, pentru Biblioteca Națională, cu 900 000 de franci.

Pe vremea cînd se dădea lupta împotriva oricării religii, considerată ca superstiție, împotriva oricării autorități regale considerată ca absolutism, Bizanțul era acolo ca o

țintă, și se spuneau Bizanțului toate lucrurile care nu se puteau spune aceloră cari stăpîneau societatea franceză atunci. Cine vroia să ducă război împotriva „fanatismului” și a „despotismului” avea Bizanțul la îndemînă.

Gibbon, care era englez, dar trăind în Franța, de unde s-a întors cu spiritul complet transformat, Gibbon, care scria în Elveția, unde avea anumite aplecări sentimentale către viitoarea Madame Necker la care regăsea lumea filozofică de la Paris, natural că a tratat *astfel* Bizanțul.

Pe urmă a venit acei filologi cari n-au putut salva Bizanțul, căci cine cetea oare textul grec al edițiilor lui Niebuhr ori traducerea latină așezată jos? Cărțile acestea au avut o răspîndire mică și pentru că erau prezentate așa de rău sub raportul tipografic, germanii avînd ambianța curioasă să răspîndească și cărțile cele mai folositoare pe hîrtia pe care o aveau la îndemînă.

A venit însă un timp, în Franța, de la Rambaud înainte, care a scris o admirabilă operă despre imperiul bizantin în secolul al X-lea, operă care ar merita să fie popularizată și tradusă în multe limbi, pînă la Charles Diehl, care a adus întru învierea Bizanțului însușiri cu totul superioare de vorbitor și scriitor literar, în care această lume bizantină se apropie de noi altfel însuflețită. Bizanțul datorează enorm cercetărilor lui Diehl, dar datorează încă mai mult acestei forme așa de atrăgătoare a scriitorului francez care, de curînd, a reluat istoria Bizanțului, deși într-un moment cînd ochii nu-l mai servesc destul și printr-o adevărată minune învățatul acesta uimitor a putut reveni asupra operei sale de o viață întreagă, ca să-i dea o formă plină de noutate și păstrînd tot farmecul literar pe care l-a avut scriitorul în toată desfășurarea operei sale. Dar și la Rambaud și la Diehl, în *Figurile bizantine* ale sale mai mult decît în *Istoria imperiului bizantin*” ori în noua prezentare despre care am vorbit, interesul asupra Bizanțului se îndreaptă și asupra unei părți puțintel exagerate de cerința publicului din această istorie.

Evident că în Bizanț sînt multe lucruri curioase, pe lîngă foarte multe lucruri pitorești, dramatice: prin urmare ceea

ce influențează mai mult pe un cetitor, partea *aceasta* făcea ca Bizanțul să apară din nou în prima linie a preocupărilor publicului și permitea ca subiectul să fie reluat într-o formă în care niciodată, nu fusese tratată pînă atunci această parte așa largă din istoria omenirii timp de mai bine de o mie de ani. Dovadă că așa este, e și foarte largar răspindire a cărților d-lui Diehl, ca și marele succes al d-lui Diehl ca vorbitor, conferențiar, căci pretutindeni în Europa unde a călătorit conferințele sale sînt cerute insistent și urmărite cu o adevărată pasiune.

Bizantinologia germană luase și ea în stăpînire Bizanțul. Un om de o putere de muncă extraordinară, care a sfîrșit prin a-l uza și distruge la o vîrstă relativ tînără, Krumbacher, a deschis o școală în Germania, care este reprezentată acuma, cu cunoștințe foarte adîncite și cu o încîntătoare modestie în felul cum prezintă studiile sale, de Dölger, care este una din podoabele congreselor de bizantinologie care adună pe toți cercetătorii studiilor bizantine din toate țările Europei. Krumbacher a scris și o istorie a studiilor bizantine, care este un repertoriu admirabil, la care s-a adus în ediția a doua și contribuția cercetătorilor în domeniul teologiei bizantine. Dar, în ce privește teologia bizantină, mai sînt încă lucruri de spus, sînt interpretări care se pot prezenta în ceea ce pare o masă informă de discuții zădarnice în jurul unor chestiuni care nu pot fi lămurite niciodată, pentru că sînt într-o lume transcendentă, avînd o atingere profesională cu preoții și nu o atingere sufletească și cu noi. Da, în domeniul acesta al teologiei bizantine se pot găsi și lucruri de mare interes.

Iată ce s-a crezut de Bizanț, iată felul cum a fost interpretat și tratat, iată categoriile de public care au considerat, în feluri deosebite, ceea ce a fost Bizanțul. Dar a considera Bizanțul ca un obiect de archeologie, a-l considera ca o materie literară cuprinsă în cronicari, închisă în doctrine teologice, parafată în opere diplomatice, a trece pe urmă la concepția Bizanțului infam, vicios, veșnic tulbure, care înșiră în dezvoltarea sa toate faptele rele ale despotismului

și pedepsele care așteaptă pe acea cari au servit despotismul, pentru ca pe urmă teologia să se prindă de unele izvoare și curiozitatea publică să caute anumite taine în lumea, și a bărbaților, dar mai ales a femeilor, din Bizanț, pentru ca, în sfârșit să furnizeze unui om de mare talent materialul care este așa de bine tratat istoric, încît, cu o singură excepție, a lui Paul Adam, nu s-a găsit nimeni care să aibă îndrăzneala să creeze și romanul istoric privitor la Bizanț, fiindcă valoarea literară a d-lui Diehl înlătură puțința de a cîștiga succes în domeniul acesta, încă nu ajunge.

Dacă un subiect poate să treacă prin toate formele arătate, să fie interpretat cînd într-un fel, cînd în altul, să atragă curiozitatea publicului în domenii așa de deosebite, aceasta înseamnă că *definiția lui se așteaptă încă*. Fiindcă, atunci cînd este definit un fapt, un mare fapt istoric cum a fost Bizanțul, cînd un lucru care reprezintă așa de mult ajunge să aibă o definiție, definiția aceasta mărginește și închide pe acei cari vin pe urmă: nu se mai zburdă în dreapta și în stînga și nu se mai poate întrebuița ca o jucărie ceea ce este un concept istoric așa de respectabil și de venerabil cum este Bizanțul și care nu poate servi pentru urmărirea unor scopuri ce n-au nimic a face cu esența lui.

Definiția la care de multă vreme m-am oprit și pe care am avut curajul s-o prezint în multe locuri, cîndva și în Barcelona, unde era un interes pentru Bizanț, și din cauza legăturilor pe care odinioară le avuseră catalanii, la sfîrșitul secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea, cu posesiunile imperiale din Asia Mică, la acea epocă în care oamenii plecau din Catalonia ca să ajungă cezari bizantini și să ia în căsătorie princese din dinastie este aceasta: *Bizanțul e o sinteză de elemente foarte deosebite, venite de pretutindeni, care rămîne todeauna deschisă, pînă ce ideia însăși bizantină a dispărut*. Și într-o carte publicată acum cîțiva ani, care a fost primită cu oarecare interes și care se cheamă „Bizanțul după Bizanț“, am arătat apoi că, de fapt, Bizanțul trece mult dincolo de anul 1453, cînd Constantinopolul a fost luat în stăpînire de Mohammed al II-lea și ideia



bizantină trece acum la anumite popoare din sud-estul Europei, așezându-se de la o bucată de vreme și la noi, cu toate elementele sale de artă, de concepții politice, de drept, dar se păstrează și în Constantinopol, unde patriarhul nu este decît un continuator al împăraților bizantini de odinioară, purtînd ca o dovadă a rolului său vulturul bizantin pe piept și adunînd la serbările cele mari ale creștinătății, nu numai toată lumea, grecească de acolo, dar toată conștiința ortodoxă a popoarelor răsăritene, înconjurîndu-l de altminteri de un respect care mergea pînă în Rusia Romanovilor, legată de lumea grecească prin această comunicare ortodoxă. Paștile la Constantinopol pe vremea stăpînirii turcești, sub sultanul Mahmud chiar, prin anul 1830—40, era, în ce privește formele, același lucru care se întîlnea pe vremea împăraților bizantini, pînă într-atîta, încît, în zilele Paștilor, grecii puteau face orice. Cum este obiceiul în Orient, mai ales în lumea greacă, fiecare putea trage cu pușca în acele trei zile, înaintea unei lumi turcești, care nu era decît o reeditare, cu altă religie, cu alți demnitari și cu sprijinirea altei clase militare, a Bizanțului de odinioară.

Părerea o păstrez și pînă acum, și ea este opusă părerii pe care turcismul actual încearcă s-o impună, și care nu se va impune niciodată.

Este un istoric turc, Köprülüzadè, care este propagatorul unei teorii ce pleacă de la hitiți, considerați ca prim popor creator de civilizație, și trece la dominația selgiucizilor în Asia Mică. Pe alături se observă, în această iluzie, că nu este popor în Europa care să nu aibă ceva de la turci, punîndu-mi-se, de un simpatic cercetător turc la un congres de istorie, această întrebare: „Știți sau nu că turcii au cucerit cîndva Roma? Căci cine a venit cu Odoacru? Scirii, rugii — și turcilingii, iar aceștia nu înseamnă decît turci“. Iată pînă unde se merge în servirea unui interes național respectabil, dar peste măsură de exagerat. Și atunci se spune că Bizanțul n-ar avea a face cu imperiul otoman, care a fost creat prin voința poporului turcesc și, deci, reprezintă felul lui de a fi: n-ar avea decît să examineze cineva formele

vieții de stat ca să vadă că este o transmisiune selgiucidă care nu are a face cu Bizanțul.

Nu este adevărat. Bizanțul apare la noi în toate formele sale și în toate manifestările din deosebitele domenii ale vieții publice, dar, în același timp, Bizanțul era în Constantinopol, prin viața populară a grecilor, ca și prin viața de stat a stăpînitorilor otomani.

Prin urmare avem a face cu o sinteză care este compusă din mai multe elemente, dar care rămîne capabilă de a primi elemente noi. Astfel, noi avem biserici a căror formă este bizantină, dar a căror ornamentație e gotică, împrumutată din Ardeal. La Minăstirea Dealului și biserica episcopală din Curtea de Argeș se întîlnește, trecută prin Serbia, arta bizantină, cu cîte o lature pe care arta sirbească n-o are, dar, în același timp, sînt podoabe care vin, cum a arătat-o foarte bine odinioară Balș, în parte, la Argeș din Armenia și, pe de altă parte, la Dealu, din influențe apusene, trecute prin Dalmația. Inscricția de la Dealu, ca și inscripțiile de pe mormintele de la Argeș ale domnilor, are caractere cirilice care sînt modelate după formele scrisorii latine, ca în Veneția.

Este deci o greșeală a prezenta Bizanțul nu ca lucru isprăvit, fără a înțelege de unde această aparență. Ea vine din anumite concepții care nu se pot manifesta însă decît în formă de artă.

Bizanțul a fost deci într-o continuă prefacere. Sînt atîtea perioade de istorie bizantină, cu atîtea feluri de infiltrare bizantină și în vecinătate, încît această dezvoltare nu este întru nimic inferioară dezvoltărilor pe care și arta le-a avut în lumea europeană catolică, în lumea din Apus.

Care sînt elementele ce au intrat în sinteza bizantină și care a fost soarta acestor elemente? Noi zicem: Bizanțul, dar niciodată termenul acesta n-a fost aplicat la altceva decît la cetatea de odinioară, Bizanțul nu este o împărăție grecească sau orientală, ci, în concepția sa fundamentală: împărăția romană, Basileia ton Romaion (βασιλεια τῶν Ῥωμαίων). Grecul însuși a ajuns, și în viața populară, să

se considere, nu ca elenul de odinioară, ci, în accepția această populară a cuvîntului, ca Rhomaios, Romeos, de unde Romeo din *Romeo și Iulieta*, care nu înseamnă decît grec, cum, de altfel, Desdemona este în legătură cu o figură elenică trecută prin influență italiană și înseamnă „ceea care se teme de demon“ (δαισιδαίμων), precum și Othello și Ofelia sînt în legătură cu șarpele, cu „ophis“, așa încît în aceste nume este o veche origine grecească, ce ar trebui căutată și în mediul italian de unde s-a inspirat Shakespeare.

Deci împărăția aceasta a fost a „Romeilor“, cari se consideră ca romani, nu admitînd cu supunere o îngenunchere a lor, ci reclamînd cu mîndrie apartenența față de imperiul roman. S-a păstrat, astfel, la Bizanț limba latină, care apare pe monede pînă într-o epocă foarte tîrzie, ea s-a păstrat și în ce privește dreptul, la școala de drept din Berit, de care s-a ocupat cu atîta stăruință Paul Collinet, limba greacă fiind numai pentru interpretări, pe cînd textele se prezintau în limba latină.

Împărații din Constantinopol nu s-au considerat niciodată ca împărați ai unui teritoriu, ci ca împărați ai lumii întregi. Tot ce se spune că împărații din Bizanț au recunoscut pe împărații germani din Apus sînt numai închipuiri provocate de mîndria occidentală. Niciodată n-a recunoscut vreun împărat din Bizanț că există un alt împărat la Roma, la Aachen, la Paris sau aiurea. Pe Otto I-iu, Otto al II-lea și Otto al III-lea, care acesta era pe jumătate bizantin, fiind fiul principesei bizantine Teofanò, îi considerau cei din Bizanț ca pe niște regi ai Italiei, deși împărații aceștia germani pretindeau a fi succesorii romanilor de odinioară, și, cînd venea un sol al celor doi primi Ottoni la Constantinopol, în secolul al X-lea, el era așezat, cum cerea protocolul, după solii bulgari, pentru că dinastia bulgărească era aliată cu dinastia din Constantinopol și bulgarii erau „prieteni“, φίλοι, ai bulgarilor, iar aceasta însemna o situație superioară. Se spune că, într-un anume moment, o împărăteasă din Bizanț, Irina, ar fi fost dispusă să se mărite cu Carol cel Mare. N-are decît să meargă cineva la izvoare ca să se convingă foarte răpede că în aceste izvoare bizantine,

mai mult sau mai puțin dubioase, este vorba de învinuirea adusă unui ministru, care *el* ar fi avut de gând să propună nu știu ce legături, de fapt imposibile, fiindcă Irina pe monede se intitulează „împărat”, și nu se putea mărita un împărat cu alt împărat. Ea era împărăteasă pentru dînsa, ca femeie, dar, în ce privește imperiul, era împărat.

Împărțirea în două a lumii creștine: una a Apusului, alta a Răsăritului, aceasta era inadmisibil pentru Bizanț. Bizanțul putea accepta o situație provizorie, dar își rezervă oricînd să se întoarcă.

Prin urmare avem a face cu un imperiu roman, și dreptul de aici este dreptul roman, mîndria cea mare a tuturor împăraților bizantini este să păstreze și să continue acest drept. Iustinian a săvîrșit o operă anacronică: el conducea o societate creștină și a împrumutat dreptul roman, sprijinit pe idei păgîne, care nu avea a face cu situația de atunci din imperiu, precum Napoleon, inspirîndu-se de la Iustinian, a îmbrăcat multiplicitatea de interese a societății moderne într-o formă absurdă, care se păstrează, din nenorocire, în cea mai mare parte, și acum.

Alături de aceasta, fără îndoială avem *ortodoxia*. Al doilea element este ortodoxia. Ortodoxia aceasta a pătruns adînc în sufletul bizantinilor de originile cele mai deosebite și a servit ca legătură între dînșii. Biserica adună în jurul ei arta, poezia este închinată aproape exclusiv scopurilor bisericesti, o poezie care a fost judecată în multe feluri și pe care teologia și filologia o exagerează extraordinar. Noi uităm, cînd cetim poeziile din vremea aceea, că erau întovărășite de o muzică în stare să le recomande și să le mențină. A examina operele de teologie este foarte obositor: se cufundă cineva în discuțiile acestea fără capăt, de o originalitate foarte relativă; nu vă închipuiți ce greu se poate prinde un element de viață: am încercat-o străbătîndu-le pentru a scrie *Istoria vieții bizantine*. Dar teologia bizantină nu este așa de indiferentă cum ar părea. Pentru istorie da, dar felul însuși de a se prezenta problemele nu este decît

un capitol al cugetării elenice, este continuarea cugetării grecești din epoca alexandrină.

În afară de aceasta este *Orientul*. Desigur Orientul acesta a existat ca element de sinteză de la început. Mutarea la Constantinopol, aceasta însemnează acceptarea influențelor care trebuiau să vină din mediul grecesc. Constantin cel Mare a vrut, e drept, altceva; a vrut să facă Roma nouă asemenea cu Roma de odinioară. S-a întâmplat însă un lucru, și, fără intervenția acestei schimbări, evident că dorința lui Constantin s-ar fi putut păstra. S-a întâmplat că partea europeană a imperiului s-a pierdut. A venit năvălirea slavilor, incursiile prădalnice ale avarilor, așezarea bulgarilor într-un fel de stat de contrafacere și de concurență, înstrăinarea atîtor părți din imperiul bizantin în mîna unor apuseni, cari se prezintau ca adversari ai imperiului bizantin, ca doritori de a lua Constantinopolul. *Bizanțul a fost întors, astfel, cu fața către Asia*. Se adaugă și faptul că însăși Roma primise pînă acum la dînsa atîtea influențe care veneau de la monarhiile răsăritene de odinioară. În lupta cu Persia, aceasta primise foarte puțin de la romani, dar romanii primiseră foarte mult de la perși. Pentru basileus-ul din Persia romanii aveau foarte mare respect: aceea era doar „monarhia a toată lumea“ și romanii nu puteau fi decît imitatorii tîrzii ai acestei forme.

Dacă Bizanțul n-a alunecat încă mai mult către Orient și nu și-a pierdut caracterul roman, aceasta se datorește invaziei arabe. Cînd arabii au înlocuit pe perși, între reprezentanții unei stăpîniri de caracter popular și între împărații bizantini n-au putut fi legături ca între regii persani și împărații de pe vremea lui Iustinian, și, cînd au apărut pe urmă turcii peste arabi, caracterul mult inferior sub raportul civilizației și esența deosebită a turcilor a împiedicat aceste legături.

A crede însă că bizanțul s-a rupt de Apus, de viața vie a Apusului, nu de tradiția juridică și de amîntirile istorice, este o foarte mare greșeală. Între Răsăritul bizantin și Apusul încăput în mîna multor neamuri, unor națiuni răsărite din lumea romană, a fost o continuă interpene-

trație. Mărfurile din Răsărit veneau pînă în adîncul Franciei merovingienilor și carolingienilor, și Carol cel Mare a fost îmbrăcat în stofă bizantină și așezat așa în mormîntul său de la Aachen. Tot ce era obiect de lux și eleganță venea, nu numai de la Constantinopol, dar și din Antiohia. Ațiția dintre papi au fost greci: acuma chiar, cînd s-a făcut socoteala predecesorilor lui Piu al XI-lea, s-au văzut mulți papi greci și chiar sirieni. Și arta romană din Apus a trecut printr-o formă bizantină.

Se vorbește de indoita schismă a lui Fotie, în jurul căreia continuă discuția și acum, deși ar trebui să se facă o înțelegere internațională ca să nu se mai discute chestiunea cu Fotie, în care ortodocșii și adversarii lor își mențin punctul de vedere, dar schisma lui Fotie și apoi a lui Mihail Cerulariul, la jumătatea secolului al XI-lea, n-au însemnat ruperea creștinătății în două. Întîi, că nu hotăra papa și patriarhul ci împăratul din Bizanț. Dacă împăratul avea nevoie, sub un anume raport, de lumea apuseană, nu avea decît să trimeată în exil pe patriarh și să reia legăturile de odinioară. *Ortodoxia este un lucru de imperiu* mult mai mult decît catolicismul, care, deși este un lucru al imperiului din Apus, dar, în imperiul acesta din Apus papalitatea își avea rezervele sale de energie, pe cînd în Răsărit totul era concentrat în mina împăratului.

N-a fost niciodată o *ruptură* între biserica Răsăritului și a Apusului. De aceea fură și posibile încercările de împăcare, care s-au făcut de atîtea ori și care, îndată ce s-au așezat cruciații, la 1204, în Constantinopol, au fost un lucru la ordinea zilei. Iar împărații Comneni întrețin vechea strălucire a imperiului, ca acel Ioan, care, rănit în Asia de o săgeată otrăvită, cînd era vorba să i se taie mîna, a răspuns prin cuvintele pe care cronicarul latin al cruciatei le-a păstrat și în care se cuprinde toată esența imperiului bizantin: „Non una manu romanum regitur imperium“. Și a lăsat să moară, ca să nu rămîie cu o singură mînă, incapabil de a stăpîni imperiul. Aceștia sînt însă cavaleri apuseni, însurați uneori cu princese care vin din Ierusalimul francez, din lumea germană; ei merg personal la război.

Împăratul bizantin era, în esență, sacru: trebuia să apară numai în anumite împrejurări; era un zeu, și de aici omorierea lui tocmai pentru că era sacru și nu putea fi sfătuit, îndreptat și muștrat. Împăratul era însă odinioară ca și un idol nemișcat, ca un sfânt creștin închis în racla sa de aur împodobită cu pietre scumpe, dar acum el se suie călare pe calul de război, care-și are un nume, întocmai ca numele marilor cavaleri, ale acelor *preux* ai legendei eroice occidentale: se bate personal cu turcii și arată, ca Alexe Comnenul, cu mindrie scutul în care s-au înfipt atâtea săgeți pornite de la necredincioși. Acesta nu mai este clasicul împărat bizantin.

Paleologii au luat în căsătorie princese apusene pînă și din Monferrat, și de aceea au ajuns marchizii aceștia să fie stăpînitorii coroanei bizantine și a trecut titlul de împărat al Bizanțului la Casa de Savoia, așa că-l poartă azi regii italieni prin moștenirea venită de la Monferrat. Influența occidentală a fost așa de puternică, încît odinioară am putut scrie că aceia ce a căzut sub lovitura turcilor lui Mohammed al II-lea n-a fost imperiul bizantin, ci forma latină, forma italiană, în care, încetul cu încetul, prin această continuă infiltrație, se prefăcuse imperiul odinioară roman de esență și străbătut de concepția orientală a basileilor, pentru a cădea apoi cu desăvîrșire în puterea spiritului acestuia, plin de inițiativă, al Apusului.

Dar veți zice: prin urmare acesta nu era imperiul bizantin. În ce privește faptele, acum, nu. În ce privește toate formele sale, chiar în momentul cînd pictura de la Cahrië sau de la Mistra, care este aceeași cu cea de la noi la Argeș, este una în esența ei cu pictura italiană din aceeași vreme, cele două lumi avînd neconținut contact între ele și italienii îmbogățindu-se la Constantinopol ca să moară la Florența, sau invers, chiar în vremea aceasta nota fundamentală romană a acestui imperiu n-a dispărut.

Și, cînd, la Atena, acum cîțiva ani, cu ocazia unui congres de bizantinologie, un învățat italian, cu mindria ce-i însuflețește neamul astăzi, a spus: „aceasta este Roma noastră“, avea dreptate acel tînăr învățat italian, căci

elementele celelalte se alătură numai la concepția juridică romană, rămasă vie pînă la sfîrșit.

Și, dacă Bizanțul acesta s-a putut apropia de noi, aducînd devierea noastră de la viața populară veche și de la viața occidentală, venită prin unguri și poloni la crearea statelor noastre, dacă Bizanțul s-a putut înstăpîni pe noi, aceasta n-a fost prin caracterul său grec și nici din devoțiunea noastră specială pentru ortodoxia pe care de multă vreme am prefăcut-o așa cum corespunde cu sufletul nostru, ci, dacă el s-a apropiat de noi și noi ne-am apropiat de acest Bizanț, s-a făcut pentru că, prin ctitoria romană rămasă în instinctul claselor populare ale noastre, care ele au creat domnia, noi ne recunoaștem în baza romană a lui.

București, 1938.



---

## DEZVOLTAREA EXTERNĂ A VENETIEI

Acest oraș de provincie al Italiei, fără milioane, fără oameni de petrecere, fără o mare faimă actuală de artă — cu toate expozițiile artistice care se organizează aici și adună atîta lume străină, fără deosebite rosturi oficiale, și în care o bună parte din viață și cea mai mare parte din cîștig vin de la afluența, aproape continuă, a străinilor, a avut un rol mare în istoria universală, un rol imperial. N-are cineva decît să se uite la pictura din veacul al XVI-lea, păstrată în palatul dogilor, și care glorifică Republica Venetiei. În această minunată operă a lui Veronese, pe lângă frumusețea liniilor înfățișate de cel mai mare cunoscător al tainelor trupului omenesc între artiștii Renașterii, e și o idee: nu ideile deosebite, și de multe ori contradicătoare, care se întîlnesc astăzi în galeriile de artă, ci una singură, care domina în sufletul meșterului, ca și în sufletul tuturor, ceea ce poate fi mai sănătos într-o societate: ca toți oamenii să se unească și în ceea ce privește creațiunile artistice, ca un singur gînd să fie și în realizarea operei de artă, care devine astfel cea mai înaltă școală cetățenească, *a imperialismului venețian*. Se vede Venetia, în chip simbolic de regină — și era regină, în Creta, în Cipru, deși acasă era Republică, gata a primi omagiul popoarelor supuse. Și iată-le dincolo, în tabloul lui Tintoretto: ambasadorii persani cu turbanele lor, cu bonetele lor țuguiate, cu căciulile lor frigiene, desfășurînd covoare aducînd lucruri scumpe înaintea dogelui, tablou care prin vastitatea lui nu poate fi uitat de cine l-a văzut măcar odată; trimeși din toată lumea apar ingenuchiați înaintea Venetiei, aducîndu-i ceea ce au mai scump ca bogăție, ca agonisită și muncii, ca devotament. Aceasta înseamnă că Venetia se

considera atunci, în veacul al XVI-lea, în realitate ca o împărăteasă a mărilor, ca o *Oceana* mai veche decît Anglia, deși, cum se va vedea, pierduse atunci în mare parte temeiul pentru acea splendidă înfățișare. De aceea, la Veronese, veșmintul de hermină pe care îl poartă stăpînitorii încoronăți, de aceea scepstrul, pe cînd, la picioarele ei sprijinite pe însuși globul terestru, leul lui San Marco, patronul Republicei, stăpîn mai puternic decît orice alt magistrat și decît toate magistraturile împreună, arată că această mărire vine din binecuvîntarea cerească. De o parte și de alta, se apleacă două femei, Dreptatea și Pacea, dar ele ar putea să reprezinte și cele două părți de lume asupra cărora a trecut influența și a rămas stăpînirea negoțului venețian.

Deci iată sub ce raport trebuie considerată Veneția în legăturile ei teritoriale, în relațiile cu vecinii: sub raportul visului de stăpînire asupra mărilor răsăritene și a teritoriilor din jurul acestei mări, vis pe care a izbutit să-l îndeplinească printr-o muncă, a cărei intensitate, a cărei statornicie credincioasă, a cărei putere de jertfă și a cărei bună economie practică sînt fără păreche, această bună economie fiind elementul indispensabil în toate socotelile pe care un popor le face față de viitorul său. Romantismul individual poate fi foarte interesant și strălucitor, dar această bună chibzuială a fiecărui moment din viața fiecărui om care face parte dintr-o societate, aceasta este esențialul, și, în Veneția, pînă și cel din urmă hamal care pe Riva degli Schiavoni ajută descărcarea, cărînd pe umerii lui bogățiile aduse de vasele venețiene, și el avea conștiința însemnătății Veneției și conștiința datoriei pe care i-o impune lui, săracul, umilul, disprețuitul, această însemnătate, încă o dovadă că popoarele se ridică numai prin valoarea lor morală, trăiesc numai prin această valoare morală și, oricît ar vrea, și orice ar avea, ele încetează să mai fie ființe respectate și organisme independente cînd această valoare morală a dispărut.

Acestea spuse, să intrăm în materie.

Se zice de obicei — și aici se poate stabili încă o legătură între noi și venețieni — că Veneția s-a întemeiat atunci cînd, Attila pătrunzînd, în veacul al V-lea și în regiunile din nordul Italiei, s-a înspăimîntat atît de mult populațiunea de acolo — înțelegeți bine că erau oameni foarte culți, foarte delicați, foarte bogați acei locuitori din nordul Italiei, s-au înspăimîntat, zic, așa de mult de apariția regelui hun — se pare că pentru dinșii era neașteptat să apară Attila; n-or fi auzit niciodată de existența lui și a hunilor! — încît, prinsă de o frică nebună, s-ar fi refugiat în insulele unde e astăzi Veneția. Noroc că au găsit insulele, căci altfel ar fi fost dispuși mai degrabă să se înece cu toții decît să primească „jugul” lui Attila și al barbarilor!

Concepția aceasta istorică o cunoaștem și noi. Acei cari au învățat numai pe băncile școlii istoria românilor știu că strămoșii noștri romani — toți romani autentici — într-o înaltă stare de bogăție culturală și intelectuală, cînd au auzit că vin barbarii, s-au speriat și s-au retras deci cu toții în munți, de au stat acolo secole, uitîndu-se cu ochianul să vadă unde mai sînt sălbaticii, și, numai după ce o tîrzie generație s-a asigurat că și cel din urmă din ei s-a retras, s-a întors în stepă, numai atunci a îndrăznit, după acea trecere de cîteva veacuri, să ia din nou în stăpînire pămîntul părăsit de dinșii.

Acestea sînt concepțiuni cu totul naive. Attila, în Panonia lui, avea doar apucături de rege: el clădia case de piatră, avea lăudători în latinește, artiști romani, avea, nu numai o mulțime de prinși de război, dar și o mulțime de elemente care de bună voie veniseră la curtea lui, în țara lui, pentru că aveau acolo mai mare cîștig și mai multă siguranță decît acasă. Și nici Attila n-avea de ce să se uimească de civilizația acestor populații din nordul Italiei, de la gurile rîurilor italiene, cum nici ei nu puteau să se umple de groază nesfîrșită în ceea ce-l privește pe Attila. Toată lumea știa că bar-

barul urmează drumurile, și n-ai decît să te dai în lături din drum ca să nu-l întilnești, iar, dacă te întilnești cumva cu el și te prinde, n-ai decît să-i plătești prețul de răscumpărare.

Astfel originea Veneției nu trebuie căutată cîtuși de puțin în fuga aceasta a gloatelor îngrozite. Trebuie cu totul altă explicație ca să o înțelegem.

Locuitorii ascunși în lagunele de aici erau oameni foarte săraci: pescari și agricultori în același timp. Speța nu e rară nici la noi, căci avem și noi pescari cari fac în același timp agricultură. Acești oameni simpli au avut deci totdeauna legăturile lor și cu lagunele. Nu sare omul ca broasca în apă fără să știe ce se găsește acolo, ci ei știau foarte bine ce e laguna, în care luntrile lor umblaseră o mulțime de vreme pînă atunci. Astfel, fără să fie nevoie cîtuși de puțin de Attila și de năvălirile lui, e explicabil de ce anume elemente din părțile acestea de la răsăritul Italiei s-au refugiat în lagună, unde, dacă i-ar fi gonit o năvălire, ar fi stat numai pînă la încetarea ei.

Lagunele de altminteri, nici nu sînt marea întregă, ci o „jumătate de mare“: sînt lagune moarte, în care, apa liberă nu mai vine, și sînt lagune vii, pe care ea le cercetează în fiecare zi, le împospătează, le asanează, le înviorează și care cuprind insule capabile de a primi ziduri, terenuri capabile de a fi fixate, mîluri în care se pot înfige parii pe cari să se sprijine clădiri. Populația de aici trebuie să fie pe jumătate marină, pe jumătate continentală, pe jumătate căutînd bogățiile pămîntului ca agricultori, pe jumătate explorînd bogățiile mării, ca marinari.

Orașe așezate în asemenea regiuni se mai întîlnesc și aiurea, fără să fi avut viitorul pe care l-a avut Veneția. Întrebarea cea mare ce se pune, e aceasta: de ce, între toate orașele de felul acesta, numai unul, Veneția, a putut să cucerească atîtea teritorii, a putut să facă a pluti pe mare atîtea corăbii și să ia în stăpînite teritorii atît de întinse? Întrebare foarte naturală, la care nu știu să se fi dat un răspuns satis-

făcător, care totuși *trebuie* să se găsească la începutul istoriei Veneției.

Acum în urmă, un învățat german, Henric Kretschmayr, care a cetit, firește, tot ce s-a scris despre începuturile Veneției, ne-a dat o carte în care găsim multă învățătură, dar, din scrisul său, ceea ce am dori să știm: de ce Veneția a fost ceea ce a fost, mai mult decât un oraș, mai mult decât o provincie, decât un stat, mai mult decât un regat, tot nu știm. Fiindcă — acesta ar fi răspunsul — alături de situația ei particulară: în fundul ferit al unei mări larg deschise la capătul cellalt și deschise, în același timp, și asupra bazinului occidental și asupra celui oriental al Mediteranei, mai trebuiau și anume calități tradiționale de rasă și, pe de altă parte, anume legături politice. Venețienii aceștia sînt un fel de amfibii în chipul cum trăiesc; ei bine, tot amfibii trebuiau să fie și în legăturile lor politice: pentru o persoană politică e desigur un lucru detestabil să fie amfibie, dar pentru un stat, în unele împrejurări, e foarte bine să poată fi amfibie, să poată trăi, va să zică, după plac, în două medii deosebite.

Venim întii la rasă.

În Veneția, oricine stă destul de mult ca să-și deprindă ochiul cu aspectul populației, deosebește ușor mai multe tipuri. Este unul, venit de pe continentul italian, cu gîtul scurt, cu acele splendide fețe largi, senine, luminoase, care au servit în cea mai mare parte de modele pictorilor venețieni din veacul al XVI-lea. Venețienii, venețienele pe cari-i zugrăvește Veronese, sînt persoane cu gîtul tare, cu figuri rotunde, cu umerii puternici, pe care-i simțim cu mersul legănat. Ei nu sînt reprezentanți ai vechiului tip venețian, care dispăre, năpădit de acestălalt tip italian. Acela e mult mai subțire, mai înalt, cu legături mai elastice — părul blond-roșu, vestitul roșu venețian, ochii verzui, de mare, sînt un accesoriu. Noi cunoaștem acest tip, căci îl întilnim și pe malul cellalt al Adriaticei. Cine crede că Italia a fost locuită totdeauna de italieni, chiar cu rezerva etruscilor din Toscana și a grecilor din Sicilia și Grecia Mare, se

înşală. A fost o vreme cînd rasa latină se întindea numai pînă la Apenini, de unde era altă rasă, pe care noi trebuie să o cunoaştem foarte bine pentru că avem şi noi legături, directe şi indirecte, cu dînsa. Această rasă e cea ilirică, şi ea însăşi face parte din marea familie traco-ilirică. Noi sîntem mai mult traci decît iliri; elementul iliric se găseşte însă la aromâni destul de puternic, iar albanezii sînt mult mai mult iliri decît traci. Aceasta formează ca o legătură de rasă între noi şi veneţieni. Acestei puternice rase ilirice îi era supusă în întregime Marea Adriatică, şi de o parte şi de alta. (...) Această mare a fost însă cîndva mare ilirică.

Ştiu foarte bine că este şi altă teorie, recentă, după care veneţii vechi ar fi venit din părţile Baltice, dar să ne ferim de exagerările etnografilor cari mută popoarele dintr-un continent într-altul cum nu s-ar muta astăzi, cînd avem trenuri şi atitea mijloace de comunicaţie şi emigrare. După această teorie nouă, albanezii ar fi venit de la Marea Baltică, pentru că limba albaneză ar fi o limbă lituaniană. Teoria e împărtăşită însă de doi-trei cercetători<sup>1</sup>, dar cea mai mare parte dintre învăţaţi recunosc că veneţii de odinioară erau ilirieni.

Această rasă, căzînd între rasa latină, la Apus, şi rasa grecească, la Răsărit, era menită să joace un rol însemnat.

Într-o conferinţă ținută la Veneţia, şi care va apărea în curînd, am insistat mai pe larg asupra acestui lucru că ilirii din Peninsula Balcanică au încercat întii să fundeze un stat propriu, care ar fi cuprins şi regiunile venete; înainte de Hristos, sub trei regi, Teuta, Agron, Gentius, s-a încercat să se facă din Marea Adriatică Marea ilirică despre care vorbeam. Dar romanii au biruit, şi au început astfel opera lor de latinizare în Peninsula Balcanică peste iliri şi peste traci, ambele rase cu totul supuse, pînă ce influenţa latină se întinse pînă la malul stîng al Dunării, iar, la răsărit, pînă pe la mijlocul Bulgariei şi dincolo de văile Macedoniei, cu rosturile ei administrative oarecum deosebite. Pe urmă însă, prin năvălirea slavilor, s-a rupt lumea aceasta în două, şi

<sup>1</sup> V. Gordenons, *Iscrizioni veneto-euganee*, Feltre, 1912.

noi am rămas de o parte, venețienii de altă parte, așa incit această vastă unitate a fost sfărîmată pentru totdeauna.

Dar rămăsese la aceste populații conștiința că reprezintă o rasă, că această rasă are drepturile ei, că este o mare care-i aparține din vechi, că ele se pot întinde asupra acestei mări. Conștiința aceasta trăia și în acei bieți pescari ai lagunei.

## II

Însă, pe lângă teritoriul potrivit, pe lângă conștiința de rasă, mai trebuia un lucru: concordanța împrejurărilor politice. Evident venețienii, o mină de oameni, nu erau în stare să se împotrivescă singuri statului care ar fi înaintat contra lor pentru a distruge, nu autonomia Republicei, care nu exista, vom vedea-o, decît ca un fel de autonomie patriarhală, ci germenii unei mari vieți politice viitoare.

Aceasta se datorește faptului că în preajma Veneției se întilnesc mai multe puteri politice rivale decît în orice alt colț din Europa. Cînd mai multe puteri își exercită însă influența asupra unui teritoriu, se ajunge totdeauna la rezultatul că, în loc ca acela asupra căruia tăbăresc toți să fie zdrobit, el scapă tocmai prin echilibrul de forțe care se creiază din aceste silinți neconținute. Știm și noi ceva despre aceasta, noi cari trăim de pe urma echilibrului ce s-a stabilit din dorința de a ne cuceri a vecinilor noștri în toate timpurile, rivalitatea lor continuă însemnînd permanența vieții noastre naționale. Dincoace, s-a întimplat exact același lucru: și aceste rămășițe ilirice s-au păstrat prin echilibrul de forțe creat din rivalitatea tuturor năvălitorilor. Dar cu un element avantajos pentru dinșii, care ne-a lipsit nouă. Nouă o dată păstrați, ni s-a fixat și cercul de acțiune politică, dincolo de care n-am putut merge mai departe. Singura dată cînd poarta s-a întredeschis pentru noi, a fost pe la 1360—400, cînd Bizanțul pierea, cînd dispărea Bulgaria, Serbia și cînd Ungaria nu era destul de puternică pentru ca, scoborîndu-se din nord, să le înlocuiască, trecînd peste trupul nos-

tru, sfărîmîndu-ne. Românii de pe vremea lui Mircea, lui Vlaicu, aveau ambițiuni imperiale, ori cel puțin aceștia au simțit în sufletul lor puțința de a restabili imperiul de Orient. Atunci au venit însă deodată turcii, disciplina admirabilă turcească, neînvingătoare putere morală a fanatismului credinței lor, spiritul de organizare fără păreche al sultanilor, care a închis pentru toate veacurile, pînă azi, puțința noastră de expansiune. În Veneția însă această puțință de expansiune a existat.

Să arătăm acum cari au fost dușmanii ce și-au dat întîlnire în această regiune și cum prin rivalitatea lor s-a putut păstra și a putut crește Veneția.

Din Apus se coborau francii: înainte de Carol cel Mare, francii lui Pipin, chemați de Papă pentru a face rîndială împotriva longobarzilor din Italia. Venețienii nu i-au primit. Au avut un sentiment instinctiv că primejdia mai mare poate veni de la aceștia, cari soseau cu perspectivele lor de organizare feudală, cu sistemul lor de cîrmuire reală și cu un lucru încă: vecinătatea lor imediată; nu un potop care de sine se retrage, o *acoperire*, căci din regiunile lor galice și pînă la Veneția era o continuitate de viață politică: Italia de nord nu pentru întiași dată era legată de Galia. Și venețienii au făcut tot ce le-a stat în puțință ca să nu se *confunde* cu statul franc.

Pe de altă parte, în Peninsula Balcanică era imperiul roman de răsărit. Venețienii s-au considerat de la început ca supuși ai acestui imperiu, devenit bizantin, și-au dus pînă la exagerare această atîrnare a lor de împărații din Constantinopol; purtau titluri „romane” de consuli-*hipați*, — unul iscălește: „*imperialis hypatus et humilis dux Venetie*”, — *sebaști*, *hipersebaști*, *protospatari* (c. 950); dogii lor erau încîntați cînd îi poșteau la Constantinopol, ei înșii își trimiteau copiii în Bizanț ca să învețe moda constantinopolitană; dacă aduceau și o soție înrudită cu Cesarii bizantini cu atît mai bine era pentru stăpînirea lor mai departe.

La 820 se face omagiu Bizanțului, un co-doge se cheamă Iustinian, și soția lui constantinopolitană poartă numele de Romana. Chiar titlul de doge nu înseamnă decît duce



bizantin, cum a fost la genovezi și în Italia de sud, cum a fost în Asia Mică, în Siria. Cine e acela cu atât de puține cunoștințe de literatură măcar, care să nu-și poată înfățișa pe dogele îmbrăcat în veșminte împărătești, mergând după toate regulile etichetei bizantine și făcând încunjurul Pieței San-Marco, pe dogele trecând din palatul său, pe drumul personal pe care-l aveau la noi domnii, între curte și paraclis, în basilica San-Marco și prezidind ceremoniile de stat de acolo, sau pe dogele străbătând valurile Mării Adriatice pentru ca, într-o ceremonie simbolică, să arunce inelul de aur în valurile Adriatice, însemnând astfel căsătoria Republicei sale venețiene cu apele care-i dădeau bogăție și glorie?

Pare că ai ceti pagini dintr-un „de Caerimoniis“ al Orientului greco-roman! Dogele este astfel de origine numai un funcționar bizantin, care a ajuns să stăpânească independent un oraș aparte și care, după ce orașul, prin aristocrația lui, a căpătat o înfățișare republicană, ajunge să prezideze numai, cu drepturi totdeauna contestate, activitatea internă și externă a acestei aristocrații. Dar rostul bizantin de la început a rămas, cu toate schimbările de mai târziu, în podoba cea mare a Veneției în basilica Sfântului Marcu, care e și patronul Alexandriei egiptene, în marmora colorată, în mozaicele vechi, în toată rânduiala interioară sub cupolele multiple. Un element obișnuit al caselor venețiene, balconul care se întindește și în casele sărace ale venețienilor, are un nume în dialect care derivă din grecește, — *liago*, din *heliakon*, „spre soare“, — o dovadă mai mult că nu numai sus, dar pînă în adîncime Bizanțul își coboară influența.

De Bizanț avea cea mai mare nevoie Veneția ca să se menție împotriva francilor, și Bizanțul însuși avea o mare nevoie de venețieni, nu exclusiv din punct de vedere militar, dar și din punct de vedere material, fiindcă flota venețiană îl ajută să reziste la două mari primejdii care-l atingeau, nu numai în Marea Adriatică, ci, prin Marea Mediterană, puteau să atingă Constantinopolul însuși. Întîi primejdia arabă sau saracină. Flota venețiană în veacul al IX-lea, la 842, apără, de și învinsă, Bizanțul împotriva arabilor

pirai. O a doua mare primejdie era cea normandă. În Italia de sud pe la 1060 s-au așezat normanzii de origine franceză, întâi în Apulia și Calabria, apoi în Sicilia, pe teritoriu ducal bizantin, și au întemeiat cel mai îndrăzneț stat care a existat vreodată în cuprinsul Mării Mediterane. Stat condus de o rasă de pirați trecuți prin civilizație și rămași astfel, ca și vichingii din rasa legendară cîntată de Ibsen în dramele sale, pirați cari nu odată au debarcat în Peninsula Balcanică, au cucerit Salonicul și au încercat să ia în stăpînire Constantinopolul însuși, reprezentanți ai seminției admirabile care a dat Angliei fața ei națională de astăzi, care a dat Rusiei, slavilor de acolo, cea dintîi noțiune de stat, care, prin cavaleri fără frică, înfrunța pe turci din castelul lor în Asia Mică. Pentru apărarea Mării Adriatice, și, în același timp, a înseși vieții imperiului, legată de păstrarea Capitalei, era necesară flota venețiană<sup>1</sup>.

Dar Veneția știa un lucru, și aceasta i-a folosit enorm: știa că Bizanțul e bun pentru legitimitatea pe care o acordă, pentru titlurile pe care le împarte, pentru valoarea politică pe care o poate da aceloră cu cari e în legătură, el înălțînd prin legăturile sale imperiale pe toți cei cari aveau contact cu dînsul. Știa însă și aceea: că Bizanțul nu e în stare să pătrundă de fapt în Marea Adriatică. Prin urmare Veneția putea să aibă toate foloasele și nu putea să aibă nici o pagubă de pe urma lui, căci niciodată nu va pătrunde în regiunile adriatice o flotă bizantină care să încerce a reduce Veneția la o atîrnare mai strînsă de imperiu. Dacă e vorba ca flota să plece din Constantinopol, ar întîmpina atîtea greutăți, încît nu și-ar putea atinge scopul: dacă e vorba de o flotă pornind de pe malul balcanic, aceasta a fost o imposibilitate secole întregi, și iată de ce.

Veneția începe a se organiza de fapt pe la 700—800 — prin urmare ține cam o mie de ani dezvoltarea Republicei, de oarece înainte de 1800 ea a dispărut prin gestul brutal al lui Napoleon; ea-și capătă deci autonomia tocmai în mo-

---

<sup>1</sup> V. și memoriul meu *Două tradiții istorice în Balcani; a Italiei și a românilor*, în *Analele Academiei Române pe 1913*.

mentul cînd imperiul bizantin e complet înlăturat din aceste regiuni. Întîi veniseră aici slavii, cari au luat toată coasta Mării Adriatice, slavi cari aveau în fruntea lor numai cneji, voievozi, mici principii, ca Muişav, ca Drosaici de la Narenta şi alţii, incapabili de a stabili un stat cu oarecare însemnătate şi durată. Ei au fost deci uşor întrebuiţaţi de alţii, de bulgari, cari se coboară în Peninsula Balcanică pe la 670 şi au tendinţa de a merge către Constantinopole, fireşte, concentrînd în această direcţie toate puterile lor. Că s-au întins şi asupra ţerilor noastre, este o curată legendă: ce erau să caute în bălţile şi pădurile dacice, cînd înainte le mîjia splendoarea aurită a Constantinopolului, şi nişte biete bande barbare erau ele capabile să-şi îndrepte atenţia asupra tuturor hotarelor lor? Prin urmare bulgarii au tîns către Constantinopol, ceea ce nu i-a împiedicat însă să lege relaţii cu slavii de la Marea Adriatică. Cînd însă bulgarii ajung ca dominaţie la Marea Adriatică, erau atît de slabi, încît, precum voievozii slavi nu fuseseră în stare să întemeieze o flotă, tot aşa n-au putut-o face în această mare nici bulgarii. Şi, în acest timp cînd bulgarii îl îndepărtează de aici, Bizanţul, are pînă pe la 900, în răsărit şi sud lupte grele cu arabii: cite corăbii puteau strînge, toate erau îndreptate împotriva marelui duşman ridicat prin Siria, care şi el tîndea să cucerească Constantinopolul, de atîtca ori asediat<sup>1</sup>.

Iată deci cum Veneţia cîştigă sub toate raporturile de la Bizanţ, fără ca Bizanţul să fie în stare vreodată să coboare situaţia de mîndră autonomie a acestui oraş. De aici, din această situaţie, veneţienii ar fi putut căpăta foarte uşor imperiul Mării Adriatice stăpînirea amînduror malurilor acestei mări.

Ce putea face Veneţia? Să cucerească Istria, să se întindă în Dalmaţia şi să se oprească în acest punct unde începe influenţa normandă şi atunci, din Marea Adriatică, stăpînită politic, să continue cuceririle sale economice pînă unde i-ar fi îngăduit mijloacele. După ce luase croaţi în serviciul dogilor (veacul al IX-lea), după ce, la 839, atacase insula

<sup>1</sup> V. cartea mea *Chestia Mediteranei*.

Cherso, după ce se frământase cu noii pirați slavi la Caorle (842). Capodistria e supusă, la 932, unui tribut în natură; margraful Günther, episcopii Istriei sînt siliți la închinare. Încă din apropierea anului 1 000, o flotă venețiană apare în adevăr în aceste regiuni și încearcă să supuiе Dalmația, care e, de fapt, atîrnătoare de venețieni în deceniul următor. În curînd coasta Albaniei va fi atinsă de expansiunea lor și, sub Alexie Comnenul, pe care-l ajuta esențial contra normanzilor lui Robert și Boemund, Durazzo e un centru venețian.

Veneția în Dalmația înlocuise pe croați, al căror regat, coborîndu-se spre sud, fusese oprit de un alt candidat posibil, care, pe urmă, a distrus și rolul natural al Veneției pentru a o împinge în fel de fel de aventuri. Acest adversar, venit din ștapa depărtată a Panoniei, sînt barbarii așezați la Dunărea mijlocie și Tisa, în apropierea anului 900: ungurii, maghiarii, cari-și întind stăpînirea asupra regatului croat încă de pe vremea lui Cresimir, înainte de 1 000, atrăgînd întii pe croați prin legături de înrudire cu familia lor domnitoare, pînă ce, pe urmă, regatului acestora i se substituie, printr-o unire personală, regatul unguresc (1102, sub regele Coloman).

Anexarea Dalmației e punctul următor din programul Arpadienilor: pînă atunci venețienii trăiseră în relațiuni foarte bune cu ungurii; se încheiaseră chiar alianțe de familii, și un fiu de doge venețian și de principesă maghiară ocupă tronul Ungariei, Petru (1038—46), un Orseolo după tată. Nebănuind că regatul croat, destul de comod ca vecin, o să fie înlocuit prin altul mai agresiv, Veneția nu-și luase precauțiunile necesare, și rezultatul a fost că ungurii au putut să ajungă la țermul Mării Adriatice. Stabilirea lui Coloman I-ii nu era pe departe așa de temeinică, încît venețienii, concentrîndu-și toate puterile, să nu-l poată izgoni.

Ungurii au avut, în veacul al XI-lea și al XII-lea, o serie întregă de dușmani, unii vechi, alții noi, așa de țari, încît s-a pus de cîteva ori întrebare chiar dacă regatul Ungariei va putea trăi ca formațiune politică independentă

sau ba. Era de o parte, imperiul german, care dăduse Ungariei civilizația sa, iar rasa germană din imperiu nu numai elementele culturale, dar și oamenii din acest sînge cari aduceau cu ei astfel de elemente, toată Ungaria nordică și apuseană fiind cuprinsă de orășenii germani și chiar de nobili germani, așezați pe pămînturile Ungariei, spre a nu mai vorbi de mai tîrziu colonizare a Ardealului cu sași „f'andri“, aduși de pe malul Rinului, fără cari niciodată nu s-ar fi consolidat dominația ungurească pe pămîntul voievodal românesc al Ardealului.

Și, o dată Ardealul consolidat, era o tendință firească de a se trece pasurile munților de partea cealaltă, și astfel se deschide conflictul împotriva barbarilor stepei, ungurii fiind inferiori cumenilor și pecenegilor, pentru că ei sînt acum niște barbari slăbiți în energia lor ofensivă. Și, pe lîngă greutățile acestui *Drang nach Osten*, de altă parte Bizanțul va ajunge sub Manuil Comnenul a face din Ungaria, după 1150, aproape o provincie bizantină, cu regi puși și tolerați de el. Veneția și-a făcut, deși tîrziu, toată datoria de apărare în Marea Adriatică, și într-un moment Bizanțul a îngăduit-o, fiind foarte bucuros să aibă aici pe vasalii săi maritimi<sup>1</sup>. La 1116, după moartea lui Coloman, Ungaria părăsește Zara, Zara Vecchia, Spalato, Trau, Sebenico, Arbe. Dacă Ștefan al II-lea reia, în 1118, contra dogelui Orde'afo Falier, care cade în luptă, Dalmația afară de Zara — dar dogele următor continuă a se intitula principe al „Dalmației și Croației“ —, Michieli intră ca biruitor în Zara la 1125, fără a putea păstra însă cea mai mare parte din provincie. Cu tot conflictul din 1128, sub Ioan Comnenul, și cel din 1171 cu bizantinii, împăratul Manuil, care și zice stăpînitor al Dalmației, Croației, Ungariei și știa foarte bine pînă unde și poate întinde autoritatea în realitate, judeca, în chip real, că, decît aceste teritorii adriatice să fie în mîna unuia capabil de a se ridica împotriva împărăției, era mai bine să fie păstrate de venețieni, cari, deși de fapt independenți, totuși declarau că nu sînt decît vasalii imperiului său. Pe la 1160 un nou atac unguresc aduce luarea

<sup>1</sup> V. și conferințele mele italiene despre Veneția.

cetăților Spalato și Zara, dar Manuil reia în urmă posesiunea lor. La 1186, ungurii reocupă însă Zara și deci, când apusezii, în cruciata a patra, pleacă spre Răsărit, la 1204, venețienii întreprind această expediție, care va devia spre Constantinopol, ca să smulgă Ungariei această frumoasă Capitală a Dalmației.

Dacă s-ar fi oprit aici Veneția, ar fi păstrat pentru totdeauna stăpînirea Mării Adriatice și, cum ziceam și altă dată, acolo chiar, ea ar fi transmis ca zestre Italiei stăpînirea amînduror malurilor acestei mări și influența asupra întregii Peninsule Balcanice, ca un drum deschis pentru energia economică, pentru inițiativa culturală a Italiei nouă.

S-a întimplat însă și altceva. Încă de la cruciata întâi, de la 1089, Veneția găsisese prilej să-și întreprindă puterile în Asia Mică, în Siria. Cruciații veniseră, bătuseră pe turcii selgiucizi, cuceriseră o mulțime de teritorii în Anatolia, care au fost cedate din nou împăratului bizantin; porturile siriene ajunseseră a fi porturi vii, însă nici Bizanțul n-avea puterea de a exploata economic aceste ținuturi, nici acești principii latini biruitori nu erau dispuși să se apuce de negoț. Dar negoțul *trebuia*, și venețienii, tocmai prin caracterul lor „amfibi”, erau foarte potriviți pentru acest rol. În Asia Mică îi poțtea împăratul, iar în Siria îi doreau principii latini, ca pe niște negustori din Apusul lor, din lumea lor, demni de toată încrederea, de toată protecția, buni catolici în mijlocul păgînilor și shismaticilor. Astfel, ca vasali greci, au putut ei să vie în Asia Mică și în insule, și, ca tovarăși de religie, au putut să se așeze în Siria. La 1100 ei sînt în Haifa, la 1110 în Sidon, la 1124 în Tir.

Atunci o mentalitate de parvenit s-a trezit la vechii venețieni: și-au pierdut socoteala; au crezut că bazinul de Răsărit al Mării Mediterane li e asigurat pentru toate timpurile, și s-au putut întreba atunci de ce să se păstreze între Metropolă și posesiunile siriene imperiul Bizantin în decădere, supus capriciilor de lăcomie și violență ale împăraților? Dar dacă acest imperiu bizantin s-ar înlătura? Și mai ales:

dar dacă l-ar înlătura ei, și ar pune în loc o contrafacere latină, pe care ar întrebuința-o apoi pentru scopurile lor? Și astfel la 1204 venețienii au intervenit în certurile dinastilor bizantini, au înlăturat pe uzurpatorul Alexie, dar și pe împăratul bătrîn Isaac, și pe cei ridicați atunci împotriva dinastiei Anghelos, iar, cînd a fost să se împartă imperiul, Veneția, cu socoteală negustorească, foarte bine pregătită — dar, cum știm: socoteala din tîrg nu se potrivește cu socoteala de-acasă, și-a zis: în Constantinopol să fie unul dintre seniorii latini, contele de Flandra, lăsat, în ce privește ajutorul, în seama papei, care însă, de a doua zi, a cerut să trimeată cît mai mulți bani din dijma clerului oriental. Pentru ei, venețienii și-au luat șfertul și jumătate, și, fiindcă aveau un fel special de a împărți pămînturile marinarilor și-au anexat, *pe sărite*, toate regiunile ce li erau de trebuință: în Creta, în Arhipelag, în Moreia, pe lângă Durazzo, Corfu și teritoriile vecine, așa încît toate posesiunile celorlalți, ale „baronilor“, erau prinse în rețeaua de puncte de exploatare ale Veneției.

Dar latinii din Constantinopol erau pe moarte a doua zi după întemeierea statului lor, și cincizeci de ani au fost de ajuns pentru ca o bandă de greci, din Niceia, să poată lua Constantinopolul de la împăratul latin, iar, în ceea ce privește provinciile, a fost totdeauna cineva ca să le ocupe sau să le tulbure. Așa încît Veneția s-a ales într-adevăr cu puncte importante; numai cît ele nu erau lăsate în voia ei, de multe ori, posesiunea unor anume puncte, a fost spre paguba Republicei, care a trebuit să-și istovească toate puterile pentru a-și păstra situația în Orient.

Natural că la Dalmația, la Albania nu se mai gîndea atîta, preocupată, cum era, de păstrarea moștenirii împărătești, așa de grea de sprijinit. La 1227 Andrei al II-lea, regele Ungariei, întors din cruciată, e primit solemn în Spalato, dar de fapt orașele și „conții“ trăiau mai mult de capul lor, cu toată presiunea noului duce de Slavonia, din singe regal. În vremea tatarilor, Dalmația și insulele adăpostiră familia lui Béla al IV-lea fugar, pe care-l urmăreau biruiții,

Acum venețienii apărură, și pacea din 1244 li asigură Zara; mai târziu ei supuseră și insulele Lesina și Brazza. Noul rege angevin, Carol-Robert, debarcă, la 1300, în Spalato, dar lupta pentru tron aduse în Dalmația ungară anarhia; o revoltă în Zara chemă în această cetate pe unguri: ea fu însă păstrată de venețieni. La 1322 ei capătă Trau și Sebenico, apoi, peste douăzeci de ani, și Spalato. Numai Ludovic cel Mare izbuti să-și supuie, la 1345, pe „conții“ rebeli și, asedie, în anul următor, și Zara. Campania din 1357 fu defavorabilă venețienilor: *Dalmația era pierdută*.

Ceea ce a fost și mai rău decît atîta e ivirea în Răsărit a genovezilor în calitate de concurenți. Genova, așezată pe coasta apuseană a Peninsulei Italice, n-are puțința de a se întinde în bazinul occidental al Mediteranei; din toate părțile ea e încojurată de state în stare de a se apăra; în Africa nu se poate coborî, Sardinia și Corsica nu sînt atrăgătoare, sălbătice atunci, cum sînt în parte și astăzi. Prin urmare, în chip firesc, ea vine și încearcă a se substitui Veneției în Orient. Chiar stabilirea Paleologilor, refacerea imperiului grecesc de Constantinopol nu e decît opera de răzbunare a genovezilor. Pera, partea din Constantinople dincolo de Cornul de Aur, care fusese o bucată de vreme venețiană, devine genoveză: așezată mai sus decît Constantinopolul însuși, admirabil înzestrată cu ziduri, care dominau cetatea împărătească, ea silește pe împărat a deveni aproape vasalul genovezilor, de cari are nevoie necontenit, și sub raportul bănesc, ca unul care la 1394 se ruga de venețieni să-i facă un ultim împrumut, spunînd că e în stare să acorde ca Zălog veșmintul Mintuitorului; cu bani de la genovezii din Pera s-a ținut în mare parte împărăția. În dorința de a-și recăpăta libertatea, împăratul cheamă pe venețieni, mai vechi prieteni, ca să-l apere de stăpînii cei noi, și a început astfel o serie de lupte între venețieni și genovezi, purtate și în Orient și în Occident.

Lîngă Trapani Giacomo Dandolo cîștigă biruința navală din 1264. Peste douăzeci de ani, după căderea Acrei siriene în mina saracinilor, războiul reîncepe, pentru Marea Neagră, unde Tana venețiană și Caffa genoveză erau să-și stea față



în faţă mai mult de un veac: în lupta de la Maiaszo biruiesc genevezii, dar răzbunarea veneţienilor ajunge pînă în faţa Perei; în Marea Adriatică ei sînt însă zdrobiţi lîngă insula Curzola. La jumătatea veacului al XIV-lea, un nou război se înseamnă prin luptele de la Bosfor şi de la Cagliari, în 1352-3, al căror ultim rezultat sileşte Genova să se puie sub protecţia Milanului: Curzola, Lesina sînt apoi luate de genevezi, cari înaintează pînă la coastele Istriei; lîngă insula Sapienza Niccolo Pissni e complet bătut, la 1354, de Paganino Doria. Lupta pentru Tenedos, deci pentru Dardanele, aduce întîlnirile de la Capo Anzio, de la Pola şi, după asediul Veneţiei de Pietro Doria şi luarea Chioggiei (august 1379), succesul lui Vettor Pisani şi Carlo Zeno în aceste ape, în iunie 1380, cu predarea corăbiilor ce ameninţau Veneţia. În cursul acestui război, veneţienii încercară în zadar, apărînd la Zara şi Trau, recucerirea Dalmaţiei contra regelui Ludovic, aliatul genevezilor: pacea din Turin permitea numai o libertate de comerţ condiţionată în Adriatică. Nici anarhia, care izbucni îndată în Ungaria, nu schimbă această stare de lucruri, care dură pînă la recucerirea din 1419—20 (afară de Fiume, Segna, Scardona, Cnin şi Clissa).

Patru mari războaie se purtaseră deci pentru comerţul Levantului, din care cel din urmă a umilit pe genevezi pentru totdeauna, cu toată marea victorie întîmplătoare din 1379; nici o dată Genova n-a mai fost în stare să joace rolul de putere independentă, iar Veneţia, deşi învingătoare la sfîrşit, a fost, după războiul din Chioggia, mult timp uzată de greutăţile ce îndurase, ceea ce are interes şi pentru stăpînirea Mării Negre, căci cine domină Pera e domn şi peste strîmtori şi are drum deschis în Euxin unde colonia veneţiană de la gurile Donului, Tana, a fost foarte răpede nimicită ca influenţă de Caffa geneveză.

Ei bine, în momentul cînd procesul secular cu genevezii se mîntuie, Veneţia — culmea nenorocirii pentru dînsa —

se găsește înainte a două probleme mari, amîndouă îngrozitoare și prezentîndu-se în același moment.

Se mintuise evul mediu, era de autoritate în care, după cum zice proverbul nostru, cine avea carte avea parte, cine avea documentul avea puterea, deci cel mai vechi, cel mai bine înzestrat cu acte mai adevărate, acela se așeza în rîndul întii. În epoca modernă biruiește cine va avea o stăpînire, o organizație, o putere mai mare. Veneției i se cerea prin urmare teritoriu. De unde să-l ia? De unde putea căpăta teritorii noi Veneția, care pînă atunci nu stăpînise decît laguna și puncte cu totul neînsemnate pe uscatul din regiunea Padului? Și tocmai pe vremea aceasta se ridică în părțile vecine trei case de tirani, dintre care două au fost extrem de periculoase pentru dînsa, iar cea de-a treia a făcut imposibilă întinderea Republicei pe continentul italian. În Verona — unde și astăzi între cele mai strălucite monumente de artă sînt mormintele lor, admirabil săpate, în piatră — Casa della Scala, cu Cane I, Can-Grande, care, avînd Padova, Vicenza, Treviso și alte orașe vecine, a opus destulă rezistență Veneției pentru ca, în momentul cînd ea a căpătat, în slîrșit, din moștenirea lui, Treviso și Bassano, să nu mai fie în stare să le întrebuinteze pentru scopurile sale. Căci, cînd s-a luat familiei della Scala Padova, la doi pași de Veneția, la capătul lagunelor, aici se ridică Francesco Novello, din Casa de Carrara, unul din cei mai stăruitori și mai perfizi dușmani ai Veneției, înțeles cu Milanul pentru a-i lua Verona și Vicenza. Republica a cheltuit averi întregi, a jertfit cît a putut ca mijloace militare, ca să-l zdrobească. A încheiat cu Gian-Galeazzo Visconti († 1392), Milanezul, o alianță care dădu *acestuia* cele două cetăți dorite și, pe lîngă ele, Padova. La moartea ducelui de Milan, Francesco reclamă o mare parte din teritoriile lui, dar Veneția-l prinde și-l aruncă, împreună cu fratele Iacob, în închisoarea de unde n-a mai ieșit cu viață. Îndată după aceasta se anexează Friulul, ca și Brescia și Bergamo, contra Milanului. Războiul Ferrarei, contra unei coaliții generale italiene, în care intrase și regele Neapolei, adaugă Rovigo și Polesina (1484).

Cind, astfel, Veneția, după silinți fără păreche izbutește a-și completa și asigura teritoriile cucerite din nou, — o adevărată mare provincie continentală, două puteri mari se coboară cu oști nemaivăzute pînă atunci pentru a stăpîni peninsula: de o parte, francezii, chemați de dînsa chiar, și, de cealaltă, spaniolii. Și aceasta nu ajunge, Casa de Austria trimete aici pe Maximilian, care va ajunge mai tîrziu împărat. În sfîrșit, Scaunul roman, în epoca lui Alexandru Borgia, care trăia ca un militar, care lupta, bea și petrecea alături cu mirenii din jurul său, încearcă să întemeieze, pornind de la Roma, o mare putere italiană, care era menită și ea să lovească în tendința de expansiune a Veneției.

Signoria a făcut atunci o politică meschină, dar care era necesară, o politică de schimbare de alianțe din an în an dar care se mîntui în neîncrederea tuturor față de istețul care vrea să înșele pe toată lumea. În 1484, cu Franța contra Milanului și Neapolei, în 1495, contra Franciei cu Spania și Austria, în 1498 și 1508, cu Franța contra Milanului și Austriei, pînă ce, la 1508, o ligă europeană, liga de la Cambray, se formează pentru a o pedepsi și distruge, prin excomunicăție și război: înfringerea de la Agnadello părea începutul sfîrșitului. Păcile de la 1523 și 1529 îi garantau numai granița riului Adda.

Văzînd, că nu izbutește să capete destul de răpede pămînt suficient în Italia, pentru a se sprijini pe dînsul în urmărirea marelui vis imperialist de odinioară, Veneția și-a propus să-l caute în Peninsula Balcanică. A început luînd prin înțelegere cu locuitorii, la 1387, insula Corfu, apoi cumpărînd de la diferiți seniori albanezi, greco-albanezi, slavo-albanezi, Durazzo, Alessio, Budua, Dulcigno, mai tîrziu Dagno, Croia, Scutari. Se dobîndește, pe o cale sau pe alta, de la deosebiți seniori latini, lipsiți de bani ori amenințați de turci, Argos și Nauplia, Atena, Lepanto, adăugîndu-le la cele două însemnate posesiuni de la sudul Moreii, Coron și Modon, și la Negroponte; mai tîrziu, de la un prinț bizantin lepros și imbecil, ea va cumpăra Salonicul.

Astfel, pe la 1430, dominația venețiană se întindea asupra întregii regiuni apusene a Peninsulei Balcanice.

În vremea aceasta însă turcii pătrundeau aici. Intrați în Europa la 1354, îndată după aceasta (c. 1362) sint stăpîni pe Adrianopole; la 1371 capătă Macedonia, prin înfringerea și moartea șefilor ei sirbi. Craiul Vucașin și despotul Uglieșa; la 1389 biruiesc pe sirbii Dunării în lupta de la Cosovo, pe Cîmpul Mierlelor, în care a perit craiul Lazăr ca și sultanul Murad; apoi, la 1385, pe albanezii și slavii din vest, iar la 1396 pe unguri, români și cruciați în catastrofa de la Nicolopol. Reuniți fiind turcii într-un singur stat, după peirea lui Baiezid de Timurlenc, sub Mohammed I-iu vînd conducătorii de prima ordine, cum au fost Murad al II-lea biruitorul de la Varna în 1444, și Mohamed al II-lea, cuceritorul Constantinopolei, natural că Veneția era absolut incapabilă să opună o rezistență îndelungată și plină de succes acestei forțe politice nouă, care lupta, nu cu mercenari, ci cu oameni a căror rațiune de a fi era credința față de sultan. Opelele mari se fac, nu cu rezervele trecutului, ci cu ceea ce fiecare moment pregătește pentru momentul care vine. S-a zis, și e foarte adevărat, că un popor care nu înaintează e un popor care decade, căci un popor care să se păstreze cum este, e o imposibilitate. Deci nici rezervele venețiene n-au putut să reziste avîntului osmanliu — și, într-o serie de războaie, s-a pierdut totul.

În lupta de la Galipoli (1416), venețienii băteau încă flota otomană. Peste cîțiva ani însă (1430), ei pierdeau Salonicul, fără să dea o nouă luptă navală. La 1453 asistau la peirea Constantinopolei creștine, fără ca flota venețiană să fi cutezat să vie înaintea cetății împărătești, atacînd pe a sultanului. Îndată, la 1463, pornește, cu toate silințele pașnice ale Veneției obosite, un lung război împotriva turcilor, contemporan cu al lui Ștefan cel Mare, cu luptele lui de la Podul Înalt și Valea Albă și înainte de pierderea Chiliei și Cetății Albe, război în care venețienii au fost goși aproape din toată Moreia și din Albania — Scutari n-a fost cucerit, dar venețienii fură siliți să-l cedeze la pace. Ei încercară, cum vom vedea, să întrebuinteze pe Ștefan ca

element ofensiv, care să atragă atenția în altă direcție, cum au încercat să utilizeze pe „perșii“ lui Uzun-Hasan turcomanul și pe tatarii hanului. Supt Baiezid al II-lea, cuceritorul Chilei și Cetății Albe, într-o nouă campanie, începută la 1499, venețienii pierd Lepanto, Coron și Modon și li rămâne numai Nauplia și Malvasia. Într-un penultim război deschis la 1536, se anexează aceasta și o parte din insule, și ei se mulțămesc că n-au pierdut în același timp insula Corfu, pe care o asedie, în 1538, însuși Soliman cel Măreț, cea mai strălucită figură din istoria imperiului otoman.

Prin urmare, după pacea din 1540, Veneția rămâne numai cu Ciprul pe care-l căpătase prin urmările căsătoriei ultimului Lusignan cu vestita Caterina Cornaro, trecută în domeniul legendei de romanele în fascicule, frumoasa fată de patrician venețian care lăsă, în 1488, Republica în stăpânirea insulei. Ciprul a fost ținut aproape un secol de venețieni, spre marea nemulțămire a grecilor, cărora li cereau bani și auxiliari pentru corăbiile lor. De aceea a și căzut dominația venețiană aici la cea dintâi lovitură, dată de turci la 1571; doar Capitala Nicosia și portul principal, Famagusta, rezistară mai mult, și apărătorul celei de a doua cetăți, Bragadino, a fost jupuit de turci, venețienii răscumpărînd apoi pielea eroului pentru a o așeza într-un strălucit mormînt. În lupta de la Lepanto, care distruse flota sultanului, Veneția își avu partea, alături cu Papă și regele Spaniei, dar nu putu culege nici un folos. Ba încă i se luură, după Durazzo, pierdut în 1501, Antivari și Dulagno.

Creta, în sfîrșit, a fost cucerită după o rezistență de treizeci de ani, în care Veneția a fost ajutată de toate puterile apusene, abia la 1669.

După pierderea Cretei nu-i mai rămînea Veneției în Orient decît Dalmația și unele puncte de pe litoralul albanez, împreună cu admirabila insulă Corfu care-i fusese păstrată cu toate posesiunile ioniene, afară de Santa-Maura. Aceasta

însemnează că Veneția însăși era pe sfârșite, căci pe continent nu se putea întinde loc pentru dînsa nemaifiind.

Astfel ea începu să se prefacă, din puterea luptătoare de odinioară, într-un loc de adunare a lumii care vrea să vadă lucruri frumoase și să petreacă bine. A fost salonul societății europene întregi în veacul al XVI-lea și al XVII-lea, epocă de mare înflorire a tuturor artelor, dar și epoca unei adînci decăderi morale.

O singură dată, după ce spaniolii, adesea amenințatori, părăsiră Italia, Republica, luînd parte la lupta Ligei Sfinte contra turcilor izgoniți dinaintea Vienei, izbuti să-și recăpete o largă parte din posesiunile de altă dată, ocupînd toată Moreia, pe care i-o întări pacea de la Carlovitz, în 1699, cîțiva ani după moartea recuceritorului, dogele Francisc Morosini, „Peloponesiacul“, care muri în Egina și-și găsi locul de odihnă în Nauplia. Dar în curînd grozavul vizir Gin-Ali-Pașa smulse peninsula pe care o scaldă de sînge (1715).

De atunci numai în lupte cu pirații barbaresci își arătă vitejia cite un rar conducător cu inițiativă, ca Angelo Emo la Tunis, în 1784—6.

Cu noua Republică — de altă esență — a francezilor, se întreținuseră legături bune, primindu-se solul ei în ianuar 1793 și trimițîndu-i-se un reprezentant în 1795. În luptele din Italia se adoptă însă atitudinea lașă a neutralității dezarmate.

La 1797, în sfîrșit, steagul Sfintului Marc se coboară pentru totdeauna. Rezultatul fu că, după pacea de la Leoben (18 april 1797), generalul Bonaparte ceru satisfacție pentru soldați de-ai săi omoriți de Paști la Verona. Cînd generalul Laugier apăru cu corăbii la Lido, el fu ucis. Atunci inchișitorii fură arestați, ca și comandantul vinovat. Sub dogele Ludovic Manin, guvernul secular al orașului trebuie să înceteze pentru a face loc, la 12 mai, unei democrații naive sau trădătoare („sistemul guvernului provizoriu reprezentativ, după dorința generalului“). Îi urmă ocupația franceză și cesiunea către Austria, la 17 octombrie. Soldații imperiali erau pe

Piazza San Marco la 19 ianuar 1798. Napoleon, acum împărat, luă pentru el Veneția în 1806, și noul Cesar își făcea apariția, încunjurat de aclamațiile entuziaste ale admiratorilor săi, dar, la 20 april 1806, austriecii se întorceau pentru nu mai puțin de șaiszeci de ani.

## DEZVOLTAREA INTERNĂ A VENEȚIEI

Dezvoltarea internă a Veneției are, natural, cel mai mare interes, pentru că acele câteva mii de oameni, îngrămădiți în insulele din marginea rîurilor italiene ce se varsă în Marea Adriatică, au putut să ajungă, și prin aceasta, a stăpîni teritorii nemăsurat mai întinse, una din cele mai mari minuni politice ce s-au întîmplat vreodată.

Niște pescari săraci, avînd ici-colo cite un cîmp pe continent, acesta a fost începutul Veneției; oameni cari se țineau cu cît ciștigau, prin măjile și plugurile, iar și aceste câteva mii de oameni au fost în stare să întemeieze o împărăție mondială, care s-a întins pînă în lumea noastră și a cuprins toate mările răsăritului.

Și atunci își pune oricine întrebarea: cum au putut oamenii aceștia, într-un timp relativ scurt, să domine teritorii atît de întinse și să fie stăpîni pe mări așa de depărtate?

În paginile precedente am explicat creșterea aceasta a Veneției prin motive de așezare teritorială și prin motive de vecinătate, prin neconținută concurență a unor puteri mai mari, cari, luptîndu-se între ele, se anulau și, prin urmare, îngăduiau Veneției să se dezvolte după propriile ei nevoi.

Pe lîngă acestea, desigur că, pentru o întindere așa de mare a Veneției, bazată totuși pe o populație așa de restrînsă, așa de săracă la început, trebuie să fi contribuit și anume însușiri ale guvernului venețian. Va trebui deci să se arăte cum a fost alcătuită Veneția în guvernul ei, în administrația, în legăturile dintre clasele care o formau, ca să poată întemeia un sistem continental și maritim de importanța dominației pe care a avut-o timp de mai multe secole.

Să relevăm de la început asămănarea între anume momente din istoria depărtată a Veneției și anume momente din istoria noastră proprie. Distanța foarte mare dintre noi și dinșii se exagerează încă prin caracterul actual al comunicațiilor, dar, precum pînă la 1866 venețienii se găseau sub același împărat cu frații noștri din Ardeal, Ungaria și Bucovina, precum, prin acest imperiu habsburgic, din care făceau parte, ei erau „vecinii” noștri, astfel în alte vremuri, aceeași formă politică bizantină întindea suzeranitatea ei vastă de la gurile Padului lor pînă la ale Dunării noastre.

Și țeranii, aparținînd cam aceluiași fond etnic, au fost, la ei ca și la noi, începătorii. Cu acea deosebire că aici, la noi, țeranii au păstrat pînă azi aceleași datine de viață, de îmbrăcăminte, de împodobire ca pe vremea lui Ștefan cel Mare sau ale lui Mircea cel Bătrîn și cu mult înainte chiar de epoca amîndurora — miniaturile din *Chronicon pictum*, reproduse și în istoria jubilară a Ungariei, prezintă pe luptătorii munteni din 1330 contra regelui Carol-Robert cu plete lungi în bucle, cu căciuli înalte, țuguiate, cu sumane negre și cu itari strîmți pe picior, la venețieni însă n-a fost așa; țerănimea lor de la o bucată de vreme n-a mai însemnat nimic. Țeranii de la început au devenit orașeni, insulele Murano, Torcollo, San Lazaro, Santa Elena, Lido, Chioggia, care fac parte și azi ca și odinioară din Veneția într-unsens mai larg, insulele acestea pline odată de grădini și de cîmpuri, cum se vede și din povestirile despre începuturi, ale celor mai vechi cronici, și a fost un timp cînd *sestierele* venețiene erau strînse în jurul bisericii lor și despărțite prin locuri goale, pline de verdeață, adevărate *campi* și *camprelli*, ca mahalalele orașelor noastre, odată sate independente<sup>1</sup>, au fost prefăcute foarte răpede în adevărate mici orașe. Vechea viață cu elemente rurale a durat poate pînă la 1200. De la 1200 înainte s-a ridicat însă, o dată cu creșterea bo-

---

<sup>1</sup> Azi au rămas doar grădinile, mai mult făcute de curînd ale unui conte Papadopoli, acel care a primit dăunăzi pe împăratul Wilhelm, deși în veacul al XVIII-lea încă adunările academiilor-cluburi se țineau prin grădină.



găției, a puterii, casă lângă casă și despărțirile dintre ele au fost făcute prin drumuri înguste, pietruite cu piatră solidă din Istria, despre care vorbește și Goldoni, căci pavajul de azi al străzilor venețiene e tot același ca acum sute de ani, iar despărțirile mai largi dintre case, ceea ce forma odinioară adevărat „cîmpul“, nu e azi decît o piață, în sensul cel mai îngust al cuvîntului, cu fîntina părăsită, pur ornamentală de cîtiva ani, la mijloc. Țeranii sînt și astăzi, dar dincolo de lagună, țeranii în burguri, ca fragmente de oraș, sămănate cu frumoase reședinți ale bogaților din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea, cu fațade impodobite, cu statui, care par astăzi așa de nepotrivite față de sărăcia care s-a lăsat asupra ținutului cu așa de mulți locuitori, strînși așa de aproape unul de altul, și unscritor din veacul al XVIII-lea, venețian, îi descrie cînd spune: „vin la tîrg cu femeile lor, le lasă să meargă după dinșii și, dacă nū pot să meargă destul de răpede, rămîn în urmă“ — ca la noi: — „dar nu se întîmplă să rămîie prea mult în urmă, pentru că sînt femei zdravene și osoase, pirlite de soare în față, cu mîinile aspre“.

Astfel o asemănare între Veneția și noi nu o constatăm în păstrarea vieții țerănești primitive, ci în însăși constituția înrîurită de această viață, de mult dispărută, a Veneției la începutul ei. Și iată de unde vine această asemănare: și în regiunea aceasta venețiană, ca și regiunea noastră, a fost întii o dominație romană, care s-a suprapus unor barbari de aceeași cultură. Apoi, cum am spus, în amîndouă părțile a venit atîrnarea, supremația bizantină. Bizanțul nefiind decît Roma răsăriteană, învățată a vorbi grecește: Veneția a fost, secole întregi, o provincie bizantină, cum erau și țerile noastre, și am arătat cum bizantinismul e văzut și azi în cele mai glorioase monumente, ca și în cele mai vechi datini populare, ca împărțirea aceea în *sestieri*, cu rivalitățile dintre ele, asemănătoare cu acelea dintre „verzii“ și „vineții“ Constantinopolei, și manifestate prin aceeași pătimașă întrecere în luptă.

Precum Bizanțul, avînd Veneția, nu era cu toate acestea în stare s-o stăpînească fiind prea departe, tot așa a fost

și cu noi: teoretic atirnam de Bizanț, dar, să treacă oști bizantine peste Dunăre, prin pădurile neumblate, prin mlaștinile fără drumuri de pe malul Dunării, era aproape cu neputință: poate de două, trei ori au trecut în secole întregi oști bizantine pe la noi.

Și, atunci, aceeași situație a adus la noi și la venețieni același fel de guvernământ. Cel mai vechi fel de guvern, la noi era cu domni cari în teorie atirnau de Bizanț, dar, de fapt, făceau ce voiau ei. Voievodul român și cneazul român, adecă județul român, erau aleși de popor, de toată adunarea poporului. Desigur că scena aceasta de alegere se făcea întocmai cum și pînă mai ieri se făceau alegeri de jude în unele sate ardeleneste, care au păstrat rosturile lor de odinioară, și, anume patruzeci, aleși din mulțime, aleg pe judele, pînă ce mai tirziu votul se făcu pe „pătrime”, fiecare designînd unsprezece alegători ai judelui, din același *neam* neputînd fi mai mult de doi; se strînge lumea în biserică și alege, după datina veche, pe fruntașul satului<sup>1</sup>. Tot așa se alegeau cnezul, județii, voievozii noștri de odinioară. Și voievod nu însemnează în slavonește decit același lucru pe care-l înseamnă în latinește „duce”, și dogele din Veneția nu era decit tot un duce bizantin. Desigur că slavii de pe malul cellalt al Mării Adriatice îi și ziceau dogelui Veneției: voievod, după datina lor.

Și, atunci, Veneția, în cele dintii timpuri, a avut aceleași elemente politice, pe care le întîlnim la începutul vieții noastre naționale, adică o adunare a poporului de o parte, cu corpuri electorale formate ca în Săliștea Sibiiului nostru pe la 1650, și, de altă parte, unul sau mai mulți cirmuitori aleși de această adunare a poporului, pînă la dogele-voievod, atirînd numai în teorie de Bizanț, dar liber să facă orice vrea, fără ca Bizanțul să fie în stare să se amestece.

Istoria Veneției s-a scris mai tirziu, de pe la 1000 înainte, și ea s-a scris după cum era atunci Republica, în sensul mare al cuvîntului, în sensul filozofic al cuvîntului, și și-a zis fiecare dintre cronicari: fiindcă noi astăzi avem Republică,

---

<sup>1</sup> Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, pp. 121—2.

cu 500 de ani înainte tot Republică a trebuit să fie, în afară de faptul că, prin admiterea acestui fapt se întărea însăși teoria statului. Da, erau republicani venețienii, cum și țeranii noștri, înainte de a se întemeia domnia Țerii Românești și a Moldovei, aveau un fel de Republică patriarhală, unde toate trebuințele statului erau lăsate pe mîna fiecăruia, dar numai așa, fără ambiție, fără mîndrie republicană. Astfel trebuie să ni închipuim Veneția în cele mai vechi timpuri, poporul hotărînd, nû în puterea unei teorii constituționale, ci numai în puterea unui obicei tradițional, unei vechi datini, hotărînd asupra vieții statului — „voim și lăudăm pe cutare“ (*volemo*) e formula, care ni amintește de alegeri domnești ca a lui Ștefan cel Mare la Direptate, ca a lui Constantin Brîncoveanu în București — și, în frunte, acel doge, care atîrna de Bizanț, care din cînd în cînd se ducea — am văzut — la Constantinopol să-și caute o nevastă înrudită cu împăratul și care aducea și cite un titlu frumos, pe care împăratul îl dăruia din bielușug, căci nu-l costa nimic.

Dar, în fond, între ceilalți venețieni și doge era cam deosebirea dintre domnii noștri de pe vremuri și între *ceilalți* țerani. Domnul, pe vremuri, nu se deosebea de țerăniimea din jurul lui mai cu nimic, boierul însuși, fiind de multe ori un fruntaș țeran, care, prin ce cîștigase în lupte și din negoț, putea să se îmbrace mai frumos, mai chipos decît ceilalți, fără a forma o aristocrație de clasă bogată, o oligarhie, care n-a existat la noi pînă după 1500. Ei bine, în cele dintii veacuri la Veneția tot așa era și, în vremea cînd puterea Veneției a fost cea mai mare, în momentele cele mai fericite, în care a cucerit Istria, Dalmația, a așezat colonii în Siria, din care a izbutit să înlătore pe împăratul grecesc din Constantinopol și să așeze un împărat latin, în vremea aceea în care toate insulele, toate coastele, toate mările răsăritene se țineau de dînsa, lipsește mîndria, lipsește spiritul de clasă, lipsește luxul. Luxul este un fel de digestiune a cuceririlor: întii vine cucerirea, și apoi vine aceea înceată și plăcută digestiune a lucrurilor cîștigate cu totul în alt chip. Și, astfel, Veneția, în vremurile cele mărețe,

În care era simplă, vitează, harnică, unită, sămăna foarte bine, prin legăturile acestea strinse între toți acei cari o alcătuiau, cu țerile noastre în veacul al XIV-lea și al XV-lea, când și noi am avut vremea cea mai sănătoasă din trecutul românesc, țeranul avînd pămîntul său, pe care îl putea crește numai biruința, boierii îndreptățindu-și stăpînirea mai largă prin aceea că o cîștigaseră cu arma, nu cu banii, iar domnul nefăcînd decît să prezideze această democrație rurală și ostășească.

Dar, cum se întîmplă totdeauna, după biruințe mari, după cucerirea de provincii, după multă glorie strinsă, se face o deosebire între cei cari prin lupta împreună au cîștigat aceste lucruri: unii rămîn săraci, alții se fac bogați: unii rămîn supuși, alții se ridică în situația de stăpînitori; unii rămîn umili, alții se fac mîndri; unii sînt mulțămîți fiindcă s-au înălțat sus, în vreme ce alții sînt nemulțămîți de această scădere a lor, adeseori nemeritată. Așa s-a întîmplat și la venețieni. Vremea de strinsă frăție patriarhală, simplă, ne'uxoasă, între toți aceia cari alcătuiau Veneția politică, fine, să zicem, de pe la 700, cînd se alcătuieste bine statul, și pînă după 1200.

Pe vremea aceea firește că românii trăiau pe aici, dar nu se alcătuiseră nici principatul muntean, nici cel moldovean, amîndouă din veacul al XIV-lea. Noi ne-am dezvoltat mai tîrziu decît Veneția, și era și natural, ca unii ce eram strinși în munți, mlaștini și păduri sălbatice, pe cînd ei erau în contact cu marea, care li mîna corăbiile pînă la distanțe enorme, aducîndu-li bogăție și civilizație: un colț de golf depărtat ca Veneția putea să primească deci răpede îniriurile de cultură ale Bizanțului și regiunilor mai luminate din Răsăritul Europei, pe cînd noi am fost așezați într-un loc nenorocit, din cele mai vechi timpuri. Numai pe urmă locurile acestea și-au schimbat rosturile, și s-a putut face de aici o pornire de energie de sus în jos și de la Răsărit la Apus, pe cînd pe venețieni i-a scormonit, i-a îndemnat, i-a iuțit, i-a tulburat în dorința de liniște ce o are fiecare om mai la urma urmei, această vecinătate cu marea. Cîmpia întinsă parcă adoarme puterile omenești,

pădurile îl fac să se piardă în visuri, muntele strivește cu înălțimea și sălbătăcia lui, pe cînd marea e harnică și capricioasă, se zbate într-una și creiază, cu valurile sale necontenite, o învălmășeală și în sufletul omenesc: cînd natura întregă în jurul tău se mișcă de bătaia vîntului care în clipele cele mai liniștite încă se joacă pe creșturile valurilor, e cu neputință să te hotărăști a adormi în odihnă. Și ei n-au făcut-o fiindcă n-o puteau face.

Venim acum la schimbările petrecute în Veneția după 1200. Se petrece ceea ce am spus de la început: deosebirea de clase. Și iată cum se face această diferențiere socială și politică.

În timpurile mai vechi, dogele era stăpînul tuturor, numit de împărat, atîrnînd de împărat, împodobit cu titluri de către împărat, înrudit cu împăratul, așa încît dogii erau tot așa de domni asupra tuturor, cum au fost în țerile noastre voievozii într-o vreme. A venit însă un timp cînd s-au ridicat mîndrele familii nobile, și acestea n-au mai vrut să aibă stăpînitori cu apucături imperiale. Înainte, cînd un doge era neplăcut, îl omorau sau îl aruncau peste graniță, ceea ce nu însemna că nu era respectat dogele, ci o făceau tocmai fiindcă puterea lui era așa de mare, încît opoziția nu se putea manifesta altfel decît sau prin atentate sau prin revoluții izgonitoare. De la o bucată de vreme au început nobilii să se gîndească la aceea că, decît o revoluție, decît izgonirea ori uciderea dogelui, mai bine e să i se îngusteze prerogativele prin anume măsuri *legale*. Și atunci aristocrația a început să se ridice tot mai mult în dauna dogelui, pînă ce dogele ajunsese să fie un simplu personaj decorativ — proces care, e adevărat, a cerut secole. La zile mari, „principele“ — căci el e *principe* pînă la sfîrșit — ieșea cu toată pompa, încunjurat de familiile cele mai strălucite ale Veneției, care îl duceau aproape pe sus, cum era dus pe sus pe străzile Constantinopolului împăratul Bizanțului, ori ca moaștele unui sfînt; la țerm aștepta vestita lui gondolă aurită, „Bucentaurul“, unde el se suia cu tot ceea ce Veneția avea mai strălucit, ca să primească un potentat

străin, să întîmpine o flotă biruitoare, să arunce în mare inelul acela prin care se înfățișa în chip simbolic logodna lui cu valurile Adriaticei. Era încă, desigur, ceva sfînt în persoana dogelui, mai ales pentru popor. Nobilii îl vedeau mai des: pînă la capătul Republicei venețiene el prezida Senatul, Consiliul celor mari, ținea cuvîntări acolo, primea din partea adversarilor argumente, și se cerneau argumentele lui întocmai ca și ale celorlați: nu odată s-a întîmplat ca aceia ce propunea dogele să cadă la votare și părerea pe care o propunea cutare nobil să rămînă părerea învingătoare, și atunci în decretul Senatului sau ale altei magistraturi, se însemna propunerea dogelui, căzută, alături de propunerea adoptată.

Astfel dogele a scăzut foarte mult ca înriurire reală. Întîi, în ceea ce privește alegerea, n-a mai fost ales de poporul întreg și dus pe umeri de dînsul, mai tîrziu pe un tron, ca să intre desculț în biserică, ci de o parte numai dintre nobili. Ca la Săliștea noastră — o mai spun o dată, — „sestierele“ „a șesea parte“, corespunzînd „pătrarelor“ noastre (*quartale*, *quartiers*), alegeau, de la 1171 înainte, cîte doi delegați, cari designau la rîndul lor cîte patruzeci de frunțași de fiecare „sestier“, deci în total 480, cari se reinnoiau anual pe aceeași cale, și ei numiau pe toți magistrații. Consiliul de 40 atîrna de acest Consiliu Mare (Maius Consilium, Consiglio Maggiore); atribuțiunile lui erau judecătorești și financiare. Din cei „poftiți“ odinioară de doge, *pregadi* — ca boierii noștri, cari în momente mari, se adăugiau la membrii Sfatului, ai Divanului — se făcu acum un corp *independent de doge*, Senatul, de 60 de membri, cu un adaus, posibil, de alți zece „adiuncți“ (*zonta*). Pînă și cei șese membri ai Sfatului ieșeau din alegerea „sestierelor“.

Veneția își avea astfel oligarhia organizată. Dar nu ea, ci tot poporul se chema la început ca să aleagă pe doge. S-a căutat însă și aici a se restrînge numărul elementelor hotărîtoare. La început se încercă numai cu 11 alegători, și, pentru că s-a părut că 11 sînt prea puțini, s-a mai mărit numărul; dar în sfîrșit o parte foarte mică din nobilimea venețiană și-a însușit dreptul de-a alege pe doge. Și dogele,

ca să fie ales, trebuia să facă anume făgăduieli, *promissione ducale*, care consistau în scăderea drepturilor sale la fiecare alegere. Prin urmare fiecare doge stăpinea mai puțin, avea mai puține drepturi politice, familiare, personale, decît dogele care fusese înaintea lui; fiecare trebuia să arăte că e mai popular, mai lepădat de orice ambiție pentru el și ai săi, de orice dorință de a stăpîni, decît acela care fusese înainte de dinsul. În fiecare început de an, dogele trimetea ca semn de recunoaștere, care la început era ca veșmintele, caftanele împărțite de împărați, de domni, de sultani, cîte un cadou fiecărui membru al aristocrației venețiene. Întîi, cînd mai erau încă vînători, el trimetea vînat cum anume persoane bogate care merg la vînătoare trimet la noi iepuri prietenilor, tot așa el trimetea păsări, pînă ce pasărea a fost înlocuită printr-o anume monedă, foarte interesantă, care s-a chemat „pasăre“, *osella*<sup>1</sup>, și în fiecare an din viața Veneției se lucra cîte o medalie deosebită, care nu se punea în circulație, care n-avea valoare comercială și pe care dogele o împărțea întregii sale aristocrații. Era ca un omagiu pe care se simțea dator să-l aducă acelor cari-l aleseseră, cari-l controlau și cari puteau să-l distrugă.

Veți zice: dar dogii s-au învoit? Natural că s-au învoit, fiindcă o dinastie de dogi nu se putuse stabili. În cele dintîi veacuri ale istoriei Veneției au fost trei familii care s-au luptat pentru a căpăta situația aceasta supremă: Candiani (din Candia), Orseoli, Pertecipazii (sau Particiachi), dar aceste familii s-au uzat în luptele dintre dîsele, omorîndu-se unii pe alții, izgonindu-se unii pe alții, și dogii următori nu mai fac parte dintr-o singură familie, ci se aleg din diferite familii nobiliare. Și, atunci, trăind între nobilii cei-  
-falți, ei împărtășeau prejudecățile lor, cum miniștrii din zilele noastre, aleși din rîndurile politicianilor, deși sint miniștri ai regelui, atîrnă mult mai mult de partidul lor decît de persoana suveranului, ca unii ce, trăind în mediul acela și întorcîndu-se în el, au legături mai strînse cu aceea din cari fac parte și de cari și sufletește se simt mai legați.

---

<sup>1</sup> V. Jesurum Aldo, *Cronistoria delle „oselle“ di Venezia*, Veneția, 1912.

Este ad-vărat că unii dintre dogi au încercat să se împotri-vească. Ba cutare e vestit pentru această împotrăvire și a sfișit decapitat. Cînd intră cineva în sala cea mare din palatul ducal în Veneția, vede chipurile dogilor din deosebite timpuri; în această galerie e un loc negru în locul chipului, și pe această pată neagră se desface în litere solemne: „aici e locul lui Marino Faliero, decapitat pentru crimele sale“ („Hic locus Marini Falieri decapitati pro criminibus“). S-a atribuit mișcării acesteia un înțeles politic mai mare decît l-a avut într-adevăr. Nu știm bine cum înțelegea el să lovească în aristocrație: ea se consolidase prin „închiderea marelui Consiliu“ (*Serrata del Maggior Consiglio*), hotărîtă la 1297 și prin care numai cei cari în ultimii patru ani ocupaseră locuri în Consiliu puteau fi realeși în el, trei alegători speciali avînd numai dreptul de a propune elemente de întregire, care, de fapt, și ele erau să se culeagă între cei ce avuseră această demnitate de la 1172 încoace; și ea avea în *Colegiul* restrîns, de șapte *Sapientes, Savi*, înțelepți, cu gîndul poate la vechea Grece, al căror număr crescuse foarte mult (*Grandi di Terra Ferma*, de uscat, *da Mar*, ai mării, *agli ordini, della Mercanzia*, pentru negoț), și în *Consiliul de zece*, instrumente de promptă executare. La 1300 Marino Bocconio protestase violent contra „Serratei“, și-i căzuse capul; la 1310 Baiamonte Tiepolo fugise, iar complicii lui, din neamuri mari, fuseseră decapitați. Știm numai că Marino Faliero a fost înțeles cu unele elemente din popor, oameni cari se ridicaseră puțin peste mulțime prin vitejie, ofițeri inferiori, funcționari ai Arsenalului, și, răzimat pe aceștia, a încercat, la 1355, pe cînd se purta fără noroc lupta cu Genova, să facă așa ca iarăși dogele să însemne ceva într-adevăr, și anume sprijinindu-se pe poporul de jos, care era o bază statornică, și nu pe acele valori totdeauna în mișcare, interesate și pasionate, care erau aristocrația. Dar în acțiunea lui Marino Faliero mai e ceva: dogele era de oarecare vîrstă, iar „dogaresa“ lui o persoană tînără; el dădea petreceri, ca toată lumea pe la 1350, cînd era în floare Veneția și averi veneau acolo din toate părțile; la una din ele a venit un nobil cam de vrîsta dogaresii și cu



totul deosebit ca înfățișare de doge, s-a apropiat pe furiș de scaunul ducal, și a scris patru versuri, dintre care două se pot spune și scrie oriunde:

Marino Falier

Della bella moier...

„Marino Falier

Cu nevasta frumoasă...”

celelalte cuprinzînd o ofensă pe care bătrînul Faliero n-o putea uita niciodată și pentru care a făcut răspunzători pe toți prietenii vinovatului și toată casta lui. Așa încît gelozia bătrînului, unită cu pasiunea populară a supușilor săi, ducea la un război cu aristocrația. Informată la timp, ea a procedat cu hotărîre rece ca fierul ghilotinei cînd se desface de sus la atingerea resortului de mîna călăului și cade nemilostiv pe capul care așteaptă jos. Nici actele procesului nu le avem, și ele au fost distruse, nici chipul lui nu s-a păstrat; nimic. Dogele a fost imediat depus, și, după o scurtă judecată, scos pe piața San Marco, unde, între cele două coloane, i s-a tăiat capul, ca ultimului vinovat pentru crimă. Natural că, după această teribilă lovitură, cum oare ar mai fi îndrăznit un doge de mai tîrziu să încerce liberarea „principelui” și a poporului, în același timp, de tirania nobililor? Aristocrația a rămas stăpînă.

Și mai tîrziu, peste un veac, a mai fost un doge depus, Francesco Foscari. Era un bătrîn, și fiul său făcea fel de fel de isprăvi. Din motive de liniște publică el a fost sfătuit să-și caute rosturile aiurea. Bătrînul suferea însă ca fiul lui iubit, care făcea scandaluri de stradă și cite încurcături în familiile oamenilor, să nu mai fie lîngă dînsul. Și de aici supărarea între doge și nobilii cari impuseseră această măsură în interesul ordinii publice și a libertății venețiene, și, cum dogele era foarte bătrîn și timpurile foarte grele — pe vremea aceea Veneția se lupta de moarte cu turcii, nobilii s-au gîndit că ar fi mai bine să aibă un doge mai tînăr decît unul care se îndărătnicea să trăiască pînă la o vîrstă așa de înaintată, și, prin cei Zece, l-au îndepărtat. Atîția poeți, Byron și alții, au zugrăvit scena, într-adevăr duioasă, a bătrînului doge coborînd scările palatului ducal ca un

simpliciu nobil și pierzându-se-n mulțime, în drumul către casa unde era să moară ca particular după atîția ani pe cari-i consacrase pentru înălțarea și prosperarea Veneției. Lucru înduioșător, dar scenele duioase nu trebuie să oprească un popor din urmărirea firească a soartei sale, ci de multe ori înaintarea unui popor se face călcînd pe trupuri care sufăr durere și zdrobind suflete deznădăjduite; viața unui popor, ca orice lucru istoric, are fatalitățile sale teribile: el privește înaintea lui, iar ce jertfe lasă în urmă, aceasta nu-l importă.

Să nu se creadă însă că dogii au ajuns vreodată absolut anulați și fără nici un rost în viața statului, că au fost vreodată simple persoane decorative, cum sînt chipurile de regi-magi care apar într-o anume zi din an pe galeria de sus a Turnului Ceasornicului de pe Piața San Marco înaintea mulțimii adunate, pentru a dispărea apoi, cufundindu-se în interiorul mecanismului de ceasornic. Să nu credeți că dogele a ajuns vreodată ca păpușile solemne pe care o mecanică trebuie să le puie în mișcare ca să se înfățișeze lumii numai la un moment dat. În cărticica lui Horatio Brown, englez, dar așezat de mulți ani în Veneția, în casa pe care și-a cumpărat-o acolo, pe Zattere, și unde l-am vizitat și acum în urmă, adevărat fiu adoptiv al Veneției, pe care o cunoaște minunat în cele mai mărunte fapte ale trecutului ei<sup>1</sup>, ca și în cele mai mici amănunte ale vieții populare venețiene, pe care o iubește și o studiază, e reproducă, dintr-o depeșă de ambasador englez din 1612, o interesantă pagină, privitoare la un doge din vremea de decadență relativă a Veneției. „Era nădejde că dogele Leonardo Donato va mai trăi, și către sfîrșit el asista zilnic la consiliile lor, și chiar în ziua în care a murit el a cheltuit întreaga dimineață în Colegiu, de unde retrăgîndu-se la ceasul obișnuit și intrînd în *guarda-ropa* a lui, unde era singur, fu auzit strigînd deo-

<sup>1</sup> A scris despre tiparul venețian, despre viața Veneției (*Studies in the history of Venice*, 2 vol., 1907) și o admirabilă cărticică despre întreaga dezvoltare a Republicei (*The Venetian Republic*, în colecția Dent, Londra).

dată, și, unul din servitorii lui alergînd acolo, el îi căzu în brațe, și n-a mai scos un cuvînt, ci și-a dat sufletul peste un ceas. Avusem audiență la el marțea precedentă, cea din urmă pe care a dat-o unui ambasador, și, cu toate că s-a plîns mult timp de slăbiciune, și în adevăr avea ochii pierduți, totuși și-a păstrat obișnuita vigoare de spirit și vioiciune de graiu. În ziua morții, parcă ar fi avut un fel de simț al plecării sale, a vorbit în Colegiu un ceas întreg, arătînd atîta bunăvoință pentru stat, încît i-a lăsat pe toți plîngînd "... Frumos exemplu antic acesta, al unui om, care, în luptă cu boala, își cheltuiește puterile sale ultime pentru folosul statului care așteaptă de la dînsul acest serviciu: oamenii care mureau așa, la ieșirea din Consiliu, cînd abia încetase ecoul ultimelor cuvinte rostite de ei înaintea sfetnicilor, nu erau păpuși solemne care treceau numai înaintea mulțimii.

Dar, în orice caz, adevărați capi ai statului, dogi cu autoritate împărătească, nu mai erau. Stăpină era aristocrația întregă, și, fiindcă aristocrației întregi îi trebuia un simbol, ca simbol a rămas Sfîntul Marcu, patronul orașului. Toate orașele de pe Marea Adriatică au un patron: Durazzo pe Sf. Cezar, Ragusa pe Sf. Blasiu, Cattaro pe Sf. Trifon, ș.a.m.d.; prin urmare Sf. Marcu, căruia i se închină mai mult răsăritenii decît apusenii — încă o notă bizantină — era patronul Veneției încă de la începutul Republicei. Și, după ce puterea dogelui a fost scăzută, locul dogelui a fost luat, oarecum în calitate de monarh, de el, Sfîntul Marcu. La San Marco sînt închinat toate monumentele, la San Marco, domnul ideal al orașului; cînd mulțimea vrea să scoată un strigăt către patrie, ea strigă: *viva San Marco*. Republica venețiană, la 1797, a isprăvit în strigătul acesta, pe care-l scotea poporul de jos, care nu-și dădea seama de apropiata încetare a vieții politice — așa, la noi, contra sfetnicilor lui Constantin Racoviță la București, contra lui Stavarachi, patronul și tiranul domniei, la Iași poporul, cu mitropolitul în frunte, manifesta ca în timpurile cînd mai era o independență națională, un steag și o glorie — : *Viva San Marco!* Azi chiar există la Veneția o societate

pentru a trezi amintirea Republicei, pentru a întări sufletul generației de azi, pentru a-i înălța idealul, pentru a-i crește valoarea patriotică, și societatea poartă numele de San Marco: *Viva San Marco*.

Acum oligarhia, care culminează cu noua instituție a inchișitorilor de stat, trei, aleși de către cei Zece, e absolut stăpână, cu toată mișcarea din 1622 încercată în numele Marelui Consiliu, a lui Renier Zeno și a „Zeniților săi“, cu toată lupta din 1761 contra triumvirilor. Poporul este acolo ca să slujească pe corăbii, ca să lucreze în arsenale și ateliere, poporul e acolo ca să susțină cu jertfa lui de muncă și, în-țimplător, cu jertfa lui de singe statul, dar poporul nu are alt drept decît să intre în biserica frumoasă, să vadă slujba strălucită, fără păreche în cele mai multe orașe ale Italiei, să asiste, aproape lună de lună, la marile ceremonii ale Republicei. Erau așa de dese „sărbătorile naționale“ în Veneția biruitoare și bogată, încît poporul avea din belșug și de acestea. Chiar cînd sosea o corabie, era doar ca o serbă-toare națională! În timp de pace, veneau corăbiile pline cu bogățiile lumii, sunau clopotele la San Marco, și toată lumea alerga să vadă pe Riva degli Schiavoni: era o bucurie universală că transporturile au scăpat de furturi și de duș-mani și că au sosit, îmbogățind acum pe fiecare. Atunci și cel din urmă om din popor, pînă și cerșetorul care căpăta din mărînimia celor cari ajungeau în sfîrșit acasă, un ban de argint, pînă și el simțea mindrie că face parte din corpul politic al „națiunii venețiene“. Ei bine, de la o bucată de vreme a trebuit să se mulțamească poporul din Veneția cu atît.

E drept că doar casele cele mari din Veneția și familiile nobile se puteau face și din nou. Nobilimea nu era absolut exclusivă; cineva care se distingea în război, care făcea o faptă mare, putea să fie creat nobil, precum la noi, pe vremea lui Ștefan cel Mare, era o boierime care se reînnoia neconținut: o parte căzînd în lupte, iar cite un țeran viteaz meritîndu-și moșia și așezîndu-se în rîndul sfetnicilor lui vodă. Dacă e vorba de astfel de aristocrație, cine ar îndrăzni

să i se împotrivească? Unii se luptă pentru a ajunge sus, alții pentru a fi vrednici să rămână sus; sus nu este o pătură de odihnă, de mese și petreceri, nu, ci o strajă în jurul domnului, cu arma gata pentru a se amesteca din nou în războaie. Orice aristocrație are o singură scuză: mai multă muncă decât ceilalți și mai multă iubire de țară decât ceilalți. Când aceasta nu există, aristocrația nu merită să trăiască. Ei bine, tot așa cum se refăcea prin vitejie și destoinicie aristocrația noastră boierească, tot așa se refăcea cindva și aristocrația din Veneția. De la 1423 *Arrengo*, marea adunare populară — pe care la noi o chema Leon Vodă pentru măsurile contra grecilor —, nu se mai adună. Ea hotărîse secole întregi, dar de la 1200 înainte, nu. După „*Serrata del Maggior Consiglio*“ chiar, numărul nobililor conducători a crescut, alegîndu-se tot din familiile vechi însă. Nu se mai zice *Commune*, ci *dominium*, *Signoria* (de la 1462). Pentru a pătrunde în cercul sacru, trebuia votul a patru din șese consilieri, al celor 12 din Quarantia, și din ce în ce condițiile s-au făcut mai grele. În zădar se propuse înlocuirea cu o familie de „popolani“ a familiei nobile ce se stîngea (1403). Acum cei șese consilieri, Senatul, trei „capi“ ai Quarantieii judecătorești, sub tutela ascunsă a celor Zece, a celor Trei, fac guvernul, anonim, iresponsabil; magistrații nenumăraților tribunale care profitînd smulgîndu-și și retrimiteîndu-și afacerile se adăugiau la acești deținători ai puterii.

De obicei aceasta se aplică printr-o măsură restrictivă, oligarhică, dorindu-se împușinarea numărului stăpînitorilor statului venețian, dar lucrul se poate înțelege foarte bine și dintr-o necesitate practică: cu o adunare de 200 de oameni, poți cîrmui o țară; ce faci însă cu o adunare mult mai numeroasă decât atîta, care este mijlocul de a te înțelege cu această adunare? Evident că un astfel de corp nu poate servi la nimic decât la aclamații. Prin urmare s-a ivit nevoia, pe de o parte de a închide chiar Consiliul cel mare, ca să nu mai pătrundă ceilalți, și, pe de altă parte, de a face elementele de guvernare mai ușoare. Și astfel s-a ajuns la acea viață constituțională restrînsă, care îndemna

la conspirații și punea înainte ca singur mijloc de scăpare revoluția.

Oamenii din popor trebuiau să nu mai poată pătrunde niciodată sus. Cu toate acestea, erau între ei oameni destoinici, și aceștia erau întrebuințați ca secretari. Într-o solie mare se trimeteau nobili, într-alta mai puțin strălucită secretarii, cari mureau în aceeași situație fără să capete vreodată un loc în nobilime. Astfel a fost și acel Emmanuele Gerardo care a stat la Curtea din Suceava a lui Ștefan cel Mare.

Era rău? Evident că bine nu era. Cu toate acestea, timpurile mari din istoria Veneției sînt datorite mecanismului pe care-l reprezenta acest guvern: se supravegheau unii pe alții și garantau existența Veneției. Niciodată n-a existat un instrument de guvern atît de sigur cum a fost acesta. O șoaptă nu se auzea în oraș, în provincii, care nu să fi fost știută unde și cînd trebuia să fie știută; o nemulțămire nu se exprima, sub forma cea mai nedistinctă, fără ca acei cari puteau să-i împiedice manifestările violente să nu fie înștiințați și să nu se găsească în măsură de a împiedica explozia sentimentului popular.

Și la noi întîlnim ceva asemănător: în locul națiunii întregi, de la o bucată de vreme ajungem la Divanul domnesc, care corespundea cu Senatul venețian. Era un grup de vreo zece boieri: ei judecau, ei luau hotărîrile în vederea războiului și păcii, ei erau instrumentul de guvern împreună cu domnul. Numai că la noi a fost ceva care a împiedicat dezvoltarea în sensul mai strict oligarhic a Constituției țerilor noastre: la noi domnul a rămas totdeauna domn. Și la Veneția așa ceva era imposibil, se dovedise imposibil.

Atunci, nu numai să poporul a ajuns incapabil de orice activitate politică, lipsit de orice conștiință politică — căci conștiința politică e legată de activitatea politică, și în zădar i se va aduce cuiva muștrarea că n-are conștiință, cînd de veacuri orice activitate politică i-a fost interzisă, dar poporul venețian s-a prefăcut în „publicul“ acela vesel, zgomotos, doritor de petreceri: teatre, concerte în „conservatorii“, farse de carnaval, intrigi și cîrteli mărunte, pe

care l-a descris Goldoni în comediile lui, care nu sînt altceva decît reproducerea adevărată a vieții populare venețiene din veacul al XVIII-lea, sau Gozzi, în satire. Oameni foarte cumsecade, femei frumoase, bărbați isteți, populind parterele ori așinîndu-se și ei în apropierea porților prin care vedeau petrecerile celor mai bogați și mai mindri decît dinșii, privitori fără plată ai spectacolelor statului în toate zilele. Ceva de felul acesta se păstrează și acum în viața venețiană, căci nu cunosc popor care să guste mai intens și mai liber petrecerile artei, beția reprezentățiilor, decît poporul venețian.

De aceea, sub regimul democratic stabilit prin influența lui Napoleon și a revoluționarilor francezi, ca să readucă timpurile de aur pentru patrie, la căpătîiul Republicei muribunde ei strigau încă: Viva San Marco!

Elementul cel mai periculos, mai periculos decît elementul popular înlăturat de la afacerile publice, este acea parte dintr-o clasă dominantă pe care de la o bucată de vreme ești silit să o înlături de la conducerea afacerilor. Erau o mulțime de nobili cari n-aveau ce face, *Barnabottii* din veacul al XVII-lea încă. Republica nu mai purta războaie, nu mai cucerea provincii; nu mai era ca pe vremea cea veche, cînd sute și mii de nobili găseau ocupație prin coloniile din Marea Neagră sau din bazinul răsăritean al Mării Mediterane. Erau mulți oameni cu titluri mari, cu palate frumoase cu amintiri glorioase: numele lor era scris pe fiecare pagină din istoria Republicii, dar n-aveau absolut nici o îndeletnicire. La 1430 se găsesc cele dintîi prevestiri de rău. La 1525 se aude plîngerea oficială că „nu se mai face negoț în oraș, nici navigație, nici altă industrie lăudabilă”<sup>1</sup>. Se credea tot mai mult că „amestecul în negoate întunecă și innegrește caracterul de nobleță și splendoarea unei familii”. Unde mai erau cei 36 000 de marinari, cei 6000 de lucrători la Arsenal, cei 16000 la „fustagni”, cei 3 000 la postav, din 1423? Atunci, mai întîi, în veacul al XVI-lea și al XVII-lea,

<sup>1</sup> Fulin, *Breve storia di Venezia*, p. 25.

ei formară o societate de plăceri fără păreche pe lume, hrănind o dezvoltare artistică ce a lăsat în Veneția pinzele unui Veronese, unui Tiziano, Tintoretto sau Tiepolo. Pe urmă în veacul al XVIII-lea bieții oameni, sărăciți de furia luxului trecut, duceau o viață într-adevăr vrednică de compătimire, neconsimțind să muncească, căci îi oprea sentimentul aristocratic, și neavînd alt rost decît să străbată piața San Marco ori nenumăratele „căi“ ale orașului. Se dădeau la schime și mofturi, „affettazioncelle“, la „morbidezze“ ca ale societății vechiului regim francez în descompunere. Își mincau zile întregi în saloanele „femeilor de spirit“: soția lui Gozzi însuși și altele. Alergau după „natură“ în vilegiaturi de pe Brenta. Răscoleau Italia după aventuri care nimiceau, după viața cetății, și viața familiei. Se exercitau ca advocați cu discursuri comandate. Întemeiau Academii: erau 20—30, de toate felurile, în care nu se făcea nimic, decît se strîngeau în grădini și cetiau poezii, împodobindu-se cu nume mitologice<sup>1</sup>. Dacă cineva vrea să aibă impresia acestei societăți, n-are decît să cugete la întrecerile de automobile, la desfrîul de stofe scumpe puse pe umerii femeilor, cu care lumea bună din Levant știe să-și piardă vremea, cu această deosebire că ea are încă robi de stors, pe cînd în Veneția robii de stors nu mai erau; și atunci era mai mult aparența decît realitatea, era setea luxului fără banul care poate să-l sprijine. Și, astfel, clasa aceasta nobiliară a devenit fervent revoluționară.

E foarte curios felul cum s-a terminat cu existența politică a Veneției. Poporul a rămas loial; el se gîndea la zilele mari ale Republicii de odinioară; el, cel apăsător, cel flămînd, el era mai strîns legat de trecut; ideea de patrie n-a fost înaintea nimănui mai luminoasă decît înaintea gondolierului care nu mai avea oaspeți de purtat — nu începuse încă năvala de străini din timpul nostru, și Veneția trăia pentru sine, care nu mai avea de servit casele pline totdeauna de oaspeți, din vremurile trecute. Iar membrii Academiiilor,

<sup>1</sup> V. n-1 festiv al revistei *Ateneo Veneto*, — mai ales întîiul articol.



„cavalerii“ cari se purtau pe Piața San Marco, și cari nu erau în stare să păstreze Veneției pe frunțașii literaturii venețiene din acel timp — Goldoni a murit în Paris, unde trăia cu o pensie a regelui Franciei, vestitul abate Beccaria, autorul tratatului despre „Crime și Pedepse“, innoitorul dreptului penal, nu stă niciodată în Veneția, aceștia au început de la o bucată de vreme să hrănească gândul unei prefaceri democratice.

Acum, evident, sînt foarte bune gîndurile de refacere democrată într-o societate sănătoasă, capabilă de a suporta comoțiunile unei schimbări radicale de regim, dar acolo era numai o rasă epuizată sus, o rasă decăzută jos. Și atunci prefacerea din regimul aristocratic în cel democratic, care se putea săvîrși cu două sute de ani înainte, prefacerea aceasta, cînd s-a făcut la 1796, a însemnat ultima mișcare de agonie a unui corp politic care pierea. Căci în viața unui popor fiecare schimbare-și are timpul său, și schimbarea care poate fi o adevărată binefacere atunci cînd momentul o impune, nu e decît un preludiu de moarte cînd acei cari trebuie să o facă au întîrziat prea mult să o aducă la îndeplinire.

*Cinci conferințe despre Veneția*, București, 1914, p. 35—86.  
Ed. a II-a, București, 1926, p. 37—88.

---

## UN POST AL LATINITĂȚII ÎN LUMEA GERMANICĂ: AUSTRIA

Într-un moment cînd spiritele sînt dominate măcar într-o parte a lumii, de ideea națională, înțeleasă în forma cea mai exagerată și uneori mai superficială, punînd-o în legătură numai cu comunitatea de limbă, care poate să acopere rasele cele mai deosebite și necesitățile geografice și economice cele mai esențiale, cînd aparențele lingvistice determină pretutindeni și operele cele mai bizare și cele mai imposibile pentru viața comunităților politice, cred că este datoria istoricilor, cari își dau sama de ce se ascunde sub procesul de deznaționalizare, mai vechi sau mai nou, să atragă atenția, fără să voiască a trage o concluzie despre lucruri asupra cărora n-au nici un fel de influență, asupra vechilor elemente fundamentale, putînd să aibă efect și în viitor, care se ascund sub această operă de asimilare în limbă.

Încep a o face, acum și aici, în legătură, înainte de toate cu două lucrări anterioare ale mele făcute în afară de Academie: studiul publicat la Iași, acum reeditat — în momentele cele mai grele ale războiului de unitate națională, atunci cînd Austro-Ungaria și sprijinitoarea sa Germania erau biruitoare și armatele lor, unite cu ale turcilor și bulgarilor, ocupau trei sferturi ale vechiului teritoriu românesc, studiu al cărui cuprins se arată prin titlu însuși: „Originea și dezvoltarea statului austriac“, stat pe care l-am prezintat ca înfățișînd la deosebite epoci forme deosebite de concentrare geografică, sub o firmă dinastică, sau sub una națională, nu naționalistă, de-a lungul timpurilor, de la cea dintîi apariție a cuvîntului de „Osterike“, pe vremea împăraților ottonieni de la începutul secolului al X-lea, pînă la acel moment cînd noile izbînzii ale armatelor cezaro-crăiești nu păreau să anunțe o așa de răpede disoluție, cerută însă

de necesitatea chiar a lucrurilor, iar a doua lucrare, care stă să apară acum, în revista mea franceză și în extras, învederează, cred, pentru orice spirit nepreocupat și capabil de critică, lipsa oricărui caracter german în conducerea militară și politică a statului austriac, în cea mai impresionantă epocă a lui, aceia care este înconjurată de un mai mare prestigiu dinastic, a Mariei-Teresei, servită, cum voi arăta și în cursul acestei comunicații, de miniștri și de generali cari aparțineau înainte de toate familiei latine și trăind într-o atmosferă de artă care nu are nimic a face cu producțiile ineseși ale geniului german.

În prima lucrare, pe lângă multele probleme care mi s-au înfățișat și a căror rezolvire nepărtenitoare, deși neobișnuită pentru foarte mulți oameni deprinși cu părerea veche, mi se pare cu desăvârșire concludentă nu m-am putut gândi, ca astăzi, când evenimentele aduc atâtea sugestii noi, la alte puncte de vedere, concordante și cu acelea scoase la iveală în 1917 și cu acelea care mi s-au impus, îndată ce m-am gândit asupra secolului al XVIII-lea austriac, în raport cu seria de studii pe care de mult am întreprins-o, cu privire la întinderea spiritului francez în Europa, pentru conferințele mele de la Paris.

## I

*Latinității, în vechea formă imperială romană, i se datorește însăși deschiderea pentru civilizație a ținuturilor care, mai târziu, au intrat în stăpînirea împărașilor germani, de fapt împărași ai lumii creștine din Apus, de caracter fundamental roman, și apoi a Habsburgilor, de cari Austria pare așa de mult legată, încît, alături de dinșii și sub dinșii, nu se mai bagă de samă alți factori, de o influență tot așa de adîncă. De fapt ceea ce am putea numi prima Austrie este opera, din secolul al II-lea după Hristos, a împăratului Marcu Aureliu. Ducînd mai departe străbateră oștilor împăratești, de-a lungul teritoriului german locuit de seminții răslețe, incapabile să se ridice ele ineseși*

la o cultură superioară, el n-a făcut numai un șir de expediții în aceste regiuni, odinioară locuite de vechi triburi ilirice, în legătură strinsă cu strămoșii națiunii românești, acei norici, acei vindelici și acei panoni cari au lăsat numele lor acestor regiuni, ci el s-a instalat acolo ani întregi de zile, lăsînd Roma, jertfindu-și nu numai studiile iubite, dar și sănătatea și grăbindu-și moartea, pentru a face ca din aceste locuri pustii, străbătute de cetele germanice, peste ruina unei străvechi civilizații preistorice, aceea a epocii bronzului, așa-numita civilizație de la Hallstadt, să se facă *una din vetrele civilizației antice*.

Ca și aici și în regiunile mai de mult cucerite și colonizate de dincolo de Dunăre, unde trăiau seminții tracice și ilirice, asemănătoare cu acelea din părțile nou-cucerite, s-a creiat o provincie asemenea cu Dacia și cu Moesia.

Dar nu este vorba numai de o organizație provincială, care a avut o foarte lungă durată, ci de două alte fenomene, asupra cărora trebuie să apăs, pentru a face să se înțeleagă caracterul acestei comunicații, al cărei titlu a putut să surprindă pe necunoscători.

Pe de o parte, *Dunărea a ajuns să fie o arteră de cultură* și același lucru s-a întîmplat și cu afluenții ei, între cari, Innul, pe care, pe vremea marilor năvăliri barbare din secolul al V-lea, năvile veneau din regiunea italiană însăși. Deci Dunărea economică, Dunărea culturală nu este altceva decît o creație romană imperială, și, cum, de-a lungul secolelor, Dunărea și-a păstrat acest caracter și ea a dat tonul în ceea ce privește formațiunile politice din aceste regiuni, lucrul de căpetenie în Europa centrală, care este cursul lungului fluviu pe care s-a purtat atîta viață de comerț și de cultură, se datorește unei hotărîri luate din Roma veche, cu intenția ca opera astfel întemeiată să rămînă trainică și ca încadrarea acestor ținuturi în „orbis romanus“ să fie o binefacere de civilizație pentru toate timpurile. Astfel de opere realizate cu forțe mari și cu sacrificarea a mii de ostași, cu primejduirea comandantului imperial însuși, nu sînt din acelea care să poată dispărea după hazardul vremurilor, după strecurarea neamurilor celor noi și

după influența pe care aceste neamuri pot să o exercite asupra acelei părți a Europei; ceea ce s-a făcut odată, ceea ce s-a întemeiat solid, ceea ce s-a înrădăcinat adânc formează una din acele transmisiuni pe care nimeni nu le poate înlătura și care, dominând secolele, sînt menite a lucra și asupra creațiilor ulterioare care par mai potrivnice sensului inițial pe care l-a avut regiunea formată printr-o idee creatoare și așezată pe bază de instituții care, sub forma nouă, sînt destinate a trăi în secole,

Din Dacia noastră, după marile strămutări de populație care au avut loc la sfîrșitul antichității, s-a ales, sub raportul civilizației superioare, foarte puțin; lumea supusă formelor de viață romană s-a întors, potrivit aceluiași principiu de supraviețuire a instituțiilor de temelie, la formele primitive ale statului tracic, care, acesta, cu toată influența bizantină și sub-bizantină ulterioară, cu toate curentele occidentale aduse prin regalitatea ungurească, stăpînită ea însăși de Roma și reprezentată la urmă printr-o dinastie franceză, cu toate formele politice pe care le-a încercat domnia românească, deschisă ea însăși totdeauna infiltrațiilor venind din deosebite părți, se păstrează și pînă astăzi, nu numai în toate satele românești, dar în tîrgurile care servesc pentru schimburile lor economice și în însăși capitala României, căreia i s-a zis, nu fără dreptate, „satul cel mare“, — și tot așa de altminteri și în celelalte ținuturi românești, care n-au avut o existență politică liberă, dar în care satul și tîrgul sînt și astăzi, în ciuda numelui străin, unguresc, al „orașului“, formele de căpetenie ale alcătuirilor noastre.

Altfel a fost în Noric, Vindelicia și Panonia, unde dominația romană, mai apropiată de izvorul însuși al patriei și al culturii, a dăinuit mai multă vreme și a avut neconținut un caracter roman mai adînc, evoluînd către forme mai înalte și mai strălucitoare.

Să nu uităm că, un timp, părțile acestea erau considerate ca una din vetrele de căpetenie ale latinității, cînd aici erau școli înfloritoare, cînd negustori bogați lucrau prin schimbul produselor Europei centrale cu acelea ale Italiei cînd instituțiile de învățatură dădeau ucenici de valoare

literaturii romane, iar, după ce creștinismul în forma latină a pătruns în aceste regiuni și a ajuns a le stăpîni cu desăvîrșire, creștinătatea de acolo a avut o altă putere decît aceea ajunsă la noi numai prin misionari rătăciți, venind din mai vechi strecurători de credință.

Un sfînt Ieronim era doar de la Stridon, în aceste ținuturi care se pot mindri că au dat astfel celei de-a doua literaturi latine a creștinismului pe unul dintre cei mai activi, mai înzestrați și mai nobili reprezentanți ai ei, iar, alături, înfățișînd un alt tip al sfîntului, care împarte binefacerile inimii sale creștine și celor mai săraci și mai lipsiți dintre oameni, sfîntul Martin arată aceeași origine panoniană.

Numele însăși, de altminteri această persistență a formei latine a fost recunoscută și de Redlich, cel mai adînc străbătător al formei antice, anterioară acelor care vor începe de la Habsburgi, și el s-a gîndit întîi să prezinte cele mai vechi temeuri din viața antichității, numele înseși, zic, arată cît de dăinuitoare a fost această prezență a elementului roman, stăpînind în toate domeniile vieții. Doar Viena poartă un nume care vine nu numai de la Marcu-Aureliu, dar de la o mai veche prezență de barbari cari nu sînt germani, în aceste părți: venzii de origine slavă, ca și veneții cari sînt pomeniți în părțile noastre. Ea nu este altceva decît Vindobona romană. Și, de oarece, pe aceeași linie a Dunării, se întîlnește mai departe, în vechiul *Reich* însuși, o Ratisbona, a cărei rădăcina numelui este în legătură cu noțiunea de luntre, fiind astfel un depozit de îmbarcațiuni la un anume punct al fluviului, în acest sufix trebuie să se vadă, ca și în același sufix *ona*, care se întîlnește nu numai în vestul Peninsulei Balcanice, dar în Italia, ca în Verona, în Istria, ca în Albona, și în anumite părți ale Tirolului, o persistență a vechii forme de locuință ilirică.

Este adevărat că Buda, al cărei nume, de altminteri, este slav și trebuie pus, cred, în legătură cu „bughile“ de la noi, care înseamnă, tot așa, niște sălașuri într-o adîncitură a terenului, și firește și Pesta, și ea de o altă origine, dar nu germanică și cu atît mai puțin ungurească nu mai arată nimic din originile latine de odinioară ale atît de bine popu-

latului și atît de inzestratului în ce privește civilizația Aquincum; să nu uităm însă că acolo unde ungurii, nu știm prin ce fenomen lingvistic, au impus numele cel nou de Györ, la Raab, germanii au păstrat numele de „bun altar“ al romanilor, Arabona. O cercetare atentă ar putea descoperi sub învelișul de un caracter atît de modern și de „barbar“ al nomenclaturii din aceste părți și alte rămășițe care mai vin în părțile Dunării mijlocii, al cărui nume chiar trebuie pus în legătură cu națiuni de altminteri mult mai vechi decît germanii, ca și pentru toți afluenții marelui fluviu, persistențe de acestea latine care nu se bagă de seamă la prima vedere.

Iată, ce reiese prin urmare, pentru întiul strat așternut asupra dezvoltării celei mai vechi în părțile acestea ale Europei centrale. Întilnim aici pe amîndoi strămoșii noștri, fără să ne gîndim, firește, să-i întrebuițăm pentru a contribui cu slabele noastre mijloace la haosul pe care-l provoacă în lume imperialismul cuceritor din timpurile noastre: sînt aici și ilirii de odinioară, cei dintii locuitori și ctitorii civilizației preistorice, și sînt, după aceea, romanii, îndeplinind și aici același înalt proces de civilizație care a fost îndeplinit pe amîndouă laturile Dunării, de unde deopotrivă ni vin însușirile neamului nostru, cu tot ce se cuprinde în această zestre și cu tot ce se desface din acest cel mai îndepărtat trecut și ca drept în împrejurările pe care le poate deschi-  
de viitorul.

## II

Se vorbește de *Austria carolingiană*. Carol cel Mare, împăratul german, conducînd legiunile sale germane, ar fi urmărit măcar instinctiv o pătrundere germanică în aceste regiuni, și seria sa de expediții ar fi fost întreprinsă anume pentru a realiza ceva care ar sămăna cu unitatea germanică de care se vorbește în timpurile noastre, cînd ea este așa de activă, căutînd să-și cîștige toți membrii risipiți și să găsească, peste existența altor națiuni,

sălaşuri de viitor pentru creșterea firească a rasei. De fapt în-ă nu este așa. Desigur că luptătorii lui Carol cel Mare erau germani, elementul romanic din Galia fiind ținut la o parte de îndatorirea ostășească, ceea ce nu înseamnă că rolul lui nu era hotărîtor în alte domenii și că viața însăși a Galiei romane, devenită o Francie merovingiană și carolin-giană, nu se sprijinea înainte de toate pe existența și valoarea acestei populații. Dar Carol era germanic numai în ceea ce privește rolul său regal, moștenit de la merovingieni, iar acest rol era firește restrîns în marginile primei cuceriri și a adausurilor firești care trebuiau să se alipească la dînsa: tot ceea ce întrece hotarele izbinzii lui Clovis aparține imperiului, iar *Imperiul nu este altceva decît noua formă a antichității*, ca în vechiul stat al lui Marc-Aureliu, formă care trecuse acum în veșmîntul cel nou al bisericii creștine, care, această biserică, și în Apus ca și în Răsărit, nu este altceva decît *o nouă interpretare a Romei eterne*.

Cel care punea crucea pe monete, care întrebuița limba latină în toate actele de stat, care se făcea lăudat de Eginhard într-o formă împrumutată de la Suetoniu pentru împăratul August, nu era chemat să facă altceva decît, fie și cu adausul botezului creștin, *o nouă operă asemănătoare cu a împăraților de odinioară. Cu el Roma revenea în această regiune*. Iar la capătul acestei expansiuni, care nu înseamnă așezarea unui prisos de rasă, erau avarii, horda Răsăritului, cu un fel de viață care nu putea fi admis, tocmai din cauza ideii romane, acei avari pe cari Carol cel Mare i-a învins și i-a stirpit, liberînd de sub stăpînirea lor semințiile slave, foarte numeroase în aceste părți, tocmai așa precum liberase și anumite elemente, răspîndite de la sine pînă departe, ale rasei germane.

Nu numai că în calitate de împărat roman a mers Carol cel Mare în aceste regiuni, dar el s-a servit pentru consolidarea lor de mijloacele pe care le dădea biserica. *Episcopatele din aceste părți nu sînt altceva decît o expansiune a Romei celeilalte*, în care Hristos Dumnezeu înlocuia pe Romul și pe zeița protectoare a Romei republicane.



Pretutindenii, lângă comandantul militar, lângă căpitanul de margene, lângă markgraf, lângă herzogul german, care imita pe ducele roman, se găsește episcopul. *Trei Rome se adună aici, pentru a crea caracterul țării: vechea Romă imperială a primei cuceriri, noua Romă creștină a Scaunului pontifical și creația acestei Rome, care este imperiul carolingian.*

Atîta nu ajungea însă. Episcopii cari botezau cu grămada pe barbari, cu sau fără voia lor, și cari îndeplineau anumite rituri menite să impună acestei populații încă așa de aspre, acești episcopi, cari, de altfel, nu erau decît continuatori, după o destul de lungă întrerupere, a mai vechilor episcopi din Noric, din Vindelicia, din Panonia, asemenea cu acel sfînt Severin, cu numele așa de popular pînă tîrziu, cari au apărat pe colonii romani împotriva iureșurilor trecătoare ale germanilor în mers spre Italia, au avut ca auxiliari *un alt val de caracter romanic*, care a stabilit în aceste părți lăcașuri de adevărată cultură, în jurul cărora s-a putut organiza o viață de civilizație mai înaltă. Anglo-Saxonii, veniți din Britania Mare, ceilalți călugări, irlandezii din vechea lor Erin, erau, oricare ar fi fost originea lor națională, niște adepți și servitori, ca acel Alcuin care stă în fruntea lor, consilier în sens roman al lui Carol cel Mare, ai civilizației romane, fie și binecuvîntată cu crucea creștină. Ei au pătruns prin Elveția sfîntului Gal, al cărui nume se păstrează în nomenclatura svîțeriană din toate timpurile, ei au ajuns în regiunea de sare de la Salzburg, acea sare care, să nu uităm, era exploatată din timpurile cele mai vechi în forme de civilizație mediteraneană, de unde numele grecesc al sării, *ăh*, se păstrează în numeroase „halluri” respindite pe teritoriul german. De acolo, din văile Alpilor au ieșit, întinzîndu-se în regiuni mai largi, fundațiile acestor călugărești, opera acestor abați cari colaborează cu episcopii din cetăți.

Așa s-a pus temelul culturii medievale a Austriei. Firește că și aici, ca și pretutindenii în Europa, limba latină a rămas pentru tot serviciul bisericesc, pentru toată literatura cle-

ricilor și pentru toate formele oficiale ale bisericii și ale statului.

Dar nu este vorba numai de întrebuințarea acestei vechi limbi de cultură, de către oameni cari, cu origini amestecate, au ajuns, de la o bucată de vreme, a vorbi nemțește, ci este vorba de rolul pe care au continuat din veac în veac să-l joace aceste cetăți ale culturii, la Melk, la Sankt-Pölten, pretutindeni pînă în apropierea Vienei, dominată oarecum din afară, peste creația castelelor imperiale din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, de spiritul latin care iese din aceste mari zidiri întărite, populate de așa de harnici servitori ai unei culturi de origine latină. Am putea zice că abațiile îndeplinesc în aceste ținuturi, peste forma politică, un rost asemănător cu acela pe care l-au jucat în Franța regală, încă sălbatică, rău organizată sub raportul economic, intrată în mina seniorilor cari făceau fiecare ce voia, în dauna dreptății, legii și religiei, marea abăție de la Saint-Denis, care aceasta a fost, pe vremea lui Ludovic al VI-lea și, Ludovic al VII-lea, mult mai mult capitala Franciei de cît Parisul regal el însuși și cele cîteva puncte ținute în stăpînire de dinastia Capetienilor.

Numele de Austria este desigur în legătură cu al Austrasiei galice, opusă Neustriei. Și chiar, acum în urmă, un cercetător german a propus, — în *Forschungen und Fortschritte*, — împotriva rectificării că ostrogoții și visigoții nu înseamnă „goții de Răsărit“ și „goții de Apus“, să se vadă în Neustria numai o nouă Austrasie, o nouă Austrie. El observă că pot să existe nume de acestea „răsăritene“ fără să fie în față un termin apusean. Dar i se poate obiecta că sistemul de regiune apuseană și regiune răsăriteană se întilnește și în alte părți, chiar dacă nu se întrebuințează numele luate de la mersul soarelui, ci colorile, care la turanieni le înlocuiesc și care se întilnesc și la cei cari au fost influențați de dominație turaniană precum este cazul cu o Rusie Albă, o Rusie Roșie, ș.a.m.d., nume care nu fac decît să înlocuiască pe acelea ale punctelor orizontului.

Această Austrie a vegetat foarte multă vreme, trecînd de la prima formă a markgrafiului, pînă la forma mai înaltă

a ducatului, care nu este decit un dar al celui de-al doilea imperiu medieval de imitație romană, al Ottonienilor.

Locuitorii Austriei propriu-zise ajunseseră a vorbi în mare parte limba germană, cu toată originea lor care, încă o dată, este foarte amestecată. Dar *nu este nici un sens politic german în această întindere a imperiului*, cum el nu există în imperiul însuși. Vechile formații locale au trăit o bucată de vreme dincolo de această mică Austrie; ele au ajuns să se alipească la dinsa mai tirziu numai și, în ce privește forma superioară pe care trebuia s-o aibă acest conglomerat, ea n-a fost aceeași ca aparență națională de la o epocă la alta. Ceea ce am putea numi *concentrarea austriacă* s-a făcut înainte de dispariția Babenbergilor, prima dinastie, înainte de a se chema tocmai din Suabia, de lângă Alsacia și Svițera, Habsburgii, multă vreme niște străini, gata să se întindă și în alte teritorii și păstrindu-și legăturile la Rin. Această concentrare au început s-o facă slavii din Boemia, din banda aceea slavă care se întindea de la Craloveț-Königsberg pînă în adîncul Peninsulei Balcanice, cuprinzînd pe cehi, pe cei pe cari-i numim moravi și cari nu s-au numit niciodată politicește așa, pe croați și pe sirbi. Dacă puternicul rege Ottocar n-a izbutit să facă Austria lui slavă, aceasta se datorește, nu unei revanșe a rasei germane care n-ar fi voit să sufere această stăpînire „străină“, ci mai ales voinții Sfîntului Scaun roman, care, avînd interes ca Rudolf de Habsburg să nu se coboare în Italia, l-a îndreptat către rosturile acestea răsăritene. Ottocar a fost biruit și ucis nu numai de armele prinților germani adunați sub noul rege al romanilor contra lui, ci de blăstămul Romei, care făcea și desfăcea pe regi.

Ceva „apostolic“, pontifical, se întilnește deci în însăși formația statului austriac al Habsburgilor, întocmai cum altă încercare de a strînge acest „Osterik“ dunărean, aceea a ungurilor sfîntului Ștefan, se datorește tot unei inițiative din partea Sfîntului Scaun, care el este stăpîn în aceste regiuni, el deține legitimitatea, pe care a transmis-o dar o poate retrage și o supraveghează, o guvernează, în fiecare moment. Nu fără adînci legături în Austria a fost

până la capăt atitudinea acestor Habsburgi cari pe vremea lui Francisc I-iu mergeau cu luminările în mină în marea sărbătoare catolică din iunie a lui *Corpus Domini*, *Frohnleichnam*, se supuneau cu evlavie îndatoririi de a spăla cu mâni împărătești picioarele săracilor din Viena și erau coboriți în cripta din minăstirea capucinilor, pentru a aștepta acolo judecata cea de pe urmă.

### III

Cînd, pornind din Franța lui Ludovic al XIV-lea, marea undă de influență franceză a străbătut întreaga Europă, și sub această formă franceză era o influență care venea din Spania și Italia, *Austria secolului al XVII-lea și al XVIII-lea a intrat în această comunitate culturală latină*, în care, cum am spus, se întruneau cele trei curente latine. Căsătoria lui Maximilian de Austria, fiul împăratului Frederic, cu Maria de Burgundia apropia pe Habsburgi de Țările de Jos pe jumătate latine, și de această Burgundie, pe care a reclamat-o Carol al V-lea și a crezut că o poate căpăta într-un moment.

*Întîia căsătorie latină. Cea de a doua, între Filip, frumosul fiu cu numele burgund al lui Filip cel Bun și al lui Filip cel Îndrăzneț, înaintașii săi, cu Ioana, fiica lui Ferdinand Catholicul și a reginei Isabela, pune din nou în legătură pe Habsburgi cu o parte din lumea latină și îi leagă în chipul cel mai strîns de dînsa.*

Cînd moștenirea lui Carol al V-lea s-a sfărîmat în două și fratele lui, Ferdinand, a rămas în imperiu, avînd, prin pactul încheiat cu ultimii regi, de origine polonă, ai Ungariei și Boemiei, reunite, aceste regate, cu o misiune de luptă împotriva turcilor în Răsărit, niciodată el și urmașii săi nu s-au putut desface din legăturile cu Spania, de unde li veneau bani și soldați. Filip al II-lea a fost stăpînul rudelor sale din Viena și Praga; în el se concentra vitalitatea Habsburgilor. Cînd ramura spaniolă a lui Filip al II-lea s-a stîns, arhiducele Carol a venit din regiunile dunărene pentru

a-și reclama moștenirea, și, ani întregi de zile, el a fost recunoscut ca rege al Spaniei, iar, cînd interesele europene, la suirea lui pe tronul imperial, cu căpătarea moștenirii austro-ungaro-boeme, l-au oprit de a rămînea la Madrid, *el a plecat de acolo adînc pătruns de spiritul latin din această primă stăpînire a sa*. Spaniolii au stat în jurul lui pînă la sfîrșit, eticheta de la Viena a fost stricta etichetă spaniolă; o anumită morgă care vine din Spania s-a păstrat pînă în zi'ele noastre, cînd Francisc-Iosif se muștră o zi întregă că a întins mina celui de-al doilea adiutant, atunci cînd eticheta cerea ca numai cel dintîi să aibă dreptul de a atinge degetele împăratești. Dar Spania fusese și în Italia; era în Milan, odată, și în Neapole; o comunitate hispano-italiană s-a păstrat multă vreme, exercitînd o adîncă influență și asupra Franciei. Fostul rege al Spaniei s-a încunjurat deci de italieni; toți marii generali ai timpului vin de acolo, de la Montecuccoli la Caprara, la Caraffa, la Veterani, care a fost și în țările noastre. Ce mică figură fac generalii de origine germană pe lingă dinșii!

Dar fiica împăratului Carol, *Maria-Teresa, e măritată cu un prinț de Lorena*, Francisc, care a fost stăpîn în familia sa.

Pînă la căderea vechii monarhii austriace, mormintele ducilor de Lorena la Nancy erau îngrijite cu bani trimeși de la Viena, unde dinastia nu este de Habsburg-Lorena, ci de Lorena-Habsburg. La influența spaniolă și italiană s-a adaus acum aceia franceză, venită prin acești loreni, ca și printr-o serie întregă de aventurieri francezi, cari se prezintă pe frontul de luptă împotriva turcilor și joacă rolul prim, de la Souches pînă la Rabutinchantal, care comandă în Ardeal și are legături cu Brincoveanu, pînă la ajutătorii și succesorii lui în aceste regiuni, generali și ofițeri mai mărunți, dar, înainte de toate, Eugeniu de Savoia, italian, de proveniență franceză, de cultură franceză, personalitate mai hotărîitoare decît împăratul însuși, în consiliile de război care conduceau ostilitățile. *Cultura, franceză, voită, nevoită, se impune.*

Dar Viena, care este și un centru de adunare pentru popoarele din Răsărit, avînd o colonie grecească și românească

la începutul secolului al XIX-lea, *Viena este sub raportul culturii un oraș italian*. Italienii fac castele și palate, muzicanții italieni dau curții momente de distracție, literatura italiană vine cu Metastasio aici, dînd în italienește textele pentru operele care se ascultă. Posesiile italiene ale casei de Habsburg întrec Austria în ceea ce privește civilizația și impun pecetea lor vieții superioare din capitala imperiului, care înainte de aceasta nu era decît un oraș relativ mic al unei burghezii, care niciodată, pînă în zilele noastre, n-a putut să deie ceva dela dînsa în domeniul civilizației, literatura austriacă neputînd decît să oscileze de la ușurința unui Saphir la entuziasmul exagerat, în legătură cu Habsburgii, al lui Grillparzer.

Cu cît a devenit mai germană Viena sub acest raport, cu cît s-a depărtat de tradiția aceasta latină, cu atît ea a scăzut sufletește, ajungînd să fie numai o dependență a civilizației germane. Ce este într-adevăr ca ideea germană în timpurile noastre în poezii lirici ai Austriei, în fruntea cărora se așează inspirația de caracter general istoric a lui Hamerling din *Ahasverus* și tînguirea asupra soartei lui nenorocite a lui Ilyeronimus Lorm?

Cred că am îndreptățit titlul acestei comunicații. Deasupra deosebirilor de limbă și a conștiințelor naționale, care se pronunță mai puternic abia în secolul al XIX-lea, Frederic al II-lea al Prusiei era însuși așa de puțin german în sufletul său, fiind de fapt un servil ucenic al culturii franceze, și care ajung la actuala formă ascuțită numai în urma unei adevărate psihoze, asupra căreia, dîndu-și samă oamenii de interesele generale ale omenirii, se va reveni, există lucruri vechi și mari, pe care nimic nu le va putea distruge și a căror existență este o adevărată binefacere, pentru că prin ele și nu prin antagonisme naționale se va putea ajunge din nou la acea strînsă conlucrare între națiuni, fără care însăși adevărata civilizație stă să se prăbușească, fie și în mijlocul osanalelor de triumf ale vechiului spirit de cucerire barbară.

București, 1938.

---

## ÎNCĂ O FORMAȚIUNE ROMANICĂ: LUXEMBURGUL

În urmărirea formațiilor populare asămănătoare cu a propriului nostru popor, care s-au creat pretutindeni după retragerea imperiului roman, ale cărui limite se întindeau așa de departe în Răsăritul nostru, iar în Apus cuprindeau atâtea teritorii pline și astăzi de nume romane și de strălucite ruine, în afară de ceea ce s-a făcut din piatra lor pentru înălțarea monumentelor evului mediu, am ajuns pe rînd la ținuturi a căror istorie, mai bine cunoscută decît a noastră, învederează cum se alcătuiă de la sine, pe locul de unde dispărușeră legiunile și administrația ocrotită de dîsele, o viață populară, care în părțile noastre a isprăvit prin a constitui o întreagă națiune cu limba ei deosebită, formîndu-se organele politice trebuitoare pentru a supraviețui de-a lungul secolelor, pe cînd, în Apus, pe un teritoriu mai restrîns și sub presiunea neconținută a barbarilor îndată stăpînitori, nu s-au putut face decît numai alcătuirii locale de o importanță mult mai mică și, adaug, care sînt așa de mult ascunse sub formele ulterioare rezultate din această așezare a semințiilor germanice, încît trebuie o deosebită atenție pentru a descoperi ceea ce într-însule este de un caracter anterior invaziei și prin urmare similar cu ce se observă la noi.

Acum în urmă, cercetarea aceasta v-a fost prezentată sub forma autonomiilor în lumea de astăzi, așa de restrînsă, a ladinilor sau rumașilor din Elveția, Italia, Tirol și Principatul de Liechtenstein, a cărui capitală, Vaduz, păstrează numele romanic al începuturilor.

O călătorie în Luxemburg, marele ducat de trei sute de mii de locuitori, unde s-au ținut ședințele Comitetului Internațional de Istorie, m-a pus în contact cu alte forme, care pornesc din aceeași situație a teritoriilor părăsite de auto-

ritatea și apărarea imperială și silite prin urmare a-și căuta în propriile lor puteri, după instinctul lor de apărare, alcătuirea cea nouă.

Voi cerceta acest interesant fenomen de istorie universală, de o așa de mare importanță, pentru noi, în trei regiuni, atât de restrinse, care se găsesc în marginile acestui stat minuscul.

Încep întâi cu capitala însăși, Luxembourg, al cărei adevărat nume este Letzelburg, originea acestei numiri căutându-se în direcții care mi se par greșite, fiindcă este evident că avem a face, pe lângă noțiunea de *burg*, de cetate, corespunzând tradiției carolingiene, care s-a întins prin vârfurile ungurești pînă în regiunile noastre, pe cînd, cu o mai bună interpretare, întemeietorul trebuie să fie firește un Letzel. S-ar putea propune chiar a se vedea în acest nume amintirea aceluia, în limba germană, al însuși vechiului Attila, care el însuși era numit cu un cuvînt a cărui dezință este gotică, trecînd apoi și în Peninsula Balcanică, la slavi și de la aceștia intrînd și în nomenclatura românească prin porecle ca: Frățilă, ș.a.m.d.

„Burgul“ se găsește însuși pe șoseaua romană care duce de la Reims la Trier, vechea Augusta Trevirorum. Străzile cochetei capitale a marelui ducat se sprijină prin urmare pe lespezile romane. Chiar în fortificațiile medievale care se găsesc în plin mijlocul orașului, deasupra rîului care-l străbate, anumite legături de piatră par să vină dintr-o epocă mult mai îndepărtată. De jur împrejur se întindeau pădurile, pe care, de altfel, marele ducat le păstrează cu așa de mare grijă și care formează și o mare bogăție și o mare frumuseță a țării. Avem a face deci cu o cetate din codru, precum a fost pe vremuri la noi Cetatea Neamțului, pe lângă așezările teutonice de odinioară și alte mijloace de apărare, la trecători sau mai departe către șes.

O tradiție istorică, pe care o putem considera ca o legendă, vorbește de un Siegfried, care firește n-are a face cu eroul Nibelungilor și cu linia militară pe care regimul de astăzi din Germania a crezut cu cale s-o numească după acest poetic Făt-Frumos, care ar fi întemeietorul stătuțului,



dar, în altă parte, în mijlocul copacilor bătrâni este o fortăreață legată de amintirea unui Mansfeld din secolul al XVII-lea. Ce a făcut mai târziu, cu înaltele ziduri, cu șanțuri adânci, cu mijloace defensive potrivite cu arta militară din secolul al XVII-lea, un Vauban, nu interesează scopul pe care îl urmăresc și în această nouă cercetare.

Aici s-a făcut același lucru ca la noi [...], unde la început este cetatea puternică și pe urmă în umbra ei se așează un număr de servitori ai ostașilor și de ajutători de tot felul ai traiului lor, podgradul, „Sub-Cetatea“, găsindu-se astfel alipit cu o continuă dezvoltare la cetatea însăși, chiar după ce aceasta a încetat să mai îndeplinească misiunea ei de la început. De fapt și Tîrgul Neamțului, cum și Iașul, Bucureștii nu sînt, la origine, decît „podgraduri“.

Cu totul altfel este în ce privește interesanta localitate Diekirk, care păstrează încă un frumos mozaic roman. Aici, ca în atîtea locuri de la noi, la origine au fost așezări care se ridică pînă în epoca preistorică, de unde vine acel dolmen, căruia creștinismul de mai târziu, adus de apostolii anglo-saxoni, i-a dat numele, blăstămat, de Deiwelsester, adică „Altarul dracului“ (numele grecesc luat de la Bizanțini prin creștinismul lui Ulfila se păstrează în *Deiweel* mult mai bine decît în forma germanică literară de astăzi: *Teufel*).

Dominația romană era puternic întemeiată aici în secolul al III-lea, pe o vreme cînd însă axa împărăției se depărtase foarte mult către Răsărit, acolo fiind, sub un întreg șir de împărați luptători, centrul însuși al Romei imperiale. Și aici ca și în alte locuri<sup>1</sup> s-a păstrat pentru mormînt vechiul nume roman de „tumba“, de unde francezul „tombe“, care aici este Tomm sau Tone (Uff der Tonen). S-a relevat găsirea în aceste părți a unei medalii a lui Caracalla, care a fost bătută la Smirna, ceea ce arată că, pe cînd la noi tot felul de elemente occidentale, între care și gali și spanioli, se găseau amestecați cu localnicii și cu soldații veniți din

<sup>1</sup> În această privință se poate consulta și publicația Touring Clubului belgian, *Grand Duché de Luxembourg*, p. 41.

părțile răsăritene, în schimb, pînă în acest depărtat Occident se aflau luptători cari și-au fost dovedit vitejia chiar și în părțile asiatică. Cînd imperiul a dispărut, populația de origine galo-romană, din ce în ce mai mult amestecată cu elemente germane, s-a strîns ca în Noricul sfîntului Severin, ca pe linia Rinului, unde și astăzi cetățile episcopale Trier, Confluentia-Coblenz, Colonia (Agrippina) nu sînt altceva, cu amintirea arhiepiscopilor suverani, decît continuarea acestui sistem de organizare a celulei populare în jurul bisericii; răsare o viață nouă în umbra crucii, care înfățișă pavăza religiei nouă, capabilă să oprească, să influențeze și să domine pe barbari. La noi ar părea că acest fel de organizare n-a existat, căci puterea episcopală s-a exercitat, în părțile românești, prin vlădicii de pe malul drept al Dunării, dar oricine se gîndește la rolul așa de mare pe care l-au jucat la noi „popii“, cari erau, cu acest vechi nume roman, amintind pe sacrificatorul păgîn, egumenii minăstirilor de care atîrna așa de mult toată viața locală, domnii de mai tîrziu nefăcînd decît să întărească această influență naturală, va recunoaște că, în altă formă, gruparea aceasta în jurul crucii a jucat un rol important și în trecutul nostru.

În localitatea din Luxemburg de care este vorba acum, numele cel nou nu înseamnă altceva decît însăși biserica germană, Diet fiind forma locală a acelei vechi denumiri pentru germani: Tiot (de unde Thiotisk, deci Deutsch), pe care o întîlnim și în localități ca Thionville, care nu înseamnă decît „satul german“, fără a mai pomeni de cuvîntul Thiois, care, în vechea limbă franceză, înseamnă vecinul germanic de la Răsărit. Tradiția unei zidiri de la „1100“ (deși trebuie corectată data într-un sens mult mai vechi) este legată de cea dintîi formă a bisericii locale, a *bisericii generatrice*, care ar fi în prima ei formă încă din secolul al X-lea și ar putea să reprezinte, dacă nu vechiul templu păgîn, cum s-a pretins, cel puțin lespezile strămutate de la acesta pentru a face o zidire de închinăciune creștină, așa cum s-a întîmplat cu piatra termelor de la Trier, care a servit la ridicarea strălucitei basilice din acest oraș.

Pînă tîrziu în secolul al XIII-lea, cînd acum puterea feudală se întinsese asupra formației populare dominate de clopotniță, se mai păstrează un sens de „județ“ atît de restrîns în acea *iustitia* de vale din „Diekirk“, care este pomenită într-un document<sup>1</sup>, deși această *iustitia* sau *iurisdicție* poate avea și un sens potrivit cu obiceiurile feudale ale evului mediu. Markvogtul, *marfoit*, apare mult mai tîrziu, atunci cînd înțelesul de la început al numelui localității dispăruse aproape cu totul, Diekirk neavînd măcar obișnuita „cartă“ de privilegii, care se recunoaște de noii stăpînitori vechilor așezări, odinioară cu totul independente, dar „semnul libertății“ (*S. libertatis in Diekirken*) se întilnește pentru toată această vreme în actele publice. Pentru originea numelui s-a încercat de un arheolog local, Branta, și o altă etimologie, celtică, în legătură cu numele lui Dumnezeu<sup>2</sup>, etimologie care nu oferă însă nici o seriozitate.

Al treilea caz în legătură cu ceea ce am constatat privește localitatea Echternach.

Echternach, care se ivește în vechile acte publice sub forma Apternacum și Epternacus, cu finala evident romană, ceea ce face că se creadă că și aici ne găsim pe o bază străveche, trecînd de la preistorie la stăpînirea Romei, s-a adunat, ca și Diekirk, aceasta cu bisericile sfîntului Laurentiu și sfîntului Marcu, care nu par să fie niște patroni localnici, ci sfînți străini, aduși prin misionari, în jurul, nu numai a unei personalități sacre, care să fi lucrat în aceste locuri și să-și fi găsit odihna în acest pămînt, ci în jurul uneia din cele mai mari personalități răspînditoare de creștinism la începutul evului mediu. Este vorba de unul dintre acei apostoli pe cari i-a trimes lumea anglo-saxonă, mai de curînd convertită și prin urmare mai fanatică, pentru a duce religia crucii pe malurile, încă păgîne, ale Rinului. „Englezul“ Willibrod s-a transformat în gura acestor oameni de altă nație în sfîntul Willibrord. Rămășițele lui,

<sup>1</sup> *O.c.*, p. 42.

<sup>2</sup> *O.c.*, p. 47.

coborite în această țărână, se află și astăzi în cripta im-podobită cu interesante fresce dintr-o epocă destul de îndepăr-tată a evului mediu și deasupra s-a ridicat interesanta basi-lică, păstrind și astăzi o parte din caracterul ei primitiv.

De sfântul ocrotitor, de pelerinajele la mormântul lui renovat în timpuri cu totul noi, de acest „praznic“, — asămănător cu acela pe care noi îl avem în Suceava, când mulțimi din toate regiunile vecine, și chiar de mai departe, se adună pentru a cere minuni Sfântului din secolul al XIV-lea care a fost Ioan de la Cetatea-Albă, de ceremoniile ciu-date, care se păstrează și pînă acum, cu lumea locală și cu cea venită de aiurea, care, avînd în frunte clerul și pe con-ducătorii orașului, înaintează în salturi ritmice către mor-mîntul din criptă, s-a legat o întreagă viață care trăiește și pînă acum de-a lungul străzilor înguste, în casele cu înfățișare bătrînă, cu un farmec ce atrage neconținut vizi-tatori și din țări străine. La noi, în jurul mormîntului sfîn-tului Nicodim de la Tismana nu s-a putut alcătui o formație orășenească de acest caracter, ci, ca la Suceava, pentru acel sfînt de la Cetatea Albă, ca la Curtea de Argeș, pentru singura sfîntă din țărînimia noastră feminină, Filofteia, a fost întii aglomerația de tîrg derivată din cetatea inițială, pentru ca pe urmă numai să i se găsească patronul,

Cu totul altfel a fost în Peninsula Balcanică, acolo unde pe malul Mării Adriatice sau pe țărmul drept al Dunării, sfîntii Alexandru Dunăreanul, Vlasie Ragusanul, Trifon de la Cattaro, pînă la sfîntul Marcu din Veneția, de cea-laltă parte a Adriaticei, ș-a plecat, în aceste Românii de caracter popular, înlocuind imperiul, de la prestigiul su-pranatural al fericitului făcător de minuni, către care aleargă toate suferințele și toate speranțele omenești.

Dar Echternach nu reprezintă numai aceste origini și aceste caractere, pe care le putem apropia de lumea din care facem parte, dar nu de forma particulară pe care a capătat-o ea pe malul sting al Dunării sau în regiunea Carpaților. Alături, este un alt motiv al întemeierii, care se continuă pînă departe în evul mediu și care mai ales face să mă opresc asupra acestei vechi cetăți medievale.

O doamnă de pământ, din prelungirea carolingiană prin seminția lui Arnulf, rege al Italiei, Irmina, era, alături de însuși marele majordom, începător de dinastie, Pipin de Heristal, stăpînitoare în această „villa regia“. Se crede că se putea stabili data de 698, poate discutabilă, pentru cedarea către sfîntul Willibrord, împreună cu lăcașul care se alcătuisese acum în cinstea lui, a stăpînirii înseși asupra pămîntului dimprejur, și Pipin ar fi adăugit darul său. Aceasta nu ne silește neapărat să admitem să Sfîntul însuși ar fi intrat într-o situație de proprietate asemănătoare cu a seniorilor laici și că, precum procedau abații cari au avut în mîna lor puterea legată de acest mormînt venerat, s-ar fi stabilit în ordinea ecleziastică un drept de succesiune. Aceasta, deși, fără îndoială, ei au exercitat aceleași drepturi politice pe care în Peninsula Balcanică, la care revînim, le vedem atît de dezvoltate în străvechiul centru de la Cetinje, în „Muntele Negru“, unde „vlădica“ era în același timp domn. Călăuza oficială pentru Echternach poate scrie cu mîndrie că, „de la 698 la 1795, se pomenesc șaptezeci și unul de egumeni, dintre cari unii s-au deosebit prin știința lor, alții prin energia și talentul de administrație“<sup>1</sup>.

Aici nu este prin urmare castelul, ci numai locuința abatelui în față cu mormîntul care sfințește și nutrește în același timp formația locală,

Dar locuitorii au viața lor autonomă, care-și găsește expresia în clădirea menținută pînă astăzi, și ca obiect de curiozitate internațională, care se numește Denzelt. Între zidurile ei se adunau breslele, avînd în fruntea lor pe obișnuitul scultet, care în franceza evului mediu capătă în această parte și forma, interesantă, de *écoutête*. Deși acest șef municipal trebuise să primească autoritatea abatelui, o situație corespunzătoare cu ce putea să fie, de exemplu, la noi, în Cetatea lui Roman-vodă din Moldova, căpetenia de bresle sub autoritatea supremă a episcopului, odinioară „mitropolit al Țării de Jos“, cetățenii se adunau, în afară de afacerile lor zilnice, care se rezolvau în același cuprins, la o mare adunare anuală de *Geding*.

<sup>1</sup> *Echternach, Guide officiel*, p. 14.

O călăuză arată ce se petrece cu acest pelerinaj: „Toți oamenii liberi erau datori să asiste la această adunare, în care se citeau sentințele de dreptate, iar scabinii fixau burghezilor drepturile lor și stabileau amenzile (*buchten*), mai ales pentru păcatele făcute în dauna pădurilor”<sup>1</sup>.

Sub toate raporturile organizația aceasta merită întreaga atenție a acelor cari caută, și pentru a lumina trecutul neexprimat în documente, ca la noi, al propriei lor țări, astfel de cazuri, a acelor istorici cari încep a-și da seamă că prin deosebite procedări, care nu sînt totdeauna documentare, se poate trezi din adîncul de unde s-ar fi crezut că sînt îngropate pentru totdeauna așezăminte și forme de viață care au o însemnătate cu mult mai mare decît accidentele într-adevăr consemnate în acte ale unei vieți politice adesea de simplă suprafață.

București, 1939.

---

## CEI MAI MICI FRAȚI AI NOȘTRI, ROMANII LADINI

Cunoaștem mai mult sau mai puțin pe membrii familiei latine, căreia îi aparținem prin spirit și prin toate tendințele noastre, deși legăturile cu unii din membrii acestei familii sînt atît de slabe, cum sînt acelea cu Portugalia, de care ne-am interesat numai cînd se întîmpla acolo vreo dramă, vreo revoluție sau cînd se săvîrșea o schimbare de regim, de la care am fi avut să primim și noi o îndrumare.

Nu este de mirare că partea aceea, atît de importantă, din lumea latină care trăiește dincolo de Ocean și care în timpurile din urmă a făcut așa de mari progrese, Spania dinaintea războiului civil avînd legăturile cele mai strînse cu ceilalți reprezentanți, deșărați, ai națiunii, ne-a rămas cu desăvîrșire necunoscută, de și acolo, pe lîngă marile bogății pe care le oferă natura, pe lîngă însușirile superioare ale unei rase care a dus așa de sus frumusețea singelui pe care îl avem și noi, pe lîngă o activitate comercială atît de puternică, se întîlnește și o mișcare de idei și mai ales o dezvoltare a liriceii, care merită toată atenția. Ne mărginim să avem legături diplomatice, și, nu de mult, reprezentantul importantei republici Chile ne-a vorbit, într-o sală din București, cu entuziasm și convingere, despre formația și dezvoltarea statului căruia îi aparține, iar din capitala acestei republici mi-a venit o dovadă de atenție, pentru care să mi se îngăduie să spun că sînt cu deosebire recunoscător.

Așa fiind, cine să se ocupe, afară de filologi, cum a fost cazul regretatului Ovid Densusianu, care a întrebuițat o serie întregă de lecții pentru lămurirea limbii celei mai puțin cultivate din latinitate, cu ceea ce sînt, ce vor să fie, ce au izbutit să facă și este de sperat că, împotriva infiltrațiilor dirze ale germanismului și chiar împotriva unei anu-

mite tendințe italiene de alipire prin deznaționalizare, grupul de oameni, părăsit de toată lumea și lăsat în sama lui proprie, care se cheamă de unii rumunci, de alții ladini, de învățații în materie de etnografie și de istorie: reto-romani și cari ei înșiși, după ce au ajuns la însemnata lor conștiință națională de astăzi, preferă să fie numiți simplu numai „romani“?

Cînd privește cineva situația lor de astăzi, crede că are a face cu un grup fără însemnătate, care este menit să dispară și pe care l-ar ținea încă, pentru o existență pur formală, numai interesul elvețian de a nu se întinde asupra pămîntului Confederației ambițiile cuceritoare ale unor vecini lacomi să-și însușească pămînturi noi.

Dacă îi urmărește cineva în trecut, precum și dacă își dă osteneala de a pătrunde la dînșii, în acele minunate văi, așa de sus așezate, acoperite de adinci păduri de fag, în care ei sînt cărăușii marilor drumuri, crescătorii cirezilor de vite și, în același timp, oamenii cei mai pregătiți, prin înșuși caracterul multiplu și ciudat al ființei lor, pentru orice ocupație omenească la care se cere inteligență și energie, lucrurile se prezintă altfel. Și, ca unul care mi-am dat osteneala să urmăresc, și pentru o recentă comunicație la Academia Română, ceea ce, în trecut nu numai al Elveției, dar, cum se va vedea, și a două țări vecine, ca să nu zic trei, cea de a treia fiind numai micuțul principat, germanizat astăzi, de Liechtenstein, reprezintă elementul acesta „roman“, și ca întiiul român, cred, care s-a dus să-i vadă acasă la dînșii, să li vorbească limba, în unele privințe așa de asemenea cu a noastră și să se uite în ochii aceia negri, deștepți, cari luminează fața rotundă sub părul des și dirz, cred că aduc un folos acelei informații generale pentru care s-au creat conferințele la Radio, dacă vă vorbesc despre ce sînt acei pe care i-am numit în titlul acestei comunicări: „cei mai mici frați ai noștri“.

Odată ei erau mulți. Ceea ce vedem astăzi ca bucăți din latinitate, rupte după limbă și după conștiința națională, sau intrerupte prin infiltrațiile străine, dintre care unele sînt foarte largi și puternice, așa încît niciodată nu se poate



gîndi cineva că ele ar putea să dispară, a fost odinioară o singură unitate, care pornea de la Oceanul Atlantic și mergea pînă la Marea Neagră, pierzîndu-se și în stepele răsăritene fără hotar ale Eurasiei rusești.

În special, între noi, cari ne întindem pe amîndouă mările Tisei, cari pătrundem ca păstori în Moravia, cari, venind din Balcani, înaintam către înseși aceste regiuni ale ladinilor de astăzi, și între ceea ce au rămas ei, nu era nici o discontinuitate. O singură pînză de rasă influențată de romani, o singură limbă, cuprinzînd elementele sufletești dominante ale marelui popor ieșit din vechea rasă iliro-tracă și din Roma străbună.

La început chiar, în părțile de la nordul Alpilor, unde erau așa-numitele popoare subalpine, multe și felurite popoare, în care s-au recunoscut influențe celtice și pătrunderi etrusce manifestate prin inscripții, dar baza trebuie să fi fost totuși ilirică, deoarece ilirii ajunseseră să mărginească toată cîmpia răsăriteană a Italiei și să pătrundă pînă adînc în munți, în aceste părți s-a exercitat o colonizare romană. Era natural ca ea să prindă stăpînire asupra izvoarelor Rinului, mergînd spre nord, și Innului, cu numele iliric En, de unde și numele de Engadina al unuia din ținuturile locuite de „romanii“ de astăzi.

Romanizarea aceasta a trebuit să lase urme; ea n-a putut să dispară la cel dintîi suflu sălbatic al îmbulzirilor de seminții germane, care în părțile acestea aparțineau ramurii alemanice.

Atîta ar fi de ajuns pentru a stabili o legătură, pe care o socot interesantă, dacă nu prețioasă, între noi, urmași ai dacilor cu sînge traco-iliric, deznaționalizați de aceeași Romă, pentru a-și face un suflet prin aceeași limbă, și între cei cari, sus, pe platoul helvetic, dar și în regiunile Tirolului și ale Adigelui de Sus, reprezentau aceeași operă de prefacere și de înălțare etnică și culturală.

Dar a fost și altceva. Între noi și între acești reți latiniizați, reți este, cum am arătat în acea comunicație, probabil în legătură cu numele riului Ren, Rin, care în celtică înseamnă „înfundătură“, „prăpastie“, era o întregă, mare și

bogată, adaug: luminată, regiune de romanizare, care a păstrat ca provincie romană numele semințiilor ilirice care fuseseră acoperite acolo de influența romană: ale panonilor, ale noricilor și ale vindelicilor. Prăbușirea maselor de sălbăticiie năvălitoare a aruncat în toate direcțiile pe acești oameni, întocmai precum anume goți, supuși influenței trace din secolul al IV-lea, au fost aruncați pînă la Baltică și pînă în sudul Peninsulei Scandinave, unde este o Gotie. Unii din acești pribegi s-au tras către Tisa și Munții Apuseni, împingînd poporul românesc, alții au pătruns în aceste părți care aparțin astăzi Elveției și Italiei și au adaus la vechiul ilirism romanizat un alt aport de iliri, cari trecuseră prin același proces de deznaționalizare. Că așa s-a întimplat, o dovedesc multe lucruri: cuvinte ilirice în limba ladină, amintirea pădurilor de frasin de unde veneau și pe care nu le întilneau la aceste înălțimi reci, ca și marele număr de dialecte, vreo douăzeci, la o populație care în Elveția este astăzi așa de răstrînsă.

Căci acolo abia de se numără, amestecați cu germani în partea de către vechea capitală, scaunul de judecată de la Curia, care se numește și astăzi în limba lor Cuera, patruzeci de mii de oameni, în cele cîteva sate sămănate în văile, în *glenurile* din aceste părți, sub *gadurile* care sînt pădurile. Tirolul cuprinde o mică parte din această rasă odinioară mai puternică și care în aceste părți a trebuit, ca și în micul principat despre care am vorbit și care păstrează încă în nomenclatura geografică urme romane, să sufere o puternică germanizare. Alți membri ai interesantului neam se află în Italia însăși, pe cursul acelu Adige cu numele romanic și german, care este, ca și Innul și Rinul, pe o parte din cursul lui, o apă a acestei romanități nenorocite. Din sutele de mii care au fost, se păstrează astăzi numai acea parte mică, spre care se îndreaptă, în chip firesc, simpatia înduioșată a cercetătorului și speranța gînditorului că nu se va întimpla cu dinșii ceea ce s-a întimplat cu reprezentanții, în mijlocul slavismului de la Marea Adriatică, ai altei ramure de romanitate, acei dalmați, dominați în munți de păstorii „vlahi” români, cari dalmați erau înfățișați,

acum cîteva zeci de ani, printr-un singur om, de pe buzele căruia filologul Bartoli a cules taina unei limbi, acum pentru totdeauna moartă.

Viața acestor „romani“ a fost, vreme îndelungată, închisă în satele lor, care se cheamă „vecinătăți“, ele avînd legături de la o vale la alta, în „jurisdicții“, care sînt ca și județele noastre, prin instituții ca aceea a „convichilor“, cari nu sînt altceva decît legătura dintre „vecini“. Pentru limba lor, într-o vreme cînd nu era învățămînt de stat, nici tendință de deznaționalizare oficială, ei oamenii se țineau în legăturile lor firești, avem încă din secolul al XVI-lea acte redactate de dînsii, cu ocazia întîlnirilor în care se luau hotărîri care priveau mai multe din aceste organizări de văi, așa de asemănătoare cu ale noastre. Nu toate aceste documente de limbă sînt deopotrivă, fiindcă deosebirile de dialect sînt destul de adînci.

Pentru a se predica poporului, pentru a-l ținea în catolicismul care era atacat de Reformă, clerul s-a simțit dator să se adreseze oamenilor în limba lor, „romanismul“ catolic ajungînd în felul acesta, prin anumite locuri, să se confunde cu „romanismul“ de rasă și de limbă.

Fără aceasta, multă vreme n-ar fi fost vreo literatură, sau ceea ce numai cu multă aproximație se poate numi așa.

A fost chiar o vreme cînd oamenii erau complet descurajați și, neavînd cuvinte pentru noțiunile superioare de cultură, erau gata să le împrumute de la italieni, cu grămada, sau, și unele din aceste cuvinte, deși ciudate, au rămas, de la o limbă așa de deosebită cum este cea germană. Cu acest sistem, s-ar fi ajuns la același rezultat ca și pentru nenorociții dalmați.

S-a produs însă, într-o țară de cantoane și de văi, o reacție, care a legat strîns aceste rămășițe prețioase de limba lor și a îndemnat oameni de talent să-i dăruiască o literatură.

Am căutat să mă inițiez într-însa, și nu regret truda pe care am cheltuit-o, cîteva zile. S-au scris, de vreo trei generații credincioase trecutului național, lucruri interesante, în proză și mai ales duioase poezii, din care nu lipsește o tendință polemică, de luptă împotriva tendințelor de înstrăi-

nare. Scriitorul cel mai în vază al lor, astăzi un om de șaptezeci de ani trecuți, o frumoasă figură de rasă, Peter Linsel, mult timp consul al Elveției la Livorno, este desigur omul cel mai reprezentativ al „romanilor“ din această țară.

Dincolo de hotarele elvețiene, în Italia, nu poate să fie vorba decît de o lume țărănească, în mijlocul căreia nu s-a manifestat pînă acum, afară de revista *Ce faz tu* („Ce faci tu?“), a friulanilor de la Udine, tendințe de înălțare în domeniul spiritual, și este chiar o întrebare dacă, în condițiile speciale în care trăiesc acești romani din jurul Alpilor, sînt posibilități de legătură cu acei cari, prin calendare, prin almanahuri, prin cărți populare, prin crestomații în mai multe volume, cum este a lui Decurtins, alături de crestomația germanului Ulrich, caută să întreție în populație acea credință și acel devotament prin care se poate salva o seminție, chiar cînd este așa de redusă.

Îmi pare rău că nu pot înfățișa ascultătorilor și vederi din satele lor și nu li pot aduce înainte figurile, așa de asemănătoare cu ale oamenilor noștri, pe care le-am întîlnit acolo. Dar pot să li spun că în buna voință cu care ei primesc pe străini, îndată ce li pomenește de legătura lor cu frații cei mai depărtați, este acea afabilitate care deosebește rasele influențate de cultura romană, de la un capăt pînă la altul al largii lor hărți.

Am putea relua oarecum această legătură, așa încît să poată înțelege ei că, pe lîngă popoarele latine pe care le cunosc, mai este unul, pînă la care, de altminteri, pătrundeau, poate, din cînd în cînd, alături cu zidarii din Udine, și cîțiva dintre ai lor cari se găsesc în vecinătatea acestei provincii. Și păstrez adresa celui simpatic tînăr care, trecut, ca mulți din sîngele său, în Italia și întrebuițat în capela de la Sfîntul Petru din Roma, se arăta dispus să întreprindă, cu oameni din satul său și din vecinătate, un drum la Bucureștii noștri, ca să ni aducă vestea unui cîntec în care cei cari l-au auzit și l-au înțeles au descoperit apropieri uimitoare cu însăși manifestația românească a durerilor și a speranțelor.

---

## TAINA ELVEȚIEI

Cea dintâi impresie pe care o face țara curioasă și admirabilă care este Elveția sau, dacă voiți să-i zicem: Svițera, de fapt nu se potrivește nici un nume, nici celălalt, fiindcă Elveția vine de la vechii helveți, cu cari a luptat Cesar și din cari s-a strecurat doar puținel sânge la locuitorii cantoanelor romande din vest, iar Svițera este în legătură numai cu cantonul Schwytz, a cărui origine etimologică, de altminteri, cred că n-a fost lămurită nici pînă acum, este că are cineva înainte un lucru perfect, nu numai organizat și n-aș vrea să zic: mecanizat, căci aceasta ar însemna o critică, ci de o admirabilă „aranjare“.

Și în privința aceasta chiar ar trebui să fac o rezervă. Cînd zice cineva: aranjat, aceasta înseamnă că se are în vedere un anumit scop. Acest scop ar putea să fie unul de paradă sau unul de cîștig. Începînd cu cel de-al doilea, este sigur că Elveția trăiește, dar numai în mică parte, din industria străinului, pentru care s-au făcut toate ușurințele, afară de aceea a coborîrii monedei la o valoare care s-o facă mai accesibilă pentru oamenii din țările de valută depreciată, cari vin acolo cu miile, dar elvețienii, îngrijind de țara lor așa cum o fac, îndeplinesc mai mult o datorie față de ei înșiși decît să servească unui scop de comercializare generală a țării lor. Iar, în ce privește o figurație spectaculoasă, ea este împotriva tuturor obiceiurilor acestui popor, care înainte de toate se gîndește la cea mai desăvîrșită simplitate și căruia orice paradă i se înfățișează aproape ca o necuviință.

Această perfectă aranjare se observă în toate domeniile.

Ar zice cineva că, în afară de lucrările de artă, natura însăși îi este supusă. Evident că elvețienii n-au găsit mijlocul de a acoperi prăpastiile și de a scădea caracterul

uneori înfiorător de frumos al munților și, de altfel, ei ar considera aceasta ca o scădere a valorii de frumusețe a patriei lor, dar în marile păduri care se vor fi tăind poate, dar eu n-am băgat de seamă nicăiri, așa cum se bagă de samă la noi exploatarea barbară a munților de către aventurierii capitalurilor și de către escrocii indigeni cari se aruncă lacom asupra lor, în aceste frumoase păduri adinci, pare că ar fi, pe lângă tot ce poate să dea natura, și un aport omenesc voit și îndeplinit cu toată stăruința. Ar zice cineva că este vorba de păduri, să mi se ierte cuvîntul: pieptănate, dacă nu și frizate.

În adîncuri curg ape mari, între care Rinul, pe care l-am văzut și în văile adinci ale Grisonilor, între „romanii“ ladini, frații noștri cei mai mici și cei mai puțini, de cari voi vorbi data viitoare, și pînă la Bâle sau Basel, Basileia romanilor, unde el se înfățișează ca un puternic rostogolitor de unde, dar aceste riuri au într-insele ceva calm și ascultător, fără să se vadă prin aceasta o constringere și o zăgăzuire a energiei lor naturale. Țîșnesc din piatră cascade care se deșiră ca o singură împrôscare de spumă; ele au într-insele ceva profund impresionant, dar niciodată această putere de impresie nu se ridică pînă la caracterul tragic, ci și acolo pare că acestor porniri de ape li s-a stabilit un drum și drumul acesta este tot așa de sigur și de neted cum este acela, admirabil asfaltat sau pietruit cu granit, care duce de la un capăt pînă la celălalt al țării, străbătînd și toate coclaurile, pînă ieri nepătrunse, ale munților.

În schimbarea răpede a climei, care face ca, în cursul unei singure zile, să se înlocuiască, tot așa de măiestrit ca într-un spectacol, ploaia puternică din zori, vărsările de soare din dimineața mai înaintată, încruntările de nori de la amiază și tot ceea ce poate pregăti pe urmă jumătatea a doua a zilei, pînă la acel amurg plin de o umbră cu totul particulară care este unul din caracterele țării, și într-aceasta este ca o executare de program, însă fără anunțuri lipite la poartă și fără indemnurile de a intra ale portarului.

Icoana acestei liniști orînduite, acestui calm voit, impus și observat, se vede și în acele minunate lacuri, în care se

răsfringe nu numai cerul de sus, ci ar zice cineva: un alt cer dedesubt, cu lumini verzii, ca acelea pe care le-a prins pictorul acestor locuri, Böcklin; în oglinda lor, abia răscolită din cînd în cînd de abureala de vînt a muntelui, sau de biciuirea momentană a furtunii, este intruparea însăși a caracterelor fizice ale acestei bucăți de pămînt care nu-și află părechea nicăiri.

Oamenii sînt așa cum îi arată caracterul pe care au știut să-l dea și naturii în mijlocul căreia trăiesc. S-au întîmplat în Elveția mai multe revoluții: marea schimbare religioasă de pe vremea lui Luther s-a făcut aici, prin intervenția lui Ulrich Zwingli, parohul din Zürich, care fusese pe vremea lui un student foarte vioi și cunoscuse toate plăcerile zgomotoase ale vieții, cu multe acte de silnicie. Și mulțimile se ridicau cu cererea de a se desființa, imediat și radical, orice amintește catolicismul, în care vedeau nu numai o idolatrie contrară Bibliei, dar, în același timp, și o imputinare de libertate, cu o căpetenie religioasă trăind în străinătate.

Nu este carte de istoria Elveției, în care să nu se vorbească de furia care cuprinsese după 1830 pe muncitorii din Zürich, atunci cînd li s-a părut că rostul lor, cu toate posibilitățile de cîștig, li s-a stricat prin introducerea mașinilor, devenite astfel inamicul.

Dar acestea sînt lucruri întimplătoare și care n-au dăinuire, cele mai multe dintre dîsele fiind relativ noi, față de trecutul de atitea veacuri al acestor locuri. Iar acea stare de spirit unică de care vorbeam nu este în legătură cu isprăvile săvîrșite, sub cerul cald al Italiei, de minunații ostași cari se dădeau oricărui stat, de sigur și pentru plată, neavînd cu ce să se întreție în locurile aspre de unde veneau, dar în același timp și pentru a-și avea momentul eroic și a-și căpăta o glorie pe care cite unul dintre dînșii izbutea s-o înfățișeze și în anumite forme de artă. Calmul elvețian este produsul unei serii întregi de împrejurări, care s-au unit într-o sinteză numai în cuprinsul secolului al XIX-lea.

Fiindcă Elveția nu este creația unei națiuni. Nu se poate vorbi măcar, în ciuda deosebirilor de limbă, care sînt așa de mari, fiind patru graiuri deosebite într-un cuprins așa de

mic, de un neam fundamental, asupra căruia să fi trecut năvăliri care ar fi impus limba nouă, deosebită de aceea din cele mai vechi timpuri.

Aici romandul este un galo-roman, ca și francezul vecin: germanul, descendent al alemanilor și burgunzilor, nu se deosebete întru nimic de reprezentanții aceleiași rase care se găsesc dincolo de hotarele Elveției; italianul din cantonul Ticino este de aceeași calitate națională, fie și ea însăși amestecată, din celți și romani, ca și acela care se găsește dincolo de gardul de munți al graniței, iar romanul, ladinul, din văile de la Cuera și Saint-Moritz, este, după credința mea, și reprezentantul neamurilor din Noric, Vindelicia și Panonia, pe care vântul invaziilor le-a grămădit în acest ultim refugiu.

Întrebarea este atunci: de unde vine faptul că toți acești oameni, dintre cari cei mai mulți, pînă și la țăranul din satele depărtate, cunosc limbile fraților de viață politică, au ajuns să aibă aceeași psihologie și, în contact cu toate problemele, greutățile și idealele vieții, au ajuns să urmărească același scop?

Explicația obișnuită, aceea pe care o întilnește cineva în cărțile lor de istorie, neobișnuit de multe, avînd uneori caracter local, iar altădată tinzînd către o sinteză care să reprezinte viața comună a tuturor, este aceea că, de la o bucată de vreme, s-a impus cu o extraordinară putere, poate și sub apăsarea amenințărilor venite din vecinătate, ideea de stat.

Acest stat ar fi ca o creație a tuturor, un bun obștesc, care trebuie apărat împotriva oricui. El este prețuit pentru mai multe motive. Unii scot înainte faptul că în nici un fel de alte legături cele patru milioane de oameni, deosebiți ca aspect, sînge și limbă, din Elveția, nu s-ar putea găsi în împrejurări mai comode.

Elveția ar fi, prin urmare, reprezentanta caracteristică a lui „Ubi bene ibi patria“, — „unde este bine, acolo și patria cuiva“.

N-ar putea tăgădui nici cei mai idealști din elvețieni că este ceva și în aceasta. Cu toate greutățile economice



care s-au prezentat de mai multe ori, cu tot rezultatul unor simpatii de rasă, pe care Marele Război și autarchiile următoare l-au afirmat și l-au exagerat sentimental pînă acum cîțiva ani, Elveția rămîne o țară în care este bine de trăit.

Dar, în aceleași cărți și în lucrările de sociologie care li stau alături, se vorbește de cultul libertății, care ar fi semnul deosebit al acestei lumi elvețiene.

Această libertate nu trebuie înțeleasă așa cum poate ar dori-o acei cari o predică. De fapt, guvernele cantonale intervin în toate rosturile vieții omenești. Oricine a încercat să treacă peste interesele pe care le apără ele, s-a lovit imediat, nu numai de o impopularitate, dar de o prigonire care adeseori n-a cruțat nimic.

Cu ocazia congresului de istorie la care am luat parte, ni s-a prezentat o foarte frumoasă lucrare a lui Feller despre dezvoltarea istoriografiei elvețiene, ceea ce m-a îndemnat să alerg la inșeși operele acestea istorice, din care cunoșteam pînă atunci numai pe un Johannes von Müller și pe un Simonde de Sismondi. Și în aceste cărți și în toate biografiile, se arată motivul pentru care oameni de samă, din cauza unei anumite atitudini religioase sau ideologice, și-au pierdut întreaga situație și au trebuit să caute o pîne în străinătate. Ba chiar unul dintre cei mai distinși vechi reprezentanți ai istoriografiei în aceste locuri a fost atacat grosolan, lovit și adus astfel, prin dezgustul pe care i l-a inspirat această atingere cu palmele și pumnii conaționalilor săi, să aște un loc de hrană și de manifestare liberă a ideilor sale dincolo de hotar, în Germania.

În fundul acestei obișnuințe, capabilă de a reține în anumite limite o lume întreagă care iubește viața, nu-i disprețuiește plăcerile, dar nu trece peste anumite limite, trebuie să fie și unele obișnuințe medievale.

Este adevărat că lipsa de gust din timpurile noastre alipește, din nenorocire, ca și în Italia, la Milano, clădirile de sticlă nudă și crudă, înșirate în procesiuni de ferestre pătrate sau oblonge, cele mai ciudate zidiri de modă nouă, de tipurile cele mai vrednice de admirație sau de simpatie ale unei vechi arhitecturi. Dar, în muzeele pline de produsele

artei, ca lucrare a metalelor și țesătură a covoarelor, în aspectul atitor locuințe, în ceea ce păstrează încă misterios atâtea străzi tănuite, prin care n-a putut străbate un gust străin, evul mediu trăiește.

Și acest ev mediu se dovedește, oriunde există, totuși cel mai puternic chiag pentru viața oamenilor împreună.

La aceasta însă trebuie să mai adaug ceva. Noi trăim într-o țară unde fiecare se gindește la sine: cită operă socială era la înaintașii noștri, s-a împrăștiat. Egoismul individual se manifestă și în formele cele mai grosolane, într-o epocă din care lipsesc așa de mult ctitorii și binefăcătorii.

N-aș zice, gindindu-mă la poezia noastră populară, la muzica noastră, că avem mai puțină simțire decît alții, aceasta mai ales în legăturile fundamentale, și iarăși n-aș atribui elvețienilor o dispoziție sentimentală pe care n-ar avea-o alte popoare. Vizita la un specialist elvețian de rasă germană, aceasta o știu din experiență, dă constatarea exactă a felului suferinții pentru care se caută cineva, dar mai puțină mîngiere decît este obiceiul, aiurea, să se adauge.

Nu este mai puțin adevărat însă că acolo, în Elveția, oricine crede că are dreptul să se adreseze la cel dintii om întîlnit în calea sa, pentru o operă de solidaritate.

Se poate ca omul îmbătrînit înainte de vreme și rău îmbrăcat, care întinde, de dimineață pînă seara, neconținut un mănunchi de flori, să se întoarcă acasă cu buzunarele goale, dar nu trece o zi fără ca un apel, care totuși trebuie să fie întovărășit de rezultat, să nu se îndrepte, pentru operele sociale, culturale, sanitare, către trecătorul de toate clasele.

Azi este vorba de acea ridicare a teatrului comunal din Zürich, pentru care vind insigne fetele în costumele, așa de pitorești ale țării, mine pentru un alt scop se va face o colectă menită să aducă puțini bani în casa săracă a unei alcătuirii filantropice; vei primi cutiuța de prim pansament pe care o împarte, pentru un franc elvețian, asociația samaritană, care numără zece mii de oameni, gata să alerge la orice accident. Și, în astă zi, expozițiile din scuaruri vor fi pentru o mai bună creștere a copiilor, iar, îndată după aceasta,

se vor oferi trecătorilor foi de arbori medicinali, pentru tot felul de ceaiuri, și gustoase lucruri de mâncare de fabricație indigenă, pentru ca să se ajute la creșterea copiilor, fără tată declarat, ai fetelor care nu s-au învrednicit de favoarea căsătoriei și au totuși și ele o datorie de mamă de îndeplinit.

Mult ev mediu! Strinsă dependență a oamenilor unii de alții.

Iată lucruri pe care am trebui să le împrăștiăm la noi, sau să le creăm din nou.

*Sfaturi pe întunec, vol. II, București, 1940, p. 304—312.*

---

## ISTORIA STATELOR BALCANICE

### CONDIȚIILE CĂDERII STATELOR CREȘTINE DIN BALCANI SUB STĂPÎNIREA TURCEASCĂ

Statele creștine din Balcani, pe care le-a înlocuit în vreo sută de ani dominația imperială otomană, n-au căzut, cum se crede în genere, și nu numai de neînvățați, printr-o catastrofă religioasă înaintea unui dușman fanatic, pornit pe distrugerea legii lui Hristos. Nu, turcii lui Urcan, Murad, Baiezid, Mohammed I-iu, Murad și Mohammed al II-lea — cei șase sultani ai cuceririi — n-au răzburat Islamul pentru atacul creștin al cruciatelor.

Aceste state: grecești, slave, slavo-grecești, albanogrecești, albanoslave, latine — erau de toate felurile în nespusa complicație locală, crescînd pe fiecare zi — s-au sfărîmat pentru aceleași motive care au adus, în aceeași epocă și în împrejurări adesea asemănătoare, ruina formațiunilor politice locale, provinciale din lumea apuseană. Astfel de rămășițe ale evului mediu nu se puteau menține nicăiri: în Occident, ele s-au topit înaintea monarhiei absolute aparținînd aceleiași religii și aceleiași națiuni; în Orient stabilitorii unității monarhice, păcii absolutismului, ordinii unui singur stăpîn, au fost osmanliii.

De aceea ei și pot să apară, nu ca un popor — căci acesta n-au fost și nici n-au trebuit să fie niciodată, ci numai ca o armată, ca o dinastie, ca o clasă dominantă. Ce lipsea ca puteri, ca inteligență, ca pregătire se punea la loc prin însăși tendințele timpului, prin spiritul de neînvins al unei epoci în istoria omenirii.

O scurtă privire asupra împărățiilor și domniilor care dispar, va învedera aceasta în cuprinsul capitolului de față.

1. *Imperiul bizantin* se întorsese din Niceia cu toate amintirile și normele sale tradiționale de guvern, dar nu și cu aceeași conștiință de care erau însuflețiți fugarii aristo-

crăției grecești, Lascaris, Vatați, Paleologi, Comneni, cînd părăseau, la 1204, capitala cucerită de latini a imperiului de Răsărit. Și în această privință Răsăritul se supunea și el cerințelor timpului. Precum în lumea latină se trecea peste unitatea necesară a Romei pentru a-și avea expresia noile organisme naționale, care ajunseseră a-și da seamă de ele însele, tot așa acești „romani“, încep a căpăta acum o conștiință special grecească. O dată cu dînsa trebuie să se constate însă și o manifestă slăbire a credinței în nevoia unei împărății ecumenice, universale, legată de hotarele lui Constantin cel Mare și lui Iustinian, ba chiar de opera unei mai vaste unități de cultură politică romană, așa cum o cunoscuseră sau o refăcuseră aceștia.

Lîngă drepturile lor, mai vechi poate, mai depline, Paleologii și sfetnicii lor întorși în Constantinopol consimțeau să recunoască *alte* drepturi teritoriale, ba ei merseră chiar așa de departe, încît recunoscuseră alte forme de imperiu decît a lor. Se împăcară cu ideia unui țarat bulgar fără vreo atîrnare, politică sau dinastică, de dînsii, cu un regat al Serbiei, căruia-i trimiteau principese de-ale lor ca tovarășe de tron și viață ale crailor cu coroana din Apus, cu un regat al Ungariei, al cărui aliat pe picior de egalitate e însuși Mihail Paleologul, cu împărăția puternică din Apus, intrată acum pe mina, tot mai îndrăzneată, a Habsburgilor, și cu cealaltă formă imperială, a papalității, cu care negocieră la Lyon pentru Unirea bisericilor, ajungînd și la încheierea unui tratat, zadarnic fără vina lor.

Dar totodată se recunoștea, sub înrîturirea unui mediu latin feudal, pe care noii împărați greci, de o samă cu potențaii slavi din preajma lor și cu Cesarii latini, predecesorii lor, nu erau în stare să-l înlătore, legitimitatea acelei vieți separatiste latine, întru toate asemenea cu viața „francă“ din Siria cruciaților, din Cipru și alte teritorii asemănătoare, pe care o stabilise biruința venețienilor, a lui Balduin de Flandra, a lui Bonifaciu de Montferrat, a lui Villehardouin și a lui Guillaume de Champlitte. În acest imperiu, mai mult decît în al Comnenilor, așa de străbătut și el totuși de spiritul Apusului, dar nu pînă la derogarea

de la normele îndătinat, se pronunța o tendință către apagiile cadeților și rudelor mai apropiate, către infeudările în favorul servitorilor mai prețioși ai dinastiei, către autonomia guvernelor provinciale.

Să amintim astfel rolul mare pe care l-au jucat catalanii lui Roger de Flor, creat Cesar, pentru ca atitea drepturi împărătești să fie cedate în minile sale, pe vremea războiului din Asia cu turcii; să amintim situația particulară, împodobită tot cu titlul de Cesar, a sîrbului Voihnas, aceia, analogă, a despotului Uglieșa, fratele craiului Vucașin, sau a lui Constantin și a fratelui său Ioan, Dragașizii de la Velbujd (Chiustendil), situația celor doi capi de mercenari bulgari Momcilă și Dobrotici, din care acesta din urmă, creat despot la rîndul său, stăpîni cu autoritate de la imperiu castelele Mării Negre de la Midia pînă sus la Chilia. Cînd Ioan Cantacuzino ridică, împotriva lui Ioan al V-lea Paleologul, pretenții la tronul imperial, el împarte provinciile cîștigate de dînsul cu fiul Matei, căruia-i dă Adrianopolea și o largă parte din malul Mării Egee, și cu fiul Manuil, care recîștigă Moreia asupra locuitorilor împăratului latin titular Robert de Tarent și o păstrează pentru sine. Și Matei Cantacuzino, împodobit cu titlul imperial, își păstră provinciile după retragerea tatălui său învins și restaurarea pe tronul împărătesc a Paleologului: pierzînd la rîndul său o luptă hotărîtoare, i se îngăduie a-și căuta undeva un cuib și el îl află tot în Moreia, unde-și isprăvește viața. Asani se întilnesc apoi ca dinaști la Cavala și în insula Thasos. Mama acelor tineri Cantacuzini era și ea nepoata de fiu a lui Ioan Asen, țarul Bulgariei — și Matei își zice cu mîndrie și Asanes, precum Constantin, ultimul împărat, își va zice după mama slavă Dragases —, și soția lui Manuil, întii logodit cu o Lusignan, e o sîrboaică. O fată a lui Cantacuzino bătrînul ia pe despotul Epirului, Nichifor Angelos Dukas, iar alta pe însuși sultanul Urcan. *Ordinea politică bizantină, slavă, politică și osmană se confundă astfel într-una singură, din care va birui, fără osebite națională sau religioasă, acela care, mai potrivit cu nevoile cele nouă ale timpului, va fi, tocmai prin aceasta, mai tare.*

Sistemul se păstrează și mai departe, părint, în haosul luptelor cu bulgarii la Nord, cu sîrbii la Apus, cu turcii, în curînd, pretutindene, singurul prin care s-ar putea păstra ceva din imperiul de odinioară. Ioan al V-lea împarte feude fiilor întocmai cum o face în Apus Ioan cel Bun, regele Franciei: în locul lui Manuil Cantacuzino, săvîrșit din viață în despotatul său din Misithra, vechea Sparfa, el așează pe fiul său Teodor, căruia-i urmă apoi Teodor al II-lea (1407—43), Dimitrie și în sfîrșit Toma Paleologul, frați cu oîșii ai lui Ioan al VIII-lea, ca și el fii ai lui Manuil, și împotriva celui din urmă luptă, cu ajutor albanez, Manuil Cantacuzinul, nepotul de fiu al principelui arătat mai sus ca recuceritor al Moreii. A fost un timp cînd și despotatul moreot se fărîmițase așa de mult, încît, lingă Teodor cel Tânăr, dominînd din Misithra, întîlnim la Vostița pe fratele său Constantin și la Kalavryta pe cellalt frate, Toma, și ei luptă cu latinii rămași acolo: cu arhiepiscopul de Patras (1429), cu Oliverio Francone, aventurierul așezat în Klarentza, pe urma înfringerii lui Centurione Zaccaria, bailul cel din urmă, apoi principele Ahaii (din 1417). În Salonic, același împărat Manuil, care și el guvernase orașul, pune ca locuitor pe al patrulea fiu al său, Andronic (+1429), și de la acest biet lepros și epileptic orașul ajunsese în mîna venețienilor, meniți a-l apăra, îndelung, dar fără folos, împotriva turcilor. Boala și călugărirea împiedicau pe acest prinț de a lua parte la înverșunata luptă pe care o poartă pentru tron frații săi, dintre care Constantin era merit să piară apărînd Constantinopolea împotriva lui Mohammed al II-lea.

Dacă în aceste părți de stăpînire directă opera de desfacere armă neconținut, ne putem închipui că era imposibilă orice încercare de a face să reîntre în ordinea imperială provincii cure de mult, de la căderea Constantinopolei sub latini, se deslipiseră pentru a forma organisme independente. În Epir, despotul Mihail fu îngăduit să-și isprăvească zilele în pace, la 1271, ba chiar să lase țara fiului său Nichifor, care pierdu îndată cele mai multe din posesiunile sale în mîna

Angevinilor din Neapole, pentru ca, după 1300, bailii regali din familia Tocco să se facă independenți, ca și bailii împăraților latini din Constantinopol, în Ahaiia. La 1337—8, bizantinii erau să moștenească trecător pe Nichifor, și, în dată, pe lângă acei dinasți italieni din familia Tocco și albanezi din familia Spatas, despoți de Arta și Ianina, familii grecești ca aceia, de origine bulgărească însă, a Comnenilor se vor așeza în locuri prielnice pentru ciștigul din comerț, ca Avlona și Kanina. O timidă intervenție bizantină fu repede respinsă. În Tesalia, locuită mai mult de Vlahi, bastardul lui Mihail, Ioan, cîrmui în voie cu titlul de sebastokrator<sup>1</sup>. Andronic al II-lea, un viitor socru, nu putu să-l înlocuiască cu fiul său Teodor, care ținea pe moștenitoarea Companiei Navarese din Atena și căruia-i făcu totuși un loc în Etolia, care, unită cu Acarnania și cu Cefalonia, își avea alt stăpînitor, dintre Orsini, dar grecizat<sup>2</sup>. Un urmaș depărtat al lui Ioan, Alexie Angelos, fu acel care pierdu țara în mina turcilor încă înainte de 1400<sup>3</sup>.

La începerea ofensivei lor, pe la jumătatea veacului al XIV-lea, turcii n-aveau deci în față imperiul, în vechiul ens unitar, roman, al cuvîntului, ci pretendenți în luptă cu deținătorul legitim al coroanei și stăpînitori locali care nu e deosebeau întru nimic de seniorii latini din vecinătatea or, „mica monedă“ a imperiului latin, a regatului de Salonic și a principatului Ahaii. Și această situație se menține apoi pînă la totala dispariție a Salonicului întii (1430), a Constantinopolei (29 mai 1453), a despotatului Moreii (1458, 1460), asupra lui Dimitrie, care-și dă fata în haremul sultanului și primește de la el un apanagiu de bătrînețe, și asupra lui Toma, care-și căută adăpostul lângă papa, în sama căruia-și lasă copiii, din care însă unul trecu la legea noilor stăpînitori în Orient.

Să adăugim că de la 1355, cînd Halil fiul lui Urcan călări lângă Ioan al V-lea, ca ginere lângă socru, în mijlocul

<sup>1</sup> Jireček, *Geschichte der Serban*, I, p. 322 și urm.

<sup>2</sup> Iorga, *Notele unui istoric*, în *Analele Academiei Române* pe 1913, pp. 144—5.

<sup>3</sup> Jireček, în *Byzantinische Zeitschrift* pe 1911, p. 585.



populației bizantine bucuroase de splendorile unei nunți împărătești<sup>1</sup>, de la participarea lui Manuil, în 1391, la luptele lui Baiezyd, care-i venea rudă și prin căsătoria, pomenită, a lui Urcan însuși cu fata lui Cantacuzino, crezându-se chiar că ar fi cu puțință ca împăratul să comande flota sultanului, ca unul ce era „întru toate supus la poruncile lui Baiezyd“<sup>2</sup>, de la prezentarea „basileus“-ului, prinț sărac și slab, la Seres, alături cu alți vasali, în 1393—4<sup>3</sup>, nu mai poate fi vorba de un antagonism între două puteri politice ireconciliabile. Astfel de atitudini uciseseră moralmente imperiul degenerat și necredincios tradiției sale cu mult înainte de acea catastrofă din 1453, care singură a rămas în mintea urmașilor pentru a simboliza căderea lumii bizantine întregi.

Pierdută la marginea de către georgieni și iberi, împărăția Trapezuntului, creată de Comneni fugari la 1204, era cuprinsă încă mai mult în lumea turcească vecină, de la care-și lua apărătorii și patronii. Turcii din Amit și Paipert intervin în veacul al XIV-lea de atâtea ori hotărîndu-i soarta — ardeea Trapezuntului la 1341 de cei dintii — ba chiar chira Maria din sîngele Comnenilor ia pe emirul Turali la 1352, pe cînd o fată a lui Vasile I-iu ajunge soția unui șef georgian, care va prăda peste puțin Kerasuntul, a doua cetate a imperiului. La 1362 o principesă trapezuntină e pețită de Celebi-Tadzatin, iar la 1365 își face intrarea Maria de Trapezunt alături cu un Cutluc-beg<sup>4</sup>. Cînd ceasul pieirii veni, nu era nimic neobișnuit pentru locuitori, care abia mai făceau deosebirea dintre grec și turc: dacă statul Comnenilor se mai ținu pînă la 1461, aceasta se datorește altui turcoman al Persiei, Uzun-Hasan, care luase pe una din fetele împăratului. Un întii atac de ieniceri sub basileus-ul Ioan fu înlăturat numai printr-un mare preț de răscumpărare; urmașul lui Ioan, uzurpatorul David, care-și înlătu-

<sup>1</sup> V. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, pp. 200—2.

<sup>2</sup> Jireček, în *Byzantinische Zeitschrift* pe 1911, p. 584 și urm.

<sup>3</sup> Cronica lui Panaretos, l.c.

<sup>4</sup> Cronica lui Panaretos; v. trad. franceză în Le Beau, *Histoire du Bas-Empire*, Brosset, XX, pp. 488-97.

rase nepotul, somat a-și părăsi tronul, nu se împotrivi, cerind numai despăgubiri și dreptul pentru fiica sa de a intra în haremul lui Mohammed al II-lea. Acesta găsi prețul prea scump și porunci asaltul. Îndată unul din fiii lui David îmbrățișă islamul, și, dacă sultanul porunci în curînd executarea familiei, aceasta n-o făcea din cine știe ce sentiment de ură față de greci, care ca renegați îl și înconjurau, ci pentru a pedepsi o încercare de hainire către marele său dușman, șahul.

Rasa grecească n-avea prin urmare statul său, și principii îndușmăniți între sine care o reprezentau fără un caracter național bine definit, jumătate pe baza veche romană, jumătate pe noua bază latină, se confundaseră în mare parte, prin căsătorii, servicii și speranțe, în noua formațiune politică menită a-i înghiți cu totul. O singură așteptare a lor fusese înșelată: aceea de a fi tolerați într-o situație locală, inferioară.

2. Nici *bulgarii* n-au simțit primejdia și n-au luptat uniți împotriva ei. Imperiul Asăneștilor, întemeiat înainte de intrarea latinilor în Constantinopol, avea ca și celelalte două imperii care, la Preslav și Ohrida, îl precedaseră, un singur sens, și acesta era un sens roman, bizantin. *Trebuia să capete Constantinopolul sau să piară.* Și, din cauza latinilor mai ales, apoi din cauza rezistenței Epirului, din cauza avîntului Niceii, nu putură să-l capete. Îndată, încetînd, după Căliman, fiul lui Ioan Asan (+ 1246), și ordinea legitimă a succesiunii la tron, împărăția se coboară la rangul unei puteri locale, resignată a vegeta lîngă Bizanțul restaurat, care și el era incapabil de a se ridica mai presus de această viață vegetativă. Tracia ajunge niceiană în timpul cînd Macedonia se supune epiroților, din neamul cărora era și mama țarului celui nou, Mihail, apoi lui Vatatzes, împăratul din Niceia. Urmașul adevărat al lui Mihail, ucis, e cumnatul său, soțul surorii sale, Constantin Tih, un sîrb. Ungaria încercă o cucerire a Bulgariei, al cărei nume figurează în titlul regilor maghiari, și încercarea era să

izbutească. Oricum, în locul ei, bulgarii avură domnia lui Nogai tatarul, din care se desfăcură cu greu și peste măsură de slăbiți. Părțile de la Marea Neagră erau supuse unui vasal bizantin, Mreșa, iar cele de la Vidin unui rus sprijinit de Ungaria, și el despot în numele împăratului.

După un domn al țăranilor, o nouă dinastie, pe jumătate cumană, probabil cu sînge românesc, vine din acele părți ale Vidinului, mai vioaic prin vecinătatea sîrbilor în progres: a terterizilor, care începe cu Gheorghe Terterii (1280) și Teodor Sfentislav. Peste vreo cincizeci de ani apoi, tot din părțile „cumane“ ale Vidinului pornește dinastia Șişmanizilor, care se găsește îndată între dușmănia sîrbilor porniți pe cuceriri și între a bizantinilor care izbutesc a lua pentru citva timp, după ce țarul Mihail e ucis în luptă de regele Serbiei Ștefan Uroș, atit Filipopolea, cu tot „ducatul“ latin de odinioară, cit și porturile Mării Negre: Anchialos, Mesembria ș.a.

Alexandru, soț, cum am spus, al unei românce, înainte de căsătoria sa cu o evreică din Tirnova, putu să joace un mare rol apărînd ortodoxia împotriva ereziilor iubite de popor și avînd față de vecinii săi de la miazăzi rolul lui Ioniță de odinioară, Țarul bulgăresc aclamat de greci ca stăpînitorul lor legiuit. Dar ceva statornic nu rămase din străduințele sale. Cînd închise ochii, la 1365, ținuturile de la mare, pînă la gurile Dunării, nu erau ale lui, ci ale despotului bizantin Dobrotici, de origine nelămurită, care stătea în legătură cu ierarhia politică și religioasă a Bizanțului. El însuși, care-și pierduse alți fii în luptele mici cu cete turcești răzlețe, fără a fi de loc un apărător conștient al creștinătății, necum al viitorului nației sale, căci fiica sa Tamar fu soția sultanului Murad, își împărți moștenirea în două. Pe urmele lui Șişman strămoșul, Sracimir, soțul surorii lui Vlaicu-Vodă și cumnatul, prin această soție, a celui de-al doilea țar sîrbesc, fu așezat în Vidin, de unde niciodată n-avu prilejul să provoace pe turci, care, după ce el petrecuse un timp în robia ungurească, îl înlăturară ușor, pentru ca după cîtiva ani să fie restabilit de cruciații de la Nicopol (1396), dar fără ca și această nouă stăpînire să aibă durată.

În Tirnova chiar, stătea fiul evreiceii, alt Șișman. Era bun bucuros să fie tolerat și el de turcii lui Lalâ-Șahin, care puseseră mina pe Filipopol și se găteau să-l atace acum în ultimele lui stăpîniri, din Balcani și de la Dunăre. O singură dată îndrăzni să ia parte și el — se pare — la apărarea creștină reprezentată de sîrbi, în lupta biruitoare de la Plocinic, dar fu repede pedepsit pentru aceasta. După o întie ocupație a Tirnovei, în 1387, el se înfățișează la Iamboli, vechi oraș bulgăresc, ca vasal supus al Sultanului, oferindu-i, după ce fusese închis un timp în Nicopol, Silistra. Urmează lupte obscure, și acest biet țar pe sfîrșite nu va fi fost la 1391 în oastea lui Baiezyd. La 1393—4 el nu se putea înfățișa apoi la Seres alături de împăratul Manuil, căci Tirnova-i fusese luată, jăfuită și distrusă. *În acel moment el nu avea mai mult decît atîta.* Și pierduse cetățile Balcanilor ca și ale Dunării fără să fi cugetat a da o singură luptă. Aceasta presupune o dezorganizare tot așa de deplină, și din aceleași motive, ca și dezorganizarea cu care se sfîrși imperiul bizantin. *Era încă o anarhie permanentă care înceta cu cucerirea osmană.*

3. Rămîne să se cerceteze rolul, desigur mai onorabil, dar cu totul departe de al unei rezistențe naționale, pe care-l joacă sîrbi.

S-ar părea că, din partea sîrbilor cel puțin, lupta, desigur mult mai serioasă decît a celorlalți a avut un caracter național și general creștin. În adevăr, după o scurtă și slabă stăpînire bizantină în văile Macedoniei, ele încap răpede, în timpul luptelor dintre Paleolog și Cantacuzin, în stăpînirea aceluia crai Ștefan Dușan, unul din factorii biruinței de la Velbujd asupra bulgarilor, care ia la 1346 titlul de țar, *negînd prin aceasta, oarecum, dreptul de existență al statului bulgăresc învins* (să nu uităm că era fiul unei principese bulgare, fata „țarului“ Smilec, și că soția sa, Elena, era sora lui Alexandru<sup>1</sup>. A doua zi după apariția

<sup>1</sup> La încoronarea lui ca țar, ia parte și patriarhul de Tirnova, și cel de Ohrida era supus noului împărat, care-i întărise privilegiile.

triumfală a lui Andronic al III-lea—ca a sultanului Mohammed dăunăzi — în aceste regiuni, de la Seres la Valona toate castelele trecuseră la dînsul sau fuseseră silite a-i recunoaște „împărăția“ cea nouă, în titlul căreia, firește, figurau și „romeii“, grecii, stăpîni pînă acum ai acestor locuri. Dar și după încoronarea lui, la Péc (Ipec), seniorii cu titluri bizantine, ca Hreliia, Voihna, voevozii, ca Bogdan, Deian, cumnatul lui Ștefan, și Preliub, Marii-Voevozi cu pretenții regale, ca Oliveriu sau Liver, cu nume împrumutat de la napoletanii de pe coastă, *rămaseră liberi să se îndrepte după interesele lor locale; stăpînirea lui Ștefan țarul era pentru dînșii mai mult o recunoaștere de bună voie din partea lor.* Și orașele, care aveau, parcă, o conștiință de „autonomie macedoneană“, urmau unor tendințe proprii, cînd cu un împărat, cînd cu cellalt, Cantacuzino manifestînd, pe lîngă aceasta, o vizibilă tendință de a se așeza în aceste părți macedonene, care ar fi urmat exemplul de separatism îndărătnic al Epirului, ba chiar și al Tesaliei<sup>1</sup>. Albanezii se închinaseră lui Ștefan ca „despot de Arta“, venit în locul Epiroților, care se mai luptau pentru stăpînire, dar, cît despre aceia ei urmau numai viața lor îndatinată. Și, în sfîrșit, vlahii Tesaliei, unii fără vreo căpetenie regală sau imperială, trecuseră de la sebastocratorul Ștefan fiul lui Gavril la Dușan numai pentru că acesta se privea și ca un „conte al Vlahiei“, recunoscînd viața lor osebită. Și pentru unii și pentru alții, stăpînirea lui însemna scăparea de greci, dar nu de aceștia ca element național, ci numai ca apăsători feudali în sens latin, și astfel ei își restaurau și asigurau sub „stăpînirea“ sîrbilor libertatea patriarhală.

De altminterea acest caracter de organizație slabă al „imperiului“, care nu era în stare să concentreze nici să domine, ci, pus în serviciul unei reale expansiuni naționale sîrbești, nu putea decît să dea un nou nume asociației politice macedonene, de voevozi în vâi, de orașe și de populații libere, se vede și în „administrația“ cuceritorilor: Preliub, cu titlul de Cesar, e așezat prin Tesalia în calitatea vechilor sebastocratori, prezidînd numai viața pastorală vlahică

<sup>1</sup> Cf. și observația lui Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 382.

și stringind dijma oilor. În Albania de către mare e un despot, „Comnen“, de fapt un bulgar, frate al țariței și soț al mamei moștenitorului epirot, și el va crea linia nouă de stăpînitori locali la Avlona și Kanina. Cneazul Voislav stătea în spatele Ragusei. Mai încolo, în Dulcigno, Antivari, Budua, deci în Diocleia de odinioară, originea vieții politice sirbești, forțele vlahe și albaneze, cu cultură slavă, dau, pe la 1360, pe ruinele principatului lui Voislav și al nepotului său, Nicola Altomanovici, noul stat al Balșizilor, creat de trei frați cu originea obscură, dintre care unul foarte bine înrudit cu împărații și craii sirbi. La Durazzo stă un principe, un „senior“ albanez, Topia, care de la Angevini își luase numele de Carol și religia catolică. Părțile de la Dunăre erau mai mult ungurești și bosniace, tot în legătură cu Ungaria. În Epir se coboară chiar, *descalcă* fratele țarului, Simion, care va rezida în Tricala și Arta, înlăturînd prin luptă pe epirotul Nichifor, cumnatul său<sup>1</sup>; el va lua, după moartea fratelui imperial, și titlul Albaniei pe lângă acela de țar și se va întinde și în Tesalia, lăsînd lui Toma fiul lui Preliub, pe care și-l făcuse ginere, numai Ianina<sup>2</sup>. *Puterea va trece însă repede la albanezi chiar, prin uzurparea familiei Spatas în Arta.* Ohrida, Vodena, Berrhoia (Veria) avură îndată după moartea lui Dușan dinastia lor (Branco, Hlapen).

În sfîrșit, în părțile de către Seres se ridicase despotul — probabil de creațiune bizantină — Uglieșa, ginerele lui Voihnas, și fratele său craiul Vlcașin, fost jupan de Prilep, care primise această calitate, credem, în chip pașnic, de la noul țar, fiul lui Dușan, Uroș. Dintre toți, acesta din urmă era cel mai neînsemnat, un *roi fainéant*, care, și dacă ar fi avut însușiri, nu și-ar fi putut scrie numele în istorie, atît de fără atribuție era goala sa președinție imperială.

Lupta împotriva turcilor rămînea să fie dată *de crai și de fratele său, și anume: pentru Macedonia lor. Cel din urmă măcar, reintrase, religios și, prin urmare, și politic, în ordinea bizantină.* Lupta de la Cirmen, pe riul Marița, în septembrie

<sup>1</sup> V. și *Notele unui istoric*, p. 144 și urm.

<sup>2</sup> El ținea pe sora lui Toma; Jireček, *l. c.*, p. 420.

1371, reprezintă, cu deosebitele contingente reunite în oastea creștină, ca și luptele, viitoare, de la Plocinic și de la Cosovo, o reacțiune a seniorilor balcanici, fără deosebire de naționalitate — bizantinii se rezervaseră pentru a primi de la turci Șeres ca răsplată<sup>1</sup>, împotriva tendinței unitare osmane: e ce va fi lupta de la Monlhéry pentru seniorii Franței uniți împotriva lui Ludovic al XI-lea. „Vlahia“ luase parte la luptă, probabil a noastră de la Dunăre, și nu cealaltă, care piere și ea a doua zi după pieirea Macedoniei. Fiul lui Simion, Ioan Uroș Paleologul, care-și zice și împărat, se făcu deci călugăr, și Tesalia se supune turcilor sub acel „Cesar“ Alexie Angelos<sup>2</sup>. Moartea amânduror conducătorilor sirbi se poate zice deci că pecetluiește soarta națiunii întregi: *căderea sirbească s-a petrecut astfel în Macedonia, și poate că și viitorul națiunii celei nouă e cu mult mai mult acolo, cu îndreptarea spre Adriatică și Italia, decât la Dunăre, în fața primejdiei.*

*Statul dunărean a căpătat consistență numai prin moartea fără moștenitor a lui Ludovic cel Mare al Ungariei, Angevin cu visuri de cruciată, patron al Bosniei, soțul fiicei banului de acolo, din care făcuse un rege provizoriu, și creatorul Banatului Vidinului.* Luptele între cei doi gineri ai lui Ludovic, Sigismund și Jagello, ajută formațiunea noii Serbii în jurul cetăților de hotar Belgrad, Semendria și Golubaci, sub un simplu *cneaz* sau „conte“, vasal al Ungariei, cum a fost Lazăr Hrebelianovici, domn de Rudnic, apoi de Ipec, Prizren și Priștina, unde rezidase în ultimii ani și Uroș. Fiul său Ștefan, „domn al tuturor sirbilor“ — o simplă formulă luată de la Simion și Vlcașin, — „și al malului Dunării“, al *Polunaviei*, despot de al bizantinilor decadentei, care-i impun desigur, în schimbul titlului și a înrudirii legate de el, alipirea religioasă la patriarhatul ecumenic, se menține ca un supus vasal al turcilor, precum vasali ai lui Baiczid, după moartea lui Murad și a lui Lazăr pe cîmpul de luptă de la Cosovo, au fost și fiul lui Vlcașin, Marcu Cralievici,

<sup>1</sup> Jireček, *l. c.*, p. 438.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 442; Iorga, *Geschichte des osmanischen Reichs*, I, pp. 272-3.

„Crăișorul“, și alți prinți sârbi din părțile Macedoniei (Dragașizii din Velbujd-Chiustendil, Știp, Cratovo, Strumița, fiii țariței Eudochia, de trei ori înrudiți cu Casa lui Osman<sup>1</sup>.) Ștefan participă la lupta de la Angora, în 1402, cum unii din aceștia participaseră, lăsându-și viața, la lupta de la Rovine, în 1394.

Baron ungar, proprietar de castele ungurești, urmașul său, Gheorghe Brancovici, *cu dominația intermitentă*, are numai hotarul despre Ungaria, ca vasal al regelui-împărat Sigismund, *adevăratul stăpînitor în aceste părți* — Belgradul lui a fost un timp, ca și Chilia noastră, garnizonat de unguri, și el își mai trage venituri, mulțumită legăturii cu Ragusa, de la minele de argint din sud-vest. Și-a dat fata, Mara, sultanului Murad, și e un vasal umil al acestuia, care-l gonește în Ungaria și Veneția la 1439. Nevoia îl sili să pornească un război cu Veneția pentru stăpînirea vechii Dioclei.

*Campaniile lui Ioan Hunyadi singure păstrară Serbia încă douăzeci de ani*, dar la 1455 Gheorghe fuge a doua oară la unguri, după pierderea cetății minelor de argint, Novobrdo. Fiii lui nu fură în stare să se păstreze decît pînă la 1459 în această situație grea.

În sfîrșit, dincolo de Morava, Bosnia, care încă din 1434 asculta mai mult de begul Isac, putu să reziste pînă la 1463 *din cauza legăturii sale cu Ungaria*, iar *Herțegovina*, desfăcută din regatul bosniac și organizată în ducat deosebit, de împăratul, se mai menținu cîțiva ani, pînă în 1466 sau chiar 1480, prin *vecinătatea sa cu Adriatica și ajutorul italian*.

4. Albanezii dădură și ei, îndată după cucerirea orașelor Monastir și Prilep și doi ani înainte de căderea provizorie a Salonicului, supus apoi din nou la 1319, lupta lor, la Voiusa, în 1385, sub Balșizi, dar fără mai mult noroc. Thopia fusese trădătorul care chemase pe osmani, cum s-ar fi chemat oricare alți auxiliari. Totuși albanezii rămaseră, la mare, la Scutari, la Croia, la Parga (Zenebisi), la Dagno (Coia Zaccarie), la Tzuphala (Ionima), în Zenta-de-sus (Iurasevici), la Ohrida chiar, unde se așeză un Gropa, la Lepanto (Paul

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 244.



Spatas), în Muntenegru, unde se mențin Cernoievicii, arnăuți slavizați, care se simt, fără dreptate, slavi. Voievodul bosniac Sandali Hranici (+ 1435), înrudit cu puternicul senior croat Hrvoie, cu Balșizii, al căror stat vroia să-l refacă, și cu Ștefan despotul<sup>1</sup>, nu putu să-și păstreze nici el situația independentă. Dar în Croia și în părțile vecine ațîțările de cruciată ale lui Hunyadi și alianța venețiană după lupta *contra* Veneției, potrivit cu tradiția neanului Balșa, ridică puterea, pe jumătate de simplu *condottiere*, pe jumătate de șef de răscoală, a lui Scanderbeg, eroul albanez mort în 1468.

5. Cit privește *latinii*, unii sînt, cum am văzut, izgoniți de recuperația moreotă a Paleologilor, iar cei din Epir și din insule, reprezentați prin dinastia Tocco (cei doi Carlo), venită din Zante și Cefalonia în Arta și Ianina, pe care turcii o luară numai în 1430, mai rezistă aproape un veac multumită unei situații locale fericite care ocroti dominația familiei în cele două insule<sup>2</sup>. În 1480—3 Cefalonia însăși și Santa Maura fură supuse dominației turcești, Zante trecînd la Veneția. Republica sfîntului Marcu se apără pînă la începutul veacului al XVI-lea, pierzînd Argos (1463), Negroponte (1470), Scutari (1478), Lepanto (1499), Coron și Modon (1500), rămășițele dominației france stabilite prin cruciata a patra. Ciprul era să cadă numai în a doua jumătate a veacului și Creta peste o sută de ani. Din dominația geneveză, după cucerirea Enosului și a insulelor Imbros, Samotracia, Lesbos (1462), de Mohammed al II-lea, împotriva dinaștilor din familia Gattilusio, nu rămăseseră decît privilegiile de autonomie ale insulei Chios (— 1566), pe cînd Rodos fu luată de la Ospitalieri abia de Soliman cel Măreț (1522).

În aceste împrejurări osmanliii au reunit sub varga lor de fier, grea, dar dreaptă, provinciile dezbinat și sărăcite de anarhie ale Peninsulei Balcanice.

*Istoria statelor balcanice*, București, 1914, p. 13-28.

<sup>1</sup> *Ibid.*, p. 357.

<sup>2</sup> *Ibid.*, pp. 408-9.

## TABEL CRONOLOGIC

- 1750 — În jurul acestei date apare în Botoșani, venind din Macedonia, un negustor-băcan, cu numele de *Iorga cupețul*, zis și *Galeongiul*. Se căsătorește cu o localnică, Ecaterina, cu care are o fată și un băiat, *Manole*. Acesta se face cunoscut „ca un cinstit bătrîn și vechi tîrgoveț” și ca stringător al „documenturilor risipite” ale orașului. Soția sa se cheamă *Zoița Costea*.
- 1799 — Anul de naștere al lui *Costache*, fiul lui *Manole*, ajuns mare avocat la Iași. Din căsătoria cu *Maria Bucur*, au rezultat cinci băieți și două fete, dintre care reținem pe *Nicolae*, tatăl istoricului.
- 1829 — Se sting din viață *Manole Iorga* și vornicul *Iordache Drăghici*, străbunicul lui N. Iorga pe linia mamei, și care fusese căsătorit cu *Maria Nacu* — ce făcea parte din neamul lui *Costea Viteazul*, din timpul lui *Alexandru cel Bun*. Ei au avut patru copii dintre care reținem pe *Emanoil* (*Manole*) și *Elena*.
- 1837 — 5 octombrie s-a născut avocatul *Nicu Iorga*, fiul lui *Costache* și tatăl lui *Nicolae Iorga*. A fost subprefect la Botoșani.
- 1842 — Anul de naștere al *Zulniei Arghiropol*. Scriitoare și dînsa, a publicat trei traduceri din literatura franceză și a întocmit o mică antologie literară.
- 1857 — *Manolache Drăghici* — frate cu bunica lui *Nicolae Iorga* — publică „Istoria Moldovei pe timp de cinci sute de ani pînă în zilele noastre”. El e autorul și al altor lucrări, printre care o „Iconomie rurală” și o carte de bucate. A fost mult timp președinte de Tribunal la Dorohoi. Lui *Nicolae Iorga* i-a fost dat să cunoască pe acest înaintaș istoric din familia mamei sale.

- 1859 — *Elena Drăghici*, bunica lui Iorga, publică traducerea romanului *Adolph* al lui Benjamin Constant. Era o femeie cultă, cunoștea limbile germană și franceză.
- 1860 — Avocatul Nicu Iorga, în vîrstă de 23 ani, se căsătorește cu Zulnia Arghiropol, numai de 17 ani. Ea este fiica Elenei Drăghici. Din căsătoria lor au rezultat doi copii: Nicolae Iorga și *George*. Acesta a fost director general în Ministerul Industriei. Tot în acest an moare Elena Drăghici.
- 1871 — 5/17 iunie, la orele 12 din noapte, a venit pe lume copilul *Nicu N. Iorga*, în casa părintească din Botoșani, strada Copoului.
- 1876 — 29 martie se stinge din viață avocatul Nicu Iorga, încît soției acestuia, Zulnia Iorga, îi revine greaua misiune de a crește singură pe cei doi copii: Nicu și *George*.
- 1877 — La șase ani, copilul Iorga învățase de la sine să citească, iar în lectura acestei atît de fragede vîrste se cuprindea „Orientalele“ lui Victor Hugo, fabulele lui Florian și Letopiseșele lui Kogălniceanu.
- 1878 — 26 aprilie este înscris în clasa I-a primară a școlii Mărchian din Botoșani.
- 1881 — în clasa a IV-a primară dascălul îl pune să facă o lecție de istorie. În toamnă e înscris la liceul Laurian din orașul natal.
- 1884 — La vîrsta de 13 ani scrie articole privind politica germană a lui Bismarck, în ziarul „Romanu“, al unchiului său, *Emanoil Arghiropol*, fratele Zulniei Iorga.
- 1886 — termină cinci clase de liceu la Botoșani, totdeauna cu premiul I, avînd stima profesorilor, iar colegii săi erau convinși că elevul Iorga știa franceza, greaca și elina tot atît de bine ca și dascălul său.
- 25 august, Nicolae Iorga se înscrie în clasa a VI-a la liceul Național din Iași. Se distinge la elină și istorie și e socotit un elev înzestrat de natură în mod excepțional, prin memorie, putere de muncă și judecată. E primul din clasă și școală.
- 1887 — Continui discuții între elev și profesori, de unde mai multe eliminări, acestea neștirbindu-i faima de care se bucura printre colegi și profesori, de cel mai bun elev pe care l-au

- avut școlile ieșene. Cunoscut anticarilor și elevilor ca mare devorator de cărți.
- 1888 — septembrie trece bacalaureatul cu cea mai mare mențiune. La 27 septembrie se înscrie la Universitatea din Iași, la Facultatea de istorie și literatură. Totodată i se dă o bursă la Școala Normală Superioară.
- 1889 — 19 decembrie obține diploma de licență, numai după un an de frecvență la facultatea de istorie. Avea 18 ani și jumătate. Profesorii îl sărbătoresc printr-un banchet inițiat de A.D. Xenopol. Presa ieșeană îl elogiază, socotindu-l un adevărat „fenomen“. Cîtva timp a fost pedagog la un pension, din care salariu se întreținea, fiind foarte sărac.
- 1890 — An uluitor de bogat în fapte și acțiuni, care sînt hotărîtoare pentru viitorul tînărului savant.
- la 18 februarie publică primul său articol, despre drama *Năpasta* a lui I.L. Caragiale, în ziarul *Lupta*. Vor apare aici, cu mare regularitate, foiletoane săptămînale, de literatură comparată, punînd astfel în circulație o întregă galerie de scriitori francezi, germani, englezi, italieni etc.
  - Totodată publică numeroase articole și versuri în *Convorbiri literare*, *Revista Nouă*, *Arhiva societății științifice și literare*, *Contemporanul*, *Era nouă*.
  - E primit în cercul de activitate literară al lui: Gherea, Hasdeu, Vlahuță, Delavrancea, Xenopol, Tiktin etc.
  - În *Arhiva* lui Xenopol publică primul său articol istoric privind viața și opera lui Manolache Drăghici. Totodată compune un studiu despre Nicolae Bălcescu, dar care va apărea în 1891, în *Revista Nouă*.
  - La 9 aprilie e numit profesor de latină la liceul din Ploiești, în urma unui celebru examen condus de Al. Odobescu.
  - La 15 aprilie se căsătorește cu *Maria V. Tasu*, fiica junimistului Tasu, prieten al lui Panu, Lambrior și Creangă.
  - Publică primele monografii închinatelor lui: Filimon, Alecsandri, Creangă, Veronica Micle, valabile și astăzi.
  - Îndată după căsătorie se duce, cu ajutorul unei burse, pentru două luni în Italia, ale căror impresii apar în *Revista Nouă*.
  - Cu bursa „Iosif Nicolescu“ pleacă la 19 octombrie, pentru patru ani, în Franța și Germania. Se stabilește, mai întii,

la Paris, și se înscrie la: „École Pratique des Hautes Etudes“, secția de istorie și filologie, unde are ca profesori pe: Duchesne, Monod, Bémont, Giry, Roy, Thévenin, Langlois, Gaston Paris. E apreciat de Louis Leger.

— Se dedică studierii — de unul singur — limbilor, ajungând în curând un mare poliglot, studii începute de pe cînd era elev la Botoșani.

1891 — Pentru teza de la „École Pratique“ face două călătorii la Londra și Roma.

1892 — Începe colaborarea la *Revue historique, Revue critique d'histoire et de littérature* și *Enciclopedia franceză*. Termină frecventarea legală a „Școlii“ și depune lucrarea de diplomă.

1893 — Un alt an hotărîtor în cariera sa științifică.

— La începutul lui ianuarie se înscrie la Universitatea din Berlin, unde rămîne cinci luni, și are ca profesori: Curtius, Sternfeld, Geiger și Scheffer-Boichorst. Leagă prietenie cu Weigand.

— Începe cercetarea în arhivele berlineze a trecutului poporului său.

— La 6 iunie, în urma unei dispute cu rectorul, părăsește Berlinul și se înscrie la Universitatea din Leipzig.

— La 25 iunie i se conferă titlul de diplomat al „Școlii practice de înalte studii“ din Paris, cu lucrarea *Philippe de Mézières 1327—1405 et la croisade au XIV-eme siècle*, pe baza referatelor semnate de Charles Bémont, J. Roy, A. Lognon, președinte al secției fiind Gaston Paris. Lucrarea e dedicată ca un „omagiu de recunoștință“ lui Gabriel Monod.

— La 4 august, în mai puțin de două luni de contact cu Universitatea din Leipzig, obține diploma de doctor, cu lucrarea *Thomas III, marquis de Saluces*, susținută în fața comisiei compusă din: Karl Lamprecht, A. Birch-Hirschfeld și K. Wachsmuth.

— După doctorat îl aflăm la Dresda și München, pentru a depista documente în arhive cu privire la români.

1894 — Continuă cercetarea arhivelor din: Nürnberg, Innsbruck, Veneția, Milano și Torino.

— La 18 ianuarie avea gata primul său volum de documente din colecția *Acte și fragmente*, care va apărea în 1895.

- La 27 septembrie revine în țară, stabilindu-se la București, iar la 1 octombrie se prezintă la concursul de la Iași pentru ocuparea catedrei de istorie universală de la Universitatea din București. Deși obține media de 7,07 față de 7,02 a preopinientului său Georgian, este respins, în schimb i se oferă suplinirea catedrei.
- La 1 noiembrie a ținut *prima* sa lecție universitară, tratând *Despre concepția actuală a istoriei și geneza ei*, în care a expus „concepția” sa istorică, urmărind totodată și evoluția în timp a istoriei, adică „istorie a istoriei”. „Istoria e expunerea sistematică fără scopuri străine de dînsa, a faptelor, de orice natură, dobîndite metodic, prin care s-a manifestat indiferent de loc și timp, activitatea omenirii”. Iorga pentru a ajunge la această definiție, se oprește în spirit critic la concepțiile a numeroși istorici, începînd cu Lucian, cu personalitățile Renașterii, apoi Mably, Müller, Vico — acea gigantică inteligență a cărui operă înseamnă progres pe toate terenurile în istorie — Buckle, Bernheim, Ranke, Niebuhr, Carlyle, Taine, Comte. Reține de la Ranke — cu entuziasm — că tot „ce e omenesc e totdeauna vrednic de a fi știut”. Reține cu entuziasm lucrările lui Wolf, creator al științelor auxiliare ale istoriei; rolul îndeplinit de romantism, prin care se crează un „zel” în a strînge și edita „resturile de inscripții, carte, legi, poeme sau monumente de orice natură”. Și încheie din nou cu Ranke, care reprezintă tipul adevăratului istoric: „are cunoștința desăvîrșită a izvoarelor... forma cea mai frumoasă în limitele genului, comprehensivitatea cea mai deplină... a insuflat elevilor săi... spiritul de muncă, acea vigoare intelectuală”. Iorga încheie: „insuflețit de iubirea acestui adevăr și de dorința de a vă fi util, mă prezint înaintea d-voastră”.

1895 — Apare vol. I din *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului. Volumul cuprinde 577 de documente aparținînd anilor, 1389—1768, culese din: Paris, Berlin, Leipzig, Dresda, Nürnberg și München.

- 15 ianuarie, prima conferință publică de istorie, ținută la Ateneu: *Basta și Mihai Viteazul*.

- Colaborează la *Revue internationale des Archives, des bibliothèques et de musées*, unde face primul istoric al bibliotecilor și arhivelor noastre.
  - Continuarea, călătoriilor în timpul vacanțelor universitare, în Europa occidentală pentru depistarea trecutului românesc.
  - În *Despre utilitatea generală a studiilor istorice* demonstrează că istoria e cea mai umană dintre toate disciplinele științifice, urmărind respectarea adevărului și iubirea preciziei, adică onestitatea științifică.
- 1896 — Apare la Paris excelenta lucrare de medievalistică *Philippe de Mézières*.
- 6 martie are loc prima comunicare ținută la Academia Română, intitulată *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*. Sînt tipărite 35 de scrisori schimbate între membrii familiei voevodului Alexandru Mircea, aflate la Veneția, din care Iorga desprinde figura *Mărioarei Adorno Valarga*, călugăriță la mănăstirea San-Maffio din Murano soră de Domniță, în sufletul căreia a avut loc drama neputinței de întoarcere în țara sa.
- 1897 — În *Frumusețea în scrierea istoriei* Iorga aduce noi orizonturi în concepția sa istorică, precizînd că într-o operă istorică sînt patru elemente: *material, critică, organizare, stil*. Cele dintîi două determină soliditatea și adevărul, celelalte frumusețea. Istoricul trebuie să aibă convingerea că zugrăvește o viață și nu descrie o serie de acțiuni mecanice. Calitățile stilului istoric sînt *demnitatea și generalitatea*. Trebuie ca trecutul să fie *retrăit*, și nu o prosternare înaintea recei sale apoteoze.
- La 7 aprilie, pe baza propunerii lui I. Kalinderu, Iorga este ales *membru corespondent* al Academiei Române, cu 18 voturi pentru și două contra, fiind socotit „un neobosit cercetător de documente“.
  - *Rapoarte consulare prusiene din Iași și București (1763—1844)* e primul volum publicat de Iorga în colecția „Hurmuzaki“. Lucrarea cuprinde 703 documente privind relațiile economice și comerciale ale țărilor române cu străinătatea, și au fost copiate din Arhivul regal secret din Berlin.

- 1898 — Pentru întâia oară Iorga apare un desăvirșit *genealogist* în *Pretendenți domnești*, comunicare la Academie, lămurind spița a numeroși pretendenți la domnie, rătăcitori prin Europa: „oamenii de care e vorba aici n-au fost nici eroi, nici binefăcătoria iomenirii. Biete figuri modeste, ei se recomandă atențiunii și compătimirii prin nenorocirea, lipsa lor de succes“. În *Manuscripte din biblioteci străine* sint descrise numeroase opere aflate odată în bibliotecile vestite ale stolnicului Constantin Cantacuzino și a Mavrocordaților: „nouă ne vorbesc — din aceste cărți — notițele, prefețele, fărîma de viață românească rătăcită pe scoarțele volumului, pe foile albe, pe margini, în introduceri“.
- 1899 — Apare primul volum din cele șase (1899 — 1916) dintr-o altă colecție celebră *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV-eclé*, prin care Iorga își propune să scrie istoria proiectelor, tentativelor, speranțelor cruciadei secolului al XV-lea, de a urmări pînă la capăt declinul acestui mare ideal al evului mediu. În cucerirea turcă, el vede un „epilog“, o revanșă musulmană a cruciadelor clasice. În atingerea acestui țel, atît de meticulos conceput, a cercetat *istoria statelor balcanice și Orientul creștin* din secolul pomenit, dînd prioritate relațiilor comerciale, care puneau în contact republicile italiene cu lumea musulmană. În atingerea scopului urmărit a explorat arhivele din: Viena, Napoli, Florența, Ragusa și Vatican, Dresda și München. Savantul german Reinhold Röhricht afirma că de mult, „n-a mai tratat nimenea cu atîta îngrijire și cu atîta temeinicie, pe baza unor studii întinse arhivistice și a unei cunoștințe perfecte a literaturii existente, raporturile Apusului cu Răsăritul, ca Iorga“.
- În comunicarea de la 5 februarie ținută la Academie, Iorga cercetează mai multe *cronici turcești*. În aceste pagini aflăm punctul de plecare al marej sale sinteze privind *Istoria Imperiului Otoman*, „un izvor de informațiune care nu trebuie neglijat în studiul istoriei noastre sint cronicile turcești“. Acum, se insistă asupra cronicarilor: Hassan Vegihli, Nespri și Naima.



- Dar anul acesta ramine legat de figura *stolnicului Constantin Cantacuzino*, pe care Iorga îl înfățișează, pentru prima oară în toată splendoarea operei sale. Pînă la această dată, cronica stolnicului fusese atribuită lui Milescu sau unui ardelean emigrat în Țara Românească. Stolnicul aparține în întregime lui Iorga, ridicindu-l la locul de frunte în vechea cultură românească, punindu-l alături de Cantemir.
- La 30 decembrie se reiau legăturile dintre Iorga și fostul său profesor de la Leipzig, *Lamprecht*, acesta transmițându-i „cele mai frumoase amintiri din timpul petrecerii dy. aci, cu salutări călduroase și felicitări de Anul nou“.
- 1900 — An bogat în opere istorice, dintre care evidenți m două: *Acte din secolul al XVI-lea (1517—1612) relative mai ales la domnia și viața lui Petru Șchiopul și Scurtă istorie a lui Mihai Viteazul*. Primul formează volumul XI din „Hurmuzaki“, cuprinzînd în peste 1100 de pagini, 700 de documente depistate din arhivele italiene și germane. Prin această operă, la care „lucrez de patru ani“, Iorga devine un desăvîrșit cunoscător al secolului al XVI-lea. A doua lucrare era dedicată vieții lui *Mihai* și urma să formeze un capitol dintr-o istorie a românilor, scrisă pentru expoziția de la Paris. E un studiu, cu o bogată documentare, dar cu un final în sens patriotic, mobilizator.
- În noiembrie deschide cursul de istorie prin „moralitatea și armonia istoriei“, idee de bază în concepția sa istorică: izvorul puterii unui popor stă în „viața morala“... — seriozitatea cu care privește traiul, măsura cu care își alege țintele și vigoarea cu care le urmărește, respectul ădinc, cultul pentru realitatea lucrurilor“. În continuare: „puterea lor stă în vigoarea conștiinței, în seriozitatea vieții, în probitatea muncii fiecăruia“.
- 1901 — Apar primele două, din cele 31 de volume ale colecției *Studii și Documente cu privire la istoria românilor*.
- O nouă lucrare e dedicată lui *Mihai Viteazul*: *Istoria lui Mihai Viteazul pentru poporul românesc*, prin care-i ridică un imn de slavă într-o formă stilistică desăvîrșită, aparținînd savantului și totodată artistului.

- În *Idcile în istoria universală* sint evidențiate curente noi care stau la baza istoriologiei moderne: „la temelia unei societăți trebuie să fie o idee destul de nouă și de puternică pentru a ține pe umerii săi lumea oamenilor“.
  - Apare *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, operă monumentală, în care este analizată, întâia oară, opera lui Dimitrie Cantemir, a numeroși cronicari, a școlii ardelenne.
  - La 22 februarie, Lamprecht roagă pe Iorga să colaboreze la opcră întreprinsă de marele savant german în alcătuirea unei mari sinteze a istoriei omenirii, prin întocmirea unei istorii a românilor: „sper acum că pentru d-voastră va fi o problemă demnă și îmbucurătoare să încorporați la sus-numita colecție *Istoria României* documentată cu toată armătura științifică, iar eu nici n-am nevoie să vă mărturisesc mai dinainte, cit de recunoscător v-aș fi, dacă aș primi de la d-voastră un răspuns afirmativ“.
- 1902 — Prin contactul direct cu ținuturile ardelenne apare primul studiu închinat acestei țări de țară: *Sate și proci din Ardeal*.
- Marile familii domnitoare din trecut îi oferă prilejul să publice voluminoase lucrări, studii și documente, din care să rezulte rolul acestora în trecutul istoric al poporului român: *Despre Cantacuzini*, *Genealogia Cantacuzinilor de banul Mihai Cantacuzino*, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, *Documente privitoare la familia Callimachi* (vol. II în 1903).
  - *Legăturile Principatelor Române cu Ardealul* în care se arată că niciodată nu au fost întrerupte aceste legături, având și un pronunțat caracter economic, pe lângă cel cultural.
- 1903 — Punctul de vedere în editarea documentelor este expus în *Note critice asupra culegerilor de documente interne românești*.
- Din acest an Iorga nu mai pleacă în călătorii științifice în străinătate, ci atenția sa se îndreaptă în depistarea informațiilor interne, mai ales între anii 1903 și 1907. Ne aflăm în perioada sămănătoristă, când strabate țara de la un capăt la altul spre a descoperi și cunoaște trecutul prin vestigiile ce au persistat mileniiilor, cit și prezentul purtător prin oameni și obiceiuri al aceluiași trecut.

- Cărți de polemică cu unii cărturari, pe probleme istorice și culturale: Tocilescu, Pompiliu Eliade, Tache Ionescu etc.
- Apare uriașul volum de documente, 1837, publicate în circa 1500 pagini, privind pe Mihai Viteazul: *Acte relațive la războaiele și cuceririle lui Mihai Viteazul*. Alcătuiește cel mai impresionant monument ce a fost ridicat de un cărturar marelui Voevod: „după munteanul Bălcescu, după ardeleanul Papiu, mă încumet, scriitor născut în Moldova, și eu la ispititoarea operă. Un bănațean, I. Sirbu, întrebuițind aceleași mijloace materiale... înaintează lângă mine, la o operă asemanătoare. Astfel silințele românilor de pretutindeni s-au unit încetul cu încetul întru preamărirea acelu, prin jocul îndrăzneț al săbiei căruia a strălucit o clipă, pentru oameni ce nu-i înțelegeau nici greutatea, nici prețul, Unirea Românilor, de la un hotar la altul“.
- 1904 — Începe publicarea *notelor de călătorii*, reprezentînd o etapă nouă în activitatea multilaterală a lui Iorga, împletită pe cultural și istoric, etalate într-o formă stilistică de mare intensitate sufletească, aducîndu-i un prim loc în arta scriului românesc. Primul volum care deschide această serie de lucrări e: *Drumuri și orașe din România*, „sîntem un popor care nu se cunoaște pe sine și nu-și cunoaște țara... am crezut deci că folosesc celor din țara mea și din neamul meu, vorbindu-le despre Români și pămîntul românesc, liber sau supus altora“.
- *Pe drumuri depărtate* e o carte de călătorii, pe baza cărora putem reconstitui drumurile sale științifice în Europa occidentală, precum și relațiile sale cu marii savanți ai lumii. Și cartea se sfîrșește prin nelimitata sa iubire față de neamul său: „A doua zi vaporul mă ia pe Dunărea liniștită spre țara mea cinstită și curată — cum totdeauna s-o fie vrednicia noastră“. Reținem din prefața cărții și mărturisirea pasiunii de a călători ai căror fiori străbate opera și viața sa: „Mi-a plăcut todeauna să călătoresc... o călătorie în vacanță... apăreau ca o lungă rătăcire în lumi minunate...“
- În *Prinos lui D.A. Sturdza* publică *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor*, în care se face

istoricul instituțiilor, bibliotecilor, arhivelor și este analizată întreaga literatură a acestui domeniu.

- *Istoria lui Ștefan cel Mare*, apărută în tiraj de masă, e socotită ca una dintre cele mai valoroase opere stilistice. Galaction în „jurnalul“ său afirmă: „Nu atât știința ei, nu atât amănunțita ei erudițiune mi-au impus (toată lumea știe și-o spune că Iorga are o memorie prodigioasă) cât adinca ei *vibrare patriotică*“. Figura Voevodului apare ca un om minunat, un sfânt cum nu mai poate răsări altul; el era izvorul a toată vitejia, el era fântina tuturor dreptăților, el era marca bunăților. Pământul Moldovei nu fusese al lui numai atunci când oamenii de demult îl putuse vedea; el rămăsese al lui în vecii vecilor, cu toți oamenii ce se îngropau perînd, și în clipe grele, suspinul și rugăciunea se suiau la dînsul ca la Dumnezeu: „Săracul Ștefan Vodă, unde-i să vadă?!“
- *Cuvinte adevărate* cuprinde și pagini închinat vieții bucovinene.

1905 — Volumul X din *Studii și Documente* și intitulat *Brașovul și românii* a avut cea mai largă circulație din toată colecția și este închinat *negoșului cu țările române*. Un alt volum de o mare însemnătate este și *Inscripții din bisericile României*. În prefața volumului — impresionantă prin idei și formă, este evidențiată valoarea inscripțiilor „căci ele lămuresc asupra tuturor oamenilor ce au îndeplinit în trecutului nostru o sarcină însemnată, asupra înrudiților, asupra dregătoriilor ce au dobîndit, asupra ceasului morții lor și asupra altor întîmplări din viața lor. Lucrarea impune și prin faptul că Iorga a văzut și studiat *toate* bisericile și mănăstirile „în toată mureșia vechimii lor, acopăr tot pământul țării cu sutele“, pentru a cerceta și salva „odoarele scumpe“, opere de artă și de mare valoare istorică.

- *Istoria Românilor în chipuri și icoane* zugrăvește obiceiurile, datinile, îmbrăcămintea, festivitățile de la Curtea domnească, meșteșugurile, alcătuiind o pătrundere adîncă în viața mărunță de fiecă zi a oamenilor, cu ochiul savantului dar și al pictorului.
- Apare prima mare sinteză: *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*“, în două volume, în

colecția lui Lamprecht, la Gotha. În realizarea operii au fost depuse toate eforturile, atât din partea lui Iorga, cât și a lui Lamprecht. Reputitul slavist Leskin, unul din primii cititori ai cărții, o apreciază extrem de elogios. Pentru înția oară este înfățișată dezvoltarea națiunii române, nu în personalitățile ei, ci „să observ națiunea însăși ca ființă viețuitoare și să-i urmăresc mersul ei lăuntric“. Totodată a *descrie dezvoltarea poporului român în legătură cu popoarele învecinate*. O impresionantă analiză cuprinde viața satelor sub toate aspectele.

- *Sate și Mănăstiri din România* e prima prezentare a tuturor satelor din România, înfățișate realist prin oameni și peisajul fermecător, alcatuind pagini ce vor rămâne pentru totdeauna în literatura română „Cartea de față ar trebui să îndemne la călătorii în România pe mulți dintre acei ce cred că numai frumusețile străinătății sînt vrednice de văzut“.
- 1906 — An bogat în cărți istorice și alte publicații. Se retrage de la *Sumănătorul* și pune bazele ziarului *Neamul românesc*. Pe deasupra tuturor se impun cele două volume: *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*. Este prin a prezentare a vieții românești din Transilvania, căutînd să descrie prin prezent tot zbuciumul vieții trecute: „Înainte noastră trec iute ciobani mișoși ca niște aspre vietăți ale pădurii, care scîrțîie prelung sub ploaie, și mi se pare că văd fuga pribegilor cruțați de fierul roman și rătăcind acum prin potecile de codru către salașurile barbarilor prieteni. Aici, nimic nu este astăzi care să nu fi fost tocmai așa pe vremurile Craiului Ciobanilor, și simt în sufletul meu după atîtea sute de ani durerea acelor mîndri învinși, care n-au putut păstra nici limba pentru urmașii lor și care au fost ponegriți și renețați de dinșii în limba triumfătorilor. În numele zeilor păgîni carora v-ați închinat fără izbîndă, pace vouă, strămoși biruiți, care ați lăsat ca o moștenire de nenoroc neamului ce a pornit de la voi, neamului care în preajma cetății lui Decebal nesupusul a iobăgit cu trupul pînă ieri ca să nu fie pe deplin slobod cu sufletul nici pîna în această zi, cînd vă pomenesc numele în taina cruntă a pădurii voastre“.

- 1907 Se stabilește la Vălenii de Munte, unde va pune bazele și unui așezământ grafic.
- Ia parte țăranilor în rascoală, scriind fulminantul articol *Dumnezeu sa-l ierte*.
  - Este ales în Parlamentul țării, fiind dețut tot timpul pînă la 1910.
  - Apare o nouă lucrare de istorie universală într-o editură engleză: *The Byzantin empire*, dezvăluind încă una din importante preocupări ale sale, dîndu-i renume de vestit bizantinolog. Lamprecht regretă că lucrarea nu a apărut în limba germană în colecțiile sale și „că aici ne-a luat înainte un englez”; iar Charles Diehl o considera ca una din cele mai bune ce s-au realizat pînă atunci.
  - Apare primul volum din *Istoria literaturii române în sec. al XIX-lea*.
- 1908 Din acest an și pînă în 1913 încep să apară cele cinci volume ale monumentalei sale lucrări privind istoria imperiului otoman: *Geschichte des osmanischen Reiches*, în aceeași editură germană și în aceeași colecție condusă de Lamprecht. E o carte de mare rasunet științific pe plan mondial, fiind după Cantemir, Hammer și Zinkeisen, al patrulea savant care da o sinteză de mare amploare cu privire la acea putere care a framîntat întreaga Europa timp de mai multe secole.
- Cu prilejul rascoalelor, publică *Constatari istorice cu privire la viața agrară a romanilor*.
  - Mai apar *Istoria bisericii române* și *Istoria românilor*, primul sau manual școlar, iar altă ediție precizează scopul ei prin titlul *Istoria românilor pentru poporul românesc* și un alt manual școlar de *Istorie Universală*.
  - La 2 iulie se deschid cursurile Universității populare din Vălenii.
- 1909 Primul volum cu discursuri politice ținute în Parlament, intitulat *În era reformelor*.
- Colaborează la volumul *Studium Lipsiense* închinat lui Lamprecht prin *Der lateinischen Westen und der byzantinische Osten in ihren Wechselbeziehungen während des Mittelalters*.
  - La 10 noiembrie savantul german Helmolt cere colaborarea lui Iorga la *Lexicon Meyer*, unde va publica istoria: hunilor,

bulgarilor, românilor, albanezilor, maghiarilor și a țiganilor.

- Apar numeroase și mărunte lucrări de istoria românilor, ca: *Unirea Principatelor, Chemarea lui Constantin Mavrocordat către olteni, Cuza-Vodă și dușmanii săi, Știri despre veacul al XVIII-lea, Românii și străinii.*
- 1910 — Este ales membru al Academiei, unde era „corespondent“ din 1897.
- Apare volumul I din *Istoria armatei și Viața și domnia lui Barbu Știrbei*, precum și importanța comunicare la Academie despre *Doamna lui Ieremia, Scrisori și alte acte privitoare la Unirea Principatelor și Viața femeilor în trecutul românesc.*
- În volumul închinat italianului Michele Amari, Iorga publică *Cenni sulle relazioni tra l'Abisinia e l'Europa cattolica nei secoli XIV—XV*, în care se insistă asupra unei călătorii de la Veneția în Indii. În textul latin și anonim al călătoriei, necunoscut pînă atunci, se află și pagini de limbă arabă și abisiniană, de o mare valoare filologică. Acest text descoperit de Iorga cuprinde cel mai vechi document de limbă vorbită de abisinieni.
- În acest an publică nu mai puțin de 33 de cărți, cele mai multe tipărite în tipografia sa de la Vălenii de Munte.
- 1911 — 17 mai. Primirea la Academie, ca membru activ, rostind binecunoscutul discurs de recepție *Două concepții istorice*, în care a rezumat gândirea sa istorică, în opoziție cu aceea a înaintașilor sai, în special a lui Gr.G. Tocilescu, pe al cărui fotoliu era chemat să se așeze. Se cere istoricului o pregătire enciclopedică pentru înțelegerea istorică deplină, studiile de literatură, de artă, de economie sînt o necesitate. Istoricul e obligat să coboare în prezent, unde va orienta și îndruma fiindcă el are în sufletul său „răsunetul tuturor triumfurilor și tuturor înfrîngerilor cîștigate și suferite în timp de secole, istoricul e un bătrîn prin experiență al nației sale. Istoricul are în fața sa nu formele oficiale, ci manifestarea prin fenomene organice a factorilor care pleacă din viața economică, din viața culturală, din substratul material sau din atmosfera morală a unui popor. Istoricul deci judeca popoarele „fiecare deșine și unul lucrînd asupra celui-

lalt, dăruind, împrumutînd, cucerind, supunîndu-se pe rînd, într-o grandioasă luptă tăcută a păcii“... „Viața unui popor e neconținut amestecată cu viețile celorlalte, fiind în funcțiune de dinsele și înfrîurînd neconținut viața acestora. Pe istoric nu trebuie să-l preocupe eroii, fiindcă istoria politică nu mai e un șir de biografii, o alegere de portrete dinastice, de vieți ale sfinților, fiindcă eroii se întorc în mijlocul aceluia care i-au înălțat, ci se vede „silința, munca, lupta, înaintarea, retragerea, răsărîrea în lumină oricufundarea în întuneric a tuturor, unul condiționînd pe celălalt și acesta creînd condiții noi pentru munca tuturor, absolut solidară“. Istoria unui popor se fixează și se păstrează în mediul firesc de universalitate umană, căruia îi aparține în cea mai superioară esență. Istoria poporului român pornește de la rasa iliro-tracică și în tradiția satelor se va căuta ceea ce nu oferă documentul. Deși adept al școlii lui Lamprecht, Iorga afirmă că „faptele istorice nu se reproduc niciodată întocmai, ci au o noutate nesfirșită“. În această diversitate e tocmai ce ne atrage, ce ne mișcă. În concluzie, Iorga se definește „a fi un amintitor neobosit al tradiției naționale, un mărturisitor al unității neamului peste hotare politice și de clase, un predicator al solidarității de rasă și un descoperitor de ideale, spre care cel dintîi trebuie să meargă, dînd tineretului ce vine după noi exemplu“. Xenopol, care face primirea lui Iorga în aula nemuritorilor, printre altele afirmă: „Te întrebi cu înminunare, cum a putut un creier să conceapă atîtea lucrări și o mină să le scrie“.

- Apar *Generalități cu privire la studiile istorice și Cugetări*, cărți de bază pentru înțelegerea istoricului și gînditorului.
- De asemenea tipărește primul din cele patru volume ale lucrării intitulată *Oameni cari au fost*, în care se vede puterea de caracterizare și forma desăvîrșită a artistului. Volumul va cuprinde și portretele celor mai de seamă istorici și gînditori români și străini.
- Prin Liga Culturală dă o ediție a istoriei românilor în limba italiană: *Breve storia dei Rumeni*.
- Apare prima dramă istorică *Mihai Viteazul* și *Partea românilor din Ardeal și Ungaria în cultura românească*.



- 1912 — Istoria omenirii pe care o va da între 1926—1928 începe să fie anunțată prin *Chestia Rinului*.
- Prima colaborare la revistele suedeze: „*En grekisk kronika om Karl XII: Sivistelse i Bender*.”
  - Prima încercare de a cuprinde viața poporului român în istoria universală: *Trei lecții de istorie despre însemnătatea românilor în istoria universală*.
  - O lecție de etnografie, prima în acest sens: *Portul popular românesc*.
- 1913 — An bogat în lucrări științifice, izbutind a tipări nu mai puțin de 43 de cărți, cele mai multe privesc Balcanii: *Istoria statelor balcanice, Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani* (o ediție în limba franceză) *Două tradiții istorice în Balcani, a Italiei și a românilor, Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsarit, Relations entre Serbes et Roumaines*.
- O nouă colaborare la revistele suedeze: *Den Albanska Fregan* în care articol se cuprinde primul text de limbă albaneză, pe care îl descoperă Iorga.
  - Pe linia de istorie a omenirii: *Chestiunea Dunării*.
  - Apare al cincilea volum — ultimul — din *Istoria imperiului otoman*, totodată publică numeroase broșuri privind același subiect *Les causes de la catastrophe de l'Empire ottoman, Cronica expediției turcilor în Moreea, Privilegiul lui Mahomed al II-lea pentru Pera, Auf und Niedergang des Türkischen Herrschaftsgebiets in Europa*.
  - Prima participare a lui Nicolae Iorga la un congres internațional de istorie în Martie la Londra, prin *Bazele necesare unei noi istorii a evului mediu* (O ediție și în limba franceză). Comunicarea a fost bine primită și mult discutată, fiindcă aici se pun bazele unui nou concept de istorie universală. Înlătură tendințele unui „simplism primejdios”, dar și acea tendință de istorie universală „erudită”: o înșirare de fapte și de date sau o istorie universală de caracter impersonal, înțepenită în „obiectivitatea” ei nefolositoare. În esență, se spune: „Istoria universală nu este un corpus masiv de incidente istorice biografii, studii cronologice, de dezvoltări naționale, ca pleacă de la izvoare, și de la izvoare carac-

teristice, pentru a avea legătura necesară cu realitățile omenești în propriul lor mediu; ea adună ceea ce interesează pe istoric cu privire la scopurile care și l-a propus și la concepția care-i însuflețește opera și în sfârșit ea verifică, cu ajutorul lucrărilor de a doua mână bazate pe muncă, pe o analiză critică ce i-ar fi cu neputință de refăcut, informațiile pe care se vor sprijini raționamentele sale, a căror sinteză, al căror sistem formează îndreptățirea existenței sale". Dar în cadrul concepției unei noi istorii universale, Iorga dezvoltă liniile diriguitoare ale cercetării Evului Mediu, care este preocuparea sa de bază, prin chiar cele două teze de doctorat din 1893 și 1896.

- 1914 — De asemenea un an mănos în activitatea științifică, mai ales prin: *Chestiunea Mării Mediterane, Veneția în Marea Neagră, Venezia e la Penisola dei Balcani, Cinci conferințe despre Veneția, Un act românesc privitor la începutul culturii bulgare, Histoire des Etats balcanique à l'époque moderne și Viața și domnia lui Constantin Voda Brincoveanu, Contribuții documentare la istoria Olteniei, Scrisori inedite ale lui Tudor Vladimirescu din anii 1814—1815, Fundațiile domnilor români în Epir, Muntele Athos în legătură cu țările noastre, Fundațiile religioase ale Domnilor români în orient etc.*
- Pune bazele Institutului Sud-est european, împreună cu Vasile Pârvan și G. Murgoci, cu scopul de a studia această parte din Europa, „ținând seama și de tradițiile vechi și interesele actuale românești". Se țin cursuri, conferințe, lecții de limbi balcanice, se publică lucrări, se îndrumază diplomații români din aceste ținuturi.
  - Apare *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sud-orientale*, în care mai ales, se recenzează lucrările de orice natură, care privesc Balcanii.
  - Începînd războiul mondial, prin articolele din *Neamul românesc* înfierează cu multă vehemență ororile războiului, setea de cucerire și lupta pentru imperiașismelor, îndeamnă la pace și întronarea simțului de omenie.
- 1915 — Apare *Revista istorică*, pe care o va conduce pînă la 1940. La început e o revistă de recenzii, de informare istorică, un buletin bibliografic.

- Tipărește numeroase lucrări privind unitatea neamului românesc în primul rând studii asupra Transilvaniei: *Dezvoltarea ideii unității politice a românilor, Istoria românilor din Ardeal și Ungaria* (vol. II: 1916), lucrare monumentală nedepășită istoric. O ediție și în franceză, *La question roumaine en Autriche et Hongrie*.
- De asemenea apar: *Situația agrară, economică și socială a Olteniei în epoca lui Tudor Vladimirescu, Citeva știri despre comerțul nostru în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, Dardanelele, amintiri istorice, Documente grecești privitoare la istoria Românilor, Istoria războiului balcanic* etc.
- La Academia Română ține o comunicare cu mare ecou și hotărâtoare în gindirea istorică și politică a lui Iorga, prin care apăară popoarele mici față de setea de cucerire și stăpânire a puterilor imperialiste: *Dreptul la viață al statelor mici*.
- Discursul de recepție ținut de Vasile Pârvan, la 28 mai; răspunde Nicolae Iorga, făcându-i un vibrant portret. Totodată, Iorga enumeră pe foștii săi elevi, astăzi ajunși în fruntea culturii românești: Vasile Pârvan, Ștefan Orășanu, Nicolae Dobrescu, Al. Lapedatu, Ion Ursu, Constantin Moisil, Constantin Giurescu: „Ei aduceau cu dînșii o pregătire ca a vechilor noastre licee, pe care îngrămădirea și varietatea materiilor înainte de trifurcare nu le împiedicau de a da absolvenți cu serioase cunoștințe, permițînd profesorului universitar abordarea oricăror probleme de specialitate, ei aduceau spiritul mai idealist al unei vremi care era mai puțin stăpînită decît aceasta de trivialitatea poftelor de trai bun și parvenire ușoară, ei aduceau nobila ambiție de a se distinge prin punerea în valoare a talentului lor întreg, crescut printr-o lăudabilă hotărîre de muncă. Și ei găseau în societatea de atunci acel curent de renoație, de purificare, de nobil entuziasm pentru cele bune și înalte, de adevărată iubire pentru neam și țară, în legătură cu care se privea și adevărul și frumosul...”

1916 — Prin *Serbia la 1871—1872. Două memorii ale lui Teodor Văcărescu*, se încheie colecția *Studii și Documente*, care numără 31 de volume. S-au publicat aici, circa 30 000 de

documente, integral sau în regește, în 16.291 pagini. Să nu uităm că această uriașă muncă de editor de documente reprezintă numai o fărîmă din vasta sa activitate științifică. Firește că se vor fi strecurat și multe, chiar multe greșeli, care nu schimbă însă valoarea colecției, atît de mult căutată astăzi. A fost o desfășurare de energii nebănuite, în condiții grele, fără sprijin, sabotat și luat în deridere, de multe ori, făcută în graba nopții care cădea sau a gândului care fugea mereu spre alte lucrări, spre alte corecturi, ce așteptau pe masa savantului. Și „apoi va veni un așezămint de cultura, va veni un învățat demn, solemn, impunător, vor veni lucrători preciși, care vor pune la cale, cu ce am dat eu, ceva mai întins, mai strălucitor, decît pot da pînă astăzi. Se vor arăta atunci toate greșelile și toate scăderile mele, uitîndu-se numai două lucruri: munca mea necruțătoare și inima din care a pornit totdeauna. Dumnezeu îi va ierta poate, eu îi iert dinainte.“

— În acest an mai apar, printre altele, două lucrări ce deschid noi căi în concepția și activitatea istorică a lui Iorga: *Cărți reprezentative în viața omenirii*, primul din cele cinci volume ale colecției și *Observații ale unui nespecialist asupra istoriei antice*.

1917 — Activitatea istorică restrînsă, în cadrul de război și fără posibilitate de informare la Iași. Activitatea sa de bază este acum cea ziaristică, pusă în slujba intereselor naționale. Reținem cele patru lucrări privind relațiile țărilor noastre cu alte popoare: *Histoire des relations Anglo-Roumains*, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, *Histoire des relations Russo-Roumains*, *Relations des Roumains avec les Allies*.

1918 — La 5 noiembrie e ales deputat cu un mare număr de voturi, iar la 9 noiembrie este numit Președinte al primei Adunări a deputaților a României unite. La 27 decembrie sosește la București din refugiul ieșan, locuind într-o modestă casă din fața Gării de Nord. Sub strălucirea ochilor săi și sub silvataia cuvîntărilor sale s-a proclamat la 29 decembrie Unirea românească; „niciodată — afirma Iorga — de la 1859 încoace o Adunare românească n-a avut o zi așa de mare“.

Activitatea istorică redusă la: *Cugetare și faptă germană și Originea și dezvoltarea statului austriac.*

1919 — În *le rôle des Roumains dans la latinité* arată rolul pe care noii-am jucat și mai ales îl avem de îndeplinit în latinitate. Publică prima *Istorie a Albaniei*, precum și *Istoria poporului francez*. O a treia lucrare privește *Istoria românilor din Peninsula Balcanică*.

— De ziua numelui său, la 6 decembrie, prietenii îi dăruiesc o frumoasă casă pe Șoseaua Bonaparte nr. 8, drept recunoștință pentru acel care e socotit „lumina generației noastre“. Pentru întâia oară în viața sa locuiește în casa proprie, punând capăt calvarului mutatului, ducând după sine zecile de mii de cărți.

— La 25 decembrie e numit membru al Institutului Franței.

— Are durerea de a duce la locul de veci pe istoricul Ion Bogdan, la 1 iunie — de care se legau amintiri „cuprinzând viața mea întreaga“, iar la 19 noiembrie pe un alt „prieten“ și „frate“, Alexandru Vlahuță.

1920 — Apare a doua sinteză a poporului român *Histoire des Roumains et de l'ur civilisation*, lucrare care a avut o largă circulație în Occident aducând mari servicii unității statului nostru.

— În lupta sa de a ne impune în acropagul occidental, Iorga tipărește *Istoria literaturilor române*, prima sinteză de acest fel ce a apărut la noi.

— Ia ființă Teatrul popular, în cadrul luptei duse de Iorga de a ridica masele prin cultura.

— la 29 februarie se stinge din viață istoricul A.D. Xenopol. La cîpătiul marelui savant se afla fostul său elev, Iorga.

— Concepția istorică a lui Iorga este foarte receptivă, ținînd seama de toate transformările societății, așa cum reiese din *Noi direcții în istorie*. E contra ideii unui Ernesto Massi, care afirma că „istoria adevărată nu e făcătoare pentru public, ci iese din arhive ca să reîntre în arhive, și atita“. Chiar din prefețele de la *Istoria românilor și a Imperiului otoman* Iorga cerea „să se scrie istoria universală pe care o cere vremea noastră după nevoile ei“. „O viață uriașă, în plină transformare tumultoasă și roditoare cere pentru sine totul și distruge

ceea ce nu i se dă. Mulțimile nu mai sînt ceva care să corespundă sclavilor antichității, închise în temnița ignoranței ca aceea în a ergasteriilor. Dacă ne vom coborî la ele, cu fiecare pas în jos ne vom simți de fapt înaintați, dacă vom rămînea pe piscurile noastre, vom muri de foamea realităților pe care înșine le vom fi refuzat. Să scriem și să predăm ceea ce trebuie, lucrurile de care societatea are nevoie și în sensul pe care societatea îl pretinde ca să ne audă și să ne asculte... Pulsul preocupărilor noastre să bată în ritmul, fie și înfrigorat, al timpului". E punctul de vedere pe care l-a avut cu ani în urmă și un Michelet și un Guizot.

- 1921 — Începe o nouă etapă în viața științifică a lui Iorga prin data de 7 ianuarie, cînd ține prima sa lecție la Sorbona.
- La 18 ianuarie ia ființă „Școala română de la Paris“ în suburbia Fontenay-aux-Roses, „de organizarea căreia se ocupă în persoană ministrul francez al Învățămîntului.“ Toți istoricii și artiștii formați între cele două războaie mondiale, au fost membrii acestei școli.
  - Ține conferințe în Franța, Italia și Belgia. În jurul său se strîng savanții lumii. La București, cu prilejul împlinirii a 50 de ani, i se oferă un volum omagial.
  - Publică două valoroase studii, dedicate lui Tudor Vladimirescu și Mihail Kogălniceanu. În domeniul istoriei universale apar citeva lucrări importante, prin care se aduc noi contribuții: *Papi și împărași și Dezvoltarea așezămintelor politice*. O înțelegere desăvîrșită a Renașterii italiene se desprinde din *Comemorarea lui Dante*; o lucrare tratează despre *Polonais et Roumains* și alta despre *Rounains et grecs*. Impresionantă comunicare la Academie despre *La o sută de ani după moartea lui Petru Maior*. Și o altă lucrare despre *Schimbarea de direcție și caracter a comerțului românesc*. Cu acest prilej remarcăm faptul că nici un istoric român nu a scris mai mult decît Iorga despre viața economică a țarilor române și nu a subliniat cu mai mult temei rolul factorului economic în istoria țării sale, cît și în studiile de istorie universală. Articolele zilnice scrise în *Neamul Românesc* între 1914—1918 sînt adunate în trei volume; *Războiul nostru în note zilnice* (vol. II, III în 1922—1923), reprezen-

tind pagini vibrante, strălucind ca formă și alcătuiind cel mai bun și sigur izvor pentru întocmirea istoriei războiului mondial prim, în care am fost și noi angrenați.

1922 — Publică o amplă lucrare, prin care pune bazele înțelegerii desăvârșite a trecutului nostru artistic, de sens și nuanță bizantină *Histoire de l'art roumain ancien*. Continuă seria din prolegomene la o istorie universală, prin *State și Dinastii*. Întregește istoria Bizanțului din 1907 prin: *Formes byzantines et realites balcaniques*. Apare traducerea românească a *Istoriei românilor* din 1905. Vizite continue în Franța: la 1 iulie 1922 are loc inaugurarea Școlii române de la Paris, cu un fast deosebit și luind parte cei mai de seamă profesori de la Sorbona, printre care și bătrînul Bemont, fostul său dascăl. În țară primește vizitele a numeroși intelectuali străini, care, unii din ei, vin în mod special spre a-l vizita la Văleni. Ajunge flacăra cea mai luminoasă a culturii românești în străinătate, căutînd legături cît mai trainice cu toate țările din lume, după propria-i mărturisire făcută ziaristului Arturo Calza.

1923 — Ține cursurile obișnuite la Sorbona, despre *Orient și Occident în Evul Mediu și Pătrunderea ideilor apusene în sud-estul Europei*. E primit cu fast la Școala de limbi orientale, de directorul Boyer. La Lyon, unde ține prelegeri istorice, e găzduit de marele savant și prietenul său Focillon. Cuvîntările lui Iorga au mare răsunset în presă. Conferențiază la Torino. La Veneția, unde vorbește despre „portul țărănesc și arta țărănească“ are o primire grandioasă.

— În aprilie e din nou la Paris, luînd parte la congresul bibliotecarilor, vorbind despre „ilustrația cărții românești“. Un savant afirmă că „impresia pe care a lăsat-o a fost imensă.

— La 9 aprilie e la Congresul internațional de istorie ce s-a ținut la Bruxelles, vorbind despre *România dunăreană în veacul al VI-lea și barbarii*.

— Revine la Paris, iar la 11 mai e la Praga, după un scurt popas la Viena.

— La 3 iulie e numit membru corespondent al Academiei suedeze.

- 1924 — Apare *Brève histoire de croisades și Points de vue sur l'histoire de Commerce*.
- Vorbește la Institutul Franței despre *Părăsirea Daciei de Aurelian*, iar la Geneva despre *Așezămintele din sud-estul Europei*. Conferințe și vizite pretutindeni în Europa, raporturile cele mai fructuoase cu savanții lumii: cu un arheolog catalan are discuții de istoria artei, cu poetul Francis Jammes. Cei mai mari oameni politici ai Franței îl rețin. Doumergue, Raoul Péret, Painlevé etc.
  - La 10 aprilie prezidează la București primul congres internațional de bizantinologie, la care iau parte toți marii bizantinologi ai lumii: Diehl, Gregoire, Zeiller, Sir Ramsay, Puig y Cadafalch. La inițiativa lui Iorga ia ființa revista *Byzantion*.
  - În iunie în Polonia, vorbind printre altele și despre Despot Vodă, ideea de cruciată latină și bizantină. E numit membru al Academiei poloneze.
- 1925 — Apar: *Les plus anciens états slavo-roumains, I genoèsi nel Mar Nero, Histoire des États balkaniques*, o ediție a istoriei românilor în engleză: *History of Roumania, Relations Franco-Roumains, Istoria comerțului românesc* etc.
- Călătorii de studii, lecții, conferințe, vizite în Franța, Italia și Belgia; la 25 februarie conferențiază la „Cercle artistique“ din Bruxelles despre *Figuri reprezentative ale istoriei românilor*.
  - La 3 martie e numit *doctor honoris causa* al Universității din Strasbourg, Iorga vorbește despre *Rase și politică în sud-estul european*. La Geneva vorbește despre „definiția literaturii bizantine“.
  - În *Valoarea morală a istoriei*, apărută în *Revue bleue*, istoricul e un predicator, și nu un reprezentant al scolasticei de simplă erudiție „contribuind la o operă de însănătoșire de care depinde păstrarea unei civilizații“. „Instituțiile înseamnă psihologia națională realizată. Formele politice nu sînt doar receptacule de suflete comune; ele corespund, îndată ce e vorba de a le pune în practică, cu ceea ce geniul popoarelor are, în mod inconștient, unui intim“. „În pagi-



nile ei simți diversitatea aspectelor vieții omenești în mers și îți dai seama cât de mult direcția trebuie găsită, nu în paralelele care înșeală, ci în analizele interioare, care lămuresc“.

1926 — După *The Byzantin empire* (1907), *Geschichte des Osmanischen Reiches* (1908—1913), apare acum cea mai îndrăzneță lucrare a lui Iorga *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* (4 volume: 1926—1928), în care se cuprinde „sistemul“ său de gândire. Precizează că detaliile nu intră decît într-o foarte mică măsură în sinteza istorică. Se cere o experiență umană, care se referă la paunint, rasă, drumuri, dar și la practica vieții omenești și a vieții politice în general. Evenimentele istorice nu sînt decît foarte rareori noi, ele repetîndu-se. Trebuie cunoscută psihologia maselor: „și din psihologia majorității unei națiuni, influențată mai mult sau mai puțin de personalități superioare, se naște istoria acelei națiuni“. „Primul lucru care trebuie cunoscut înainte de a vorbi despre un fapt sau despre un grup de fapte istorice este întreaga realitate actuală care corespunde cu aceea a trecutului care intră în compoziția acestui eveniment“. „Viața populară adună în adîncurile ei, adesea de nepatruns, elemente luate din viața istorică, elemente care nu sînt fosile, care se păstrează ori în formele obișnuite, tradiționale... trebuie să te afunzi în adîncurile acestei vieți populare pentru a găsi elementele suplimentare necesare pentru a da cea ta expunere neîntreruptă a istoriei unui popor“. Printre altele, cartea prinde, pentru întia oară, istoria poporului român în cea universală, integrînd-o organic.

- 1927 — Calătorii în Franța, Danemarca, Suedia, Elveția, Italia.
- Un romanist îl compară cu un vast copac, adînc înrădăcinat însă în pămîntul lui.
  - La 1 martie i se conferă titlul de „doctor honoris causa“ al Universității din Geneva.
  - Ia parte la congresul de Bizantinologie de la Bîhrad, ca reprezentant al Academiei de Inscipții din Paris.
  - Îl aflăm în Spania. Vorbăște la Napoli despre *Italia de Sud și România* și la Milano despre *Italia și România*.

- Apar: *Istoria industriei la români, Războiul de independență a României, L'origine des idées l'indépendance balkanique.*
- 1928 — Apar 42 de cărți, din noianul cărora remarcăm: *Evoluția ideii de libertate, Istoria românilor prin călători* (ediție nouă în patru volume), *Istoria învățămîntului românesc, Patru conferințe despre istoria Angliei, Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești, Les narrateurs de la premières croisade, Storia dei rumeni e della loro civiltà, Țara latină cea mai depărtată în Europa: Portugalia, Les voyageurs français dans l'Orient européen.*
- Lecții la Sorbona, Madrid, Lisabona, Coimbra, Porto, Milano.
- Participă la congresul internațional de istorie de la Oslo.
- 1929 — Din nou cursuri la Paris, Spania, Italia.
- La 29 ianuarie semnează contractul de cumpărare a unei case la Veneția.
- Tipărește 38 de lucrări: *La création religieuse de Sud-est européenne, Définir Byzance, Țări scandinave: Suedia și Norvegia, Patru conferințe despre Armenia, Le caractère commun des institutions du Sud-est de l'Europe, Domnii români după portrete și fresce contemporane, Geschichte der Rumänen und ihrer Kultur.*
- Din *Spiritul istoric* desprindăm patru idei:
- a. Peste cunoașterea izvoarelor, peste critica lor, se cere înțelegerea umană a omului care a fost, învierea lui prin comprehensiune, și ghicire, prin simpatie și prin acel dar pe care grecii îl numeau poiesis, deci: creațiune.
  - b. Spiritul critic „sta în simțul neconținut al dezvoltării. N-avem a face pe luncă, zice istoria, cu lucruri care stau prin ele și trăiesc prin ele. Fiecare vine dintr-un trecut, care se află viu în el, și cuprinde semințele gata să izbucnească, ale unui viitor. Atitudinea noastră față de orice lucru trebuie să fie stăpînită de această transmisiune și de această prevedere“.
  - c. „Istoria e curs. Un val trece, și ce atinge el interesează. Când un afluent apare, îl urmărim, pentru a înțelege, pînă la izvor. Dar pe urmă ne lăsăm iarăși duși de mersul apei. Cine caută date, capitole de cultură, săltare și săltărășe, nu înțelege nimic“.

d. Dar istoria e un tot. Orice istorie națională e înconjurată și străbătută de orice altă dezvoltare istorică. Și din ea pornesc influențe continue, — și de la cel mai mic la cel mai mare. „Nu e o scădere a propriului popor s-o recunoști. Cum fiecare din noi trăim numai ca momente ale speciei noastre, tot așa momente din umanitate se prind de un neam. Și singura ambiție ce putem avea e aceea de a îmbrăca viața omenirii cât mai des, căci în măsură mai largă nu poate s-o facă nici cea mai puternică din națiuni. Astfel istoria dă și o lecție de integralitate“.

- 1930 — Un nesfârșit șir de studii istorice: *O mică țară latină: Catalonia, Moyen-Âge et Antiquité, America și românii din America, Istoria Contemporană, Anciens documents de droits roumain, L'Italia vista da un romeno, Notes de diplomatie roumaine.*
- Trei luni de călătorie în America de Nord, cu lecții la numeroase universități, strinse în *My american lecture.*
  - În aprilie are loc inaugurarea instituției „Casa romena“ din Veneția. Vorbește despre *Veneția și orient.*
  - La 27 aprilie la Londra, primit cu mare fast, luind parte la congresul internațional de istorie.
  - La 3 mai i se conferă titlul de „doctor honoris causa“ al Universității din Oxford. I se face în latinește un impresionant și vibrant elogiu academic: „Vă prezint un bărbat în multe învățat și a multe scriitor, pe care, dacă aș voi să-l numesc Titu Liviu al Daciei... ar fi să ascund ceea ce ar trebui rostit mai înainte de toate, anume: căci el a scris opere istorice în patru limbi, că a mers pînă la izvoarele cele mai ascunse... căci nu a descris numai faptele românilor, nu a publicat numai monumentele și a străbătut cu o curiozitate ca a lui Pliniu arta... precum a cercetat obiceiurile și așezămintele tuturor neamurilor din părțile de miazăzi și soare răsare ale Europei...“
  - Conferențiază la Berna și Zürich.
- 1931 — La 17 aprilie e numit Președintele Consiliului de Miniștri, iar la 17 iunie e sărbătorit cu prilejul împlinirii a 60 de ani, dedicindu-i-se mai multe volume omagiale, de români și savanți străini.

- „Doctor honoris causa“ al Universitații din Paris, la 7 noiembrie.
- Publică *France de Chypre, A history of Anglo-Roumanian relations, Une ville „roumane“ devenue slave: Raguse, Vederi din Grecia, Rhodos sous les hospitaliers, Note asupra istoriei Spaniei*, precum și numeroase comunicări la Academia Română.
- 1932 — La 25 decembrie e ales membru al Academiei degli Arcadi din Roma.
- Publică: *Acte privitoare la marele război, Supt trei regi, Ospiti romeni în Venezia, Deux siècles d'histoire de Venise, Comment la Roumanie s'est détachée de la Triplice* etc.
- 1933 — Participă la congresul de istorie din Polonia.
- La 30 ianuarie i se conferă titlul de „doctor honoris causa“ de către Universitatea din Roma, unde e primit cu fast și entuziasm, ca înflăcărat prieten al Italiei și ca pe unul dintre cei mai mari savanți din lume.
- Publică *O altă istorie universală, Venise à l'époque moderne*, și alte 30 de cărți.
- 1934 — Apar *Vechea artă religioasă la români, Les arts mineurs en Roumanie, La révolution française et le Sud-Est de l'Europe, La France de Terre Sainte*. Dar acest an e dominat științific prin vasta sinteză bizantină în trei volume: *Histoire de la vie byzantine* și monumentală lucrare *Byzance après Byzance*.
- Din nou călătorii în Franța și Italia.
- Reșinem și autobiografia în trei volume: *O viață de om așa cum a fost*, care pe lângă bogatele date, apariții de oameni, desfășurări de evenimente, are o mare valoare artistică.
- Istoricul Bruchesi afirmă că Iorga ar fi fost în fruntea gloriei Renașterii, dacă ar fi trăit în acea epocă.
- 1935 — Apar 44 de cărți scrise de Iorga, dintre care se remarcă: *La place des Roumains dans l'histoire universelle* (3 vol.) *Românii în străinătate de-a lungul timpurilor, Istoria lui Mihai Viteazul* (2 vol.), *Ideii asupra problemelor actuale*.
- An de an aceleași drumuri în occident, lecții și conferințe ținute pretulindeni, primiri de titluri, chemat pe podiumul gloriei universale, socotit ca un mare umanist și reprezen-

- tant cel mai înflăcărat al romanității. Cere crearea urei Universității latine la Coimbra.
- 1936 — O mare biruință câștigată de Iorga prin adunarea la București, în aprilie, a comitetului de istorie, la care iau parte: Temperley, Amantos, Koht, Dembinski, Laskaris etc.
- În toamnă e la Roma, la Congresul de Bizantinologie. Și aici i se recunosc meritele de mare istoric al omenirii. Festivitățile impresionează. Nimbii gloriei îi încunună fruntea. Sint zile de neuitat în cariera istoricului.
  - Apare primul volum din *Sfaturi pe întunec*.
  - Dar anul acesta e dominat de apariția primului volum din *Istoria românilor*. Reținem anii marilor opere: 1905 — *Istoria românilor în nemțește*; 1907, istoria imperiului bizantin în englezește, 1908—1913 istoria imperiului otoman; 1926—1928 istoria universală; 1934 istoria imperiului bizantin și 1936—1939 cele zece volume de *Istoria românilor*. Iorga o socoate cartea cea mai grea a vieții sale și momentul terminării ei „unul din cele mai frumoase ale vieții mele“. Cartea are o bibliografie uluitoare, splendide prezentări de voievozi și fapte istorice, pagini de antologie stilistică. Iată și splendidele titluri ale volumelor „Strămoșii“, „Sigiliul Romei“, „Oamenii pământului“, „Ctitorii“, „Cavalarii“, „Vitejii“, „Monarhii“, „Reformatorii“, „Revoluționarii“, „Unificatorii“ și „Întregitorii“. Ultimul cuvânt din monumentală sa istorie e îndreptat spre țaranul român: „Cei care creaseră țara răsăreau, astfel, după un mileniu, în care ei fuseseră neclintitul temei, ca s-o apere împotriva orișicui“.
- 1937 — Începe tipărirea în limba franceză a istoriei românilor sub titlul *Histoire de Roumains et de la romanité orientale*.
- La 1 aprilie are loc inaugurarea „Institutului pentru studii istorice universale“, care durează pînă astăzi, purtînd numele de Nicolae Iorga.
- 1938 — Acești trei ani — 1936 — 1938 — sînt dedicați scrierii istoriei românilor, totuși apar numeroase lucrări mărunte.
- 1939 — Apar *Istoria Bucureștilor*, *Discursuri parlamentare* (3 vol.), *Istoria universală văzută prin literatură*, și *Etudes byzantines* (2 vol.), care contribuie la stabilirea faimei lui Iorga de mare bizantinolog.

În numărul din oct-dec. al *Revistei istorice* Iorga face o an plă recenzie lucrării *Storia universale* (1932—1938, 10 vol.) a italianului Corrado Barbagello. Prin analiza amănunțită, prin admiterea sau respingerea unor puncte de vedere, prin adăugirile bibliografice, prin corectări de date, avem aici un plan al viitoarei istorii universale pe care Iorga dorea s-o scrie: „Am ținut să urmăresc întreaga construcție a celei mai noi istorii universale. Față de dînsa mențin sistemul întrupat în a mea *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*. Ea are nevoie totuși de multe schimbări, mai ales pe baza stărilor de spirit și a introducerii, dar potrivit cu singurul lor rol, și al altor națiuni, lăsate acolo la o parte. Împrejurările vor hotări dacă gîndul meu, care e așa de greu de urmărit, își va afla atît de mult dorita înfăptuire“.

1940 — Activitatea mai mărunță în domeniul istoriei, și neprinsă în acest „tabel cronologic“, se desfășoară în chip prodigios prin comunicări la Academie, articole, note și recenzii în *Revista istorică* și *Revue historique de l'Institut de sud-est de l'Europe*. Se cuprind aici multe „descoperiri mărunte venite prin munca metodică, dar și fără nici o metodă, căruia hazardul i-a scos înainte ceva“. Astfel în 1940 a ținut și publicat la Academie: *Două pagini din istoria fanarioșilor, Încercări austriace de anexiune a țărilor noastre, O carte de gîndire consvoatoare românească, Individualism și solidarism în dezvoltarea istoriei, Problema Unirii Principatelor la 1855—1859. În dosul cărților diplomației*, comunicare făcută la 4 octombrie și care nu a mai fost corectată de autor. Și ultima comunicare la Academie se intitulează: *Revelații toponomice pentru istoria neștiută a românilor I Teleormanul*, unde caută a lărgi sfera „de cercetare — a istoriei noastre — prin numele de localități și alte elemente geografice, în care am credința că se cuprinde o comoară ignorată“. Aici se ocupă printre altele de numele județului Romanați, care ar reprezenta locul unui vechi jude Roman și de denumirea a două sate din Teleorman cu numele de Rumânați, și concluzia: „Această îndoită numire nu înseamnă altceva decît Români în mijlocul pădurii cumane și în fața pătrunderilor slave ale străvechilor sîrbi“. Pe baza denumirilor geografice din această regiune, Iorgă

stabilește, trei țări, una lângă alta, la o dată adîncă în evul mediu: Românii cu ale lor așezări de Rumânați; Cumanii cu Teleormanul... și slavi coboriți din Panonia pînă la Orșova. În *Revista istorică* pe anul 1940 sînt publicate numeroase studii cu privire la cele mai variate probleme de istorie națională, cele mai multe privesc istoria contemporană, sursa bibliografică fiind lucrări mai vechi sau noi străine, în care se pot descoperi informații prețioase pentru noi. În foaie grecească din Viena sînt știri despre mișcarea grecească din 1821. Din manualele universitare americane desprinde multe amănunte sau concepții nouă privitoare la istoria Europei. Dintr-o lucrare germană cuprinzînd vechi inscripții latine, alcătuieste articolul *Pentru începuturile limbii noastre: limba romană din umbra catacombelor*: „Avem a face cu o limbă generală romană, în care particularitățile provinciale și locale se întîlnesc, se ciocnesc, se potrivesc și se armonizează ca bucuriile de prund în mișcarea apei care le duce lovindu-le pentru ca, la urmă, ele să se rotunjească“. Ultimile scrieri ale sale din 1940 au apărut în *Revista istorică* din anul 1941 și cuprind tratarea unei mari varietăți de probleme, despre: mama lui Mihai Viteazul, o conspirație munteană din 1811, o descriere a țărilor române din 1587, despre teoria permanenței. O impresionantă declarație a unor țărani ardeleni într-un document din sec. al XVIII-lea: „și cercăm dreptate să avem și noi pre pămînt că noi mai bun n-avem decît sufletul, și facem cu sufletele noastre pe acest loc precum iaste a nostru de la moși și de la părinți, și nimeni nu ne-au oprit de pe loc, cînd l-au deschis părinții noștri. Și ne rugăm să avem milă la țară, că noi la domni noștri milă n-avem“.

Problema definirii istoriei, în sensul său cel mai larg, obiectiv și legat de viața contemporană, e o preocupare permanentă în ultimii săi ani de viață, căutînd să capete lumini de oriunde, fiindcă „totdeauna am crezut că orice influență bine cumpănită poate să aducă rezultate de care trebuie să țină seama și acel care a consacrat însuși viața sa cercetărilor în același domeniu“. Neastîmpărul științific l-a dus pe cele mai variate domenii și lucrări. În ultima sa lecție de deschi-

dere a cursului universitar din 1910, intitulată *Istoria, marea judecată, în sens moral, a statelor și națiunilor*, ajunge la concluzia că istoria „este o necesitate pentru conștiința umană”, este folositoare pentru sensul ei moral și „este una din marile metode pe care le poate întrebuița spiritul uman pentru a ajunge la adevăr”. E îngrozit de eforturile depuse de unele popoare imperialiste, afirmând că „popoarele care se încordează nu trăiesc mult. Sînt ca atleți de circ”. Și mai departe: „Orice călcare a condițiilor normale de viață nu aduce decît oboseala unui organism și incapacitatea de a juca rolul istoric natural din partea acelor care au întrecut peste puterile lor acest rol”. Peste tot, în aceasta ultimă lecție, sînt aluzii la imperialismul contemporan care a provocat al doilea război mondial, și setea sa nebiruită de pace și umanitate. De asemenea se ridică împotriva erudiției seci, ajunsă dogmă de viață, socotind-o „un mare pericol pentru spiritul uman”. Totodată Iorga a căutat să fie un istoric în sensul lui Ranke și Michelet, un vizionar, un profet, un poet al istoriei. De aceea, ultimile dintre ideile pe care le-a exprimat se încheie prin: „Aș fi vrut, din partea mea, să am mai mult talent „poetic” pentru a fi mai aproape de adevăr”.

Accastă viață de intensă trăire intelectuală, acest suflet alit de uman și iubitor de om și adevăr, acest intelectual, savant în sensul cel mai pur al noțiunii, rar întâlnit în cultura universală, pe care a servit-o din țara sa și prin luminile desprinse din trecutul românesc, a fost curmată prinnouă gloanțe trase de criminali, reprezentanți ai mișcării legionare, în noaptea zilei de 27 noiembrie 1910. Trupul său a fost găsit aruncat a doua zi pe miriștea satului Străjnic de lângă Ploiești. Așa a sfîrșit luptătorul de ideal național și savantul de faimă mondială, Nicolae Iorga.

BARBU THEODORESCU



---

## CUPRINS

Bazele necesare unei noi istorii a Evului Mediu.	5
Prefață la „Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité	17
Cuvîntare la descliderea Institutului pentru studiul istoriei universale.	23
Papi și împărați	28
Beda	80
Franța cruciatelor	94
State și Dinastii	115
Ce e Bizanțul	132
Dezvoltarea externă a Veneției	169
Dezvoltarea internă a Veneției	191
Un post al latinității în lumea germanică: Anstria	210
Încă o formațiune romanică: Luxemburgul	223
Cei mai mici frați ai noștri, romanii ladini	231
Taina Elveției	237
Condițiile căderii statelor creștine din Balcani sub stăpînirea turcească.	244
<i>Tabel cronologic</i>	259

---

CATALOGUL COLECȚIEI

„LYCEUM“

(1 — 100)

---

1967

- |                                    |   |
|------------------------------------|---|
| 1—2. N. Bălcescu                   | ROMANII SUPT MIHAI VOIEVOD<br>VITEAZUL, vol. I—II   |
| 3. Grigore Alexandrescu            | VERSURI ȘI PROZĂ  |
| 4. Hortensia Papadat-Ben-<br>gescu | CONCERT DIN MUZICĂ DE BACII   |
| 5. Hortensia Papadat-Ben-<br>gescu | DRUMUL ASCUNS   |
| 6. Vergiliu                        | ENEIDA  |
| 7. Grigore Ureche                  | LETOPISEȚUL ȚĂRII MOLDOVEI  |
| 8. × × ×                           | DIN PRESA LITERARĂ ROMÂ-<br>NEASCĂ A SECOLULUI XIX<br>Ediția a II-a revăzută și adăugită,<br>1970 |
| 9. I.L. Caragiale                  | TEATRU  |
| 10. Dimitrie Cantemir              | DESCRIEREA MOLDOVEI   |
| 11. Mihail Kogălniceanu            | SCRIERI   |
| 12. Titu Maiorescu                 | DIN „CRITICE“   |
| 13. Toma Vescan                    | LUMINA, GRAVITAȚIA ȘI RELA-<br>TIVITATEA  |
| 14 15. × × ×                       | DRAMATURGIE ROMÂNĂ CON-<br>TEMPORANĂ, vol. I—II   |
| 16. Ioan Slavici                   | MOARA CU NOROC  |

- |                                    |   |
|------------------------------------|---|
| 17. Mihail Sadoveanu               | NICOARĂ POTCOAVĂ                                      |
| 18. Mihai Eminescu                 | PROZA   |
| 19. I.A. Bassarabescu              | UN OM ÎN TOATĂ FIREA                                  |
| 20. × × ×                          | PROZĂ LATINĂ  |
| 21. Marin Preda                    | MOROMETII   |
| 22. George Gamow                   | UNU, DOI, TREI... INFINIT                             |
| 23. × × ×                          | GENUL LIRIC   |
| 24. × ×                            | CRONICARI MUNTENI                                     |
| 25. Mateiu I. Caragiale            | CRAII DE CURTEA-VECHIE                                |
| 26. V. Rîdnic                      | VÎNĂTORII DE PARTICULE                                |
| 27. Florica T. Cîmpan              | PROBLEME CELEBRE                                      |
| 28. G. Ibrăileanu                  | STUDII LITERARE                                       |
| 29. G. Topirceanu                  | VERSURI ȘI PROZĂ                                      |
| 30. E. Lovinescu                   | TEXTE CRITICE   |
| 31 32. Liviu Rebreanu              | ION, vol. I—II  |
| 33. Balzac                         | EUGENIE GRANDET—MOȘ GO-<br>RIOT                       |
| 34. Mihail Sadoveanu               | ZODIA CANCERULUI SAU VRE-<br>MEA DUCĂI-VODĂ           |
| 35. Es hil, Sofocle, Euri-<br>pide | PERSII, ANTIGONA, TROIENELE                           |
| 36. C. Dobrogeanu-Gherea           | STUDII CRITICE  |
| 37. Duiliu Zamfirescu              | POEZII, NUVELE, ROMANE                                |
| 38. Camil Petrescu                 | ULTIMA NOAPTE DE DRAGOSTE,<br>ÎNȚIIA NOAPTE DE RAZBOI |
| 39. B.P. Hasdeu                    | PAGINI ALESE  |
| 40. Vasile Alecsandri              | TEATRU  |
| 41. Jean Debradas                  | LITERATURA ELINĂ                                      |
| 42. Bernard Barhad                 | FIZIOLOGIA ADOLESCENȚEI                               |
| 43 V. Smilga                       | ÎN GOANĂ DUPĂ FRUMOS                                  |
| 44. Leonid Petrescu                | NOUA CHIMIE A VIETII                                  |
| 45. Anne Terry White               | LUMI DISPĂRUȚE  |

---

1969

- |                          |  |
|--------------------------|--|
| 46. Ștefan Niculescu     | CONSTRUCȚII TELECOMANDATE                          |
| 47. I. Haliade Rădulescu | SCRIERI ALESE                                      |
| 48—49. Cezar Petrescu    | ÎNTUNECARE, vol. I II                              |
| 50. Al. Macedonski       | VERSURI ȘI PROZĂ                                   |
| 51 52. × × ×             | CLASICISMUL, vol. I—II                             |
| 53 54. × × ×             | DRAMATURGIE ROMÂNEASCĂ,<br>vol. I—II               |
| 55. Vladimir Streinu     | CLASICII NOȘTRI                                    |
| 56. Mihail Atanasiu      | CONSTRUCȚII ȘI EXPERIENȚE<br>DE FIZICĂ             |
| 57. Radu Iftimovici      | BIOGRAFIA CELULEI                                  |
| 58. D. Popovici          | POEZIA LUI MIHAI EMINESCU                          |
| 59. D. Popovici          | ROMANTISMUL ROMÂNESC                               |
| 60. Paul de Kruif        | VÎNĂTORII DE MICROBI                               |
| 61. Eugen Barbu          | NUVELE   |
| 62. Liviu Rebreanu       | GOLANII  |
| 63—64. × × ×             | LITEPATURA ROMÂNĂ VECHIE,<br>vol. I—II (1102 1647) |
| 65 66. I. Budai-Deleanu  | ȚIGANIADA, vol. I—II                               |
| 67 68—69. × × ×          | REALISMUL, vol. I III                              |
| 70. George Șt. Andonie   | VARIA MATEMATICĂ                                   |
| 71. I.L. Caragiale       | KIR IANULEA  |
| 72. Ion Creangă          | AMINTIRI, POVESTIRI, POVEȘTI                       |

---

1970

- |                            |                                    |
|----------------------------|------------------------------------|
| 73—74. Zaharia Stancu      | PAGINI ALESE, vol. I—II            |
| 75. Ioan Slavici           | MARA                               |
| 76. Gib I. Mihăescu        | NUVELE                             |
| 77—78. Stendhal            | MÎNĂSTIREA DIN PARMA,<br>vol. I—II |
| 79—80. N. Iorga            | STUDII LITERARE, vol. I II         |
| 81. Barbu Delavrancea      | TEATRU                             |
| 82 83—84. Ionel Teodoreanu | LA MEDELENI vol. I—III             |

- |                       |  |
|-----------------------|--|
| 85. Șt.O. Iosif       | VERSURI  |
| 86. × × ×             | DIN PRESA LITERARĂ ROMĂ-<br>NEASCĂ (1900 1918) |
| 87. Nicolae Filimon   | CIOCOI VECHI ȘI NOI                            |
| 88-89-90. × × ×       | ȘCOALA ARDELEANĂ, vol. I-III                   |
| 91-92. A.I. Odobescu  | SCRIERI ALESE, vol. I-II                       |
| 93. Alecu Russo       | SCRIERI ALESE                                  |
| 94. Ioan Popovici     | SUB SOARELE TROPICELOR                         |
| 95. Gheorghe Gussi    | ITINERAR ÎN ANALIZA MATEMA-<br>TICĂ            |
| 96. Mihail Atanasiu   | ORDINE ÎN COMPLICAȚIE                          |
| 97-98. × × ×          | JUNIMEA, vol. I-II                             |
| 99-100. Nicolae Iorga | SCRIERI ISTORICE, vol. I-II                    |

Lector : MARIETA CROICU

---

Apărut 1971. Comanda nr. 8359. Coli de tipar 18,5

---



Tiparul executat sub comanda nr. 848  
la Combinatul Poligrafic „Casa Știin-  
ței”, Piața Științei nr. 1, București,  
Republica Socialistă România



Editura Albatros

Vă prezint un bărbat în multe învățat și a multe scriitor — pe care, dacă aș voi să-l numesc Titu-Liviu al Daciei sale Transdanubiene, ar fi s-ascund ceea ce ar trebui rostit mai înainte de toate, anume: că el a scris opere istorice în patru limbi, că a mers pînă la izvoarele cele mai ascunse, că a prefăcut în piese de teatru povestiri istorice și și-a împletit numele său cu însăși istoria[...]Căci nu a descris numai faptele românilor, nu a publicat numai monumentele și a străbătut cu o curiozitate ca a lui Pliniu arta, sălașurile și mînăstirile lor, el urmărind anele turcești, pe o întindere de cinci secole, în tot atîtea tomuri le-a înfățișat, precum a cercetat și obiceiurile și așezămintele tuturor neamurilor din părțile de miazăzi și soare răsare ale Europei.

Poynter—Oxford